

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 1

2016

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Берназ Василь Дмитрович – доктор юридичних наук, професор

Фролова Олена Григорівна – доктор юридичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Корнякова Тетяна Всеволодівна – доктор юридичних наук, доцент

Відповідальний секретар:

Чукаєва Вероніка Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко Ігор Григорович – доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент

Антонов Костянтин Володимирович – доктор юридичних наук, професор

Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова)

Богатирьов Іван Григорович – доктор юридичних наук, професор

Богатирьова Ольга Іванівна – доктор юридичних наук, професор

Бондаренко Наталія Леонідівна – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь)

Гошовський Володимир Сергійович – доктор юридичних наук

Грабильніков Анатолій Васильович – кандидат юридичних наук, доцент

Ємельянов Володимир Павлович – доктор юридичних наук, професор

Калашников Віктор Михайлович – доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор

Кулієв Ібрагим Орудж огли – доктор юридичних наук, професор (Азербайджанська Республіка)

Марков Карло Анатолійович – доктор історичних наук, професор

Мудрисєвська Людмила Михайлівна – кандидат юридичних наук,

кандидат філософських наук, доцент

Негодченко Олександр Володимирович – доктор юридичних наук, професор

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент

Приймаченко Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук, професор

Пушкіна Олена Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент

Тертишник Володимир Митрофанович – доктор юридичних наук, професор

Халімон Сергій Іванович – доктор юридичних наук, професор

Шуба Борис Володимирович – доктор юридичних наук

Юзікова Наталія Семенівна – кандидат юридичних наук, доцент

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

*Зміст наукових праць не завжди збігається
з точкою зору редакційної колегії.*

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 7 від 24.12.2015 р.)**

Офіційний сайт: apnl.dnu.in.ua

Засновник: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням на підставі
Наказу МОН України від 21 грудня 2015 року № 1328 (додаток № 8)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія KB № 21220-11020P
від 23.01.2015 р. видане Державною реєстраційною службою України

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.715

Грабильніков А. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права,
конституційного права та державного управління
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

КОНСТИТУЦІЙНА ЮСТИЦІЯ В УКРАЇНІ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

CONSTITUTIONAL JUSTICE IN UKRAINE TO THE DEFINITION

Розглядається питання щодо визначення поняття «конституційна юстиція» в Україні та його співвідношення із суміжними поняттями, що застосовуються конституційно-правовою наукою при характеристиці функціонування Конституційного Суду України.

Ключові слова: Конституційний Суд України, конституційна юстиція, конституційна юрисдикція, конституційний контроль, конституційний нагляд, конституційне судочинство, конституційне правосуддя.

Рассматривается вопрос об определении понятия «конституционная юстиция» в Украине и его соотношение со смежными понятиями, используемыми конституционно-правовой наукой при характеристике функционирования Конституционного Суда Украины.

Ключевые слова: Конституционный Суд Украины, конституционная юстиция, конституционная юрисдикция, конституционный контроль, конституционный надзор, конституционное судопроизводство, конституционное правосудие.

The question of definition of «constitutional justice» in Ukraine and its relationship with adjacent concepts used constitutional and legal science in characterization of functioning of Constitutional Court of Ukraine.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, constitutional justice, constitutional jurisdiction, constitutional control, constitutional review, constitutional litigation, constitutional justice.

У незалежній Україні Конституція є основним законом суспільства і держави, який закріплює державний та суспільний лад у країні, порядок організації і здійснення народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування, визначає основні державно-правові інститути, порядок їх організації та компетенцію, принципи взаємовідносин особи і держави, і таким чином встановлює принципи регулювання суспільних відносин. Вона посідає особливе місце в системі національного законодавства – слугує базою для всіх інших законодавчих актів держави. Всі без винятку закони й підзаконні акти мають виходити з Конституції і не суперечити їй. У Конституції України про це прямо говориться у ч. 2 ст. 8: «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Це місце обумовлює необхідність її особливого захисту від будь-яких намагань порушити або обійти її нормативні приписи.

Сферу особливої компетенції вирішувати питання про відповідність або невідповідність законів та інших нормативно-правових актів, а також дій чи бездіяльності тих чи інших суб'єктів конституційно-правових відносин приписам існуючих конституційних норм покликана конституційна юстиція.

Конституційна юстиція – принципово новий для України конституційно-правовий інститут, який являє собою систему норм права, що регулюють якісно однорідний комплекс суспільних відносин, що складаються в процесі організації та функціонування конституційного контролю, здійснюваного конституційними судами у формі самостійного виду судочинства – конституційного правосуддя. Його призначення – здійснення конституційного контролю з метою забезпечення верховенства і прямої дії Конституції, обмеження влади, захисту прав і свобод особистості. Здійснюваний у формі правосуддя конституційний контроль виступає як самостійний, спеціальний вид контрольної діяльності держави, основний елемент правового захисту Конституції.

Конституційна юстиція як інститут конституційного права з'явилась у результаті виокремлення правохисної функції в діяльності органів конституційного контролю (конституційної юрисдикції), які, в свою чергу, були створені в результаті утвердження в конституційних системах відповідних країн принципів правової держави та верховенства права.

Термін «юстиція» в літературі, законодавстві та на побутовому рівні здається зрозумілим і ustalеним, проте лише на перший погляд. Юстиція є складним і багатозначним терміном, що не отрима-

ло поки що досконалого наукового розуміння. Якщо звернутися до визначення юстиції в національному законодавстві, то як такого нормативного визначення даного поняття не існує, так само, як і юридичної дефініції органу юстиції та системи юстиції, у тому числі й конституційної.

Теоретичні та практичні питання визначення поняття «конституційна юстиція» та його співвідношення із суміжними поняттями, що застосовуються конституційно-правовою наукою при характеристиці функціонування Конституційного Суду України, досліджували такі учені, як: В.О. Гергелійник, В.М. Кампо, В.Т. Маляренко, І.Ю. Онопчук, В.Е. Теліпко, А.В. Портнов, Т.О. Провізіон, А.О. Селіванов, В.Є. Скомороха, М.В. Тесленко, В.В. Федоренко, Т.О. Цимбалістий, Ю.С. Шемшученко та інші.

Відаючи належне авторам щодо створення теоретичних основ інституту конституційної юстиції через окремі суміжні правові категорії, що характеризують діяльність Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції, слід зазначити, що конституційно-правовою наукою ще не напрацьовано поняття конституційної юстиції як правової категорії, інтегруючої в собі всі правозахисні ознаки Конституційного Суду України. Тому, як слушно зазначають дослідники, єдності у застосуванні терміну «конституційна юстиція» та розумінні його змісту в науці й досі немає – у термінологічному аспекті все ще залишається нечіткість і невизначеність [1, с. 198–204].

За мету у статті ставиться розкриття поняття та змісту конституційної юстиції в Україні як правової категорії, інтегруючої в собі всі функціональні правозахисні ознаки Конституційного Суду України.

Для розуміння поняття конституційної юстиції, передусім, слід з'ясувати, що власне означає термін «юстиція». Варто звернутися до юридичних словників та енциклопедій, щоб зрозуміти, наскільки неоднозначним є визначення в них поняття юстиції. Змістовий спектр терміна варіюється, як правило, від сукупності системи судових установ, судового відомства до діяльності цих установ, форми судової державної діяльності. Він походить від латинських слів «*jus*» – право, *justitia* – справедливість, правосуддя. Зазвичай, юстиція пов'язується з правосуддям. Принаймні такий зміст у це поняття вкладає більшість енциклопедичних словників [2]. У Давньому Римі Юстицією (*Justitia Augusta*) називали богиню правосуддя (її отожднювали з грецькими богинями Фемідою і Діке) [3, с. 499]. Культ Юстиції був введений у Римі з часів Тиберія, що присвятив їй статую, яку зображували з пов'язкою на очах, мечем і терезами.

Окремі словники встановлюють навіть тотожну відповідність: юстиція – те саме, що й правосуддя, тобто, – це форма правозастосовної державної діяльності суду з розгляду та вирішення в установленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ із метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і закон-

них інтересів юридичних осіб та інтересів держави [4, с. 697]. Таке трактування відповідає змісту ст. 124 Конституції України, за якою правосуддя здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Як зазначається у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Але практика правового застосування поняття юстиції в Україні не обмежується лише формами судової державної діяльності. Слушно зауважує І.Ю. Онопчук, якщо під юстицією розуміти правосуддя, судочинство чи сукупність державних органів, які займаються судочинством, систему судових установ [5], то постає питання: як у цю систему вписуються Вища рада юстиції та Міністерство юстиції України – державні органи, що мають у своїй назві слово «юстиція»? [6].

Незважаючи на те, що статус Вищої ради юстиції у Конституції України встановлюється у ст. 131, що міститься у розділі VIII «Правосуддя», цей орган вочевидь не можна віднести до судових. Адже, як зазначено у Законі України «Про Вищу раду юстиції», вона є колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також відповідальним за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та в межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність. Крім того, за посадою до складу Вищої ради юстиції входять Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України та Генеральний прокурор України. Отже, Вищу раду юстиції не можна віднести до органів, що здійснюють правосуддя, – ні за її статусом, ані за складом. Ще категоричнішою є відповідь на поставлене запитання стосовно Міністерства юстиції України, оскільки воно є центральним органом державної виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Як зазначено у Положенні про Міністерство юстиції України, воно є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної правової політики.

В юридичній літературі, крім судів, до цієї системи включають також прокуратуру, органи слідства, адвокатуру, нотаріат, які покликані служити забезпеченню справедливості і прав громадян.

Окремі нормативно-правові акти встановлюють визначення певних видів юрисдикції залежно від сфери судочинства. Зокрема у Кодексі адміністративного судочинства України (п. 4 ст. 3) є визначення адміністративного судочинства, як діяльності адміністративних судів щодо розгляду та вирішення

адміністративних справ у порядку, встановленому цим кодексом. Інший документ – Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р., – передбачає, що систему кримінальної юстиції складає кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство, а також органи й установи кримінальної юстиції, які розглядають кримінальні справи, інститут державних обвинувачів (прокуратура), органи, наділені повноваженнями проводити досудове розслідування, органи й установи виконання кримінальних покарань, адвокатура. Відтак кримінальна юстиція визначається, як система відповідних норм національного законодавства та система певних державних органів. Водночас у цій концепції дається визначення ювенальної юстиції, яка, по-суті, отожднюється з певним видом правосуддя – спеціалізованою системою правосуддя для неповнолітніх. Отже, поняття юстиції не обмежується сферою правосуддя і не пов'язується виключно зі здійсненням судочинства. Воно є більш загальним поняттям, яке охоплює як сферу законодавства, так і відповідні органи державної влади, що здійснюють функції правоохоронної діяльності, пов'язані так чи інакше з правосуддям, проте відмінні від нього.

За такого узагальнення сформувалося уявлення про юстицію, як сферу діяльності держави, спрямованої на запобігання, виявлення та усунення порушень права з метою забезпечення належної реалізації прав і свобод людини, утвердження справедливості та законності у суспільстві. В Україні за ознаками цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства введені в правову практику такі види юстиції, як цивільна юстиція, господарська юстиція, адміністративна юстиція, кримінальна юстиція, ювенальна юстиція, конституційна юстиція.

З наведеного випливає, що конституційна юстиція є окремим самостійним видом юстиції в Україні, метою якої є правова охорона Конституції України шляхом здійснення конституційного правосуддя.

У спеціальній юридичній літературі поширеними є терміни «конституційна юрисдикція», «конституційний контроль», «конституційний нагляд», «конституційне судочинство», «конституційне правосуддя», які використовуються, як аналоги конституційної юстиції.

Так, Т.О. Цимбалістий у своїй праці «Конституційна юстиція в Україні» неодноразово вживає цей термін, проте його визначення не дає [7]. В.Є. Скомороха та М.В. Тесленко у своїх працях, присвячених функціонуванню Конституційного Суду України, уникають цього терміна, надаючи перевагу поняттю «конституційна юрисдикція» (власне, саме так і називаються їх монографія і навчальний посібник [8]).

У конституційному праві, як і взагалі у сфері публічного права, прийнято розуміти, що термін «юрисдикція» з латинської (*iurisdictio*) перекладається як судочинство, але вказаному поняттю, зазначає В.В. Федоренко, скоріше, відповідає слово «*iustitia*», а також тлумачення слів «*ius*», «*disere*»,

що означає розв'язання конфліктів або застосування органами влади встановлених правил. Тобто, вчений розглядає юрисдикцію, як юстицію і судочинство. При цьому наголошує, що в юридичній літературі існує декілька модифікацій визначень поняття «конституційна юрисдикція» [9, с. 201–207].

Під конституційною юрисдикцією розуміють, зокрема, компетенцію відповідного органу щодо здійснення конституційного контролю, сукупність його повноважень у вирішенні правових спорів, які йому підвідомчі за Конституцією України. Вона є різновидом спеціальної судової юрисдикції (в Україні, як відомо, спеціальною є також адміністративна та господарська юрисдикції).

Юрисдикція Конституційного Суду – це надане Конституцією право єдиному органу правосуддя, наділеному винятковими повноваженнями, встановлювати конституційність актів та дій центральних органів влади, досліджувати через виявлення змісту конституційних норм, положень, конституційно-правових явищ (здійснювати тлумачення) та забезпечувати охорону Конституції, вирішуючи спірні правовідносини, які виникають у практичній діяльності суб'єктів права [10].

М.В. Тесленко, вживаючи термін «конституційна юрисдикція», слушно зазначає, що законодавець передбачає здійснення судового конституційного контролю, маючи на увазі компетенцію Конституційного Суду України та коло його повноважень у сфері правосуддя [11, с. 47]. Тим самим учена виділяє конституційну юрисдикцію, конституційний контроль, конституційне правосуддя як базові ознаки конституційної юстиції.

Відповідно до інтерпретації поняття «конституційна юрисдикція» в конституційному праві має реалізуватися функція правосуддя, яка передбачена для нього Конституцією України, а єдиний орган – Конституційний Суд України – отримує від держави повноваження на здійснення правосуддя у сфері виключно конституційно-правових відносин [12, с. 68]. Для конституційної юрисдикції вирішальне значення має конституційне право, в якому виокремлюється інститут конституційного правосуддя. Закріплення на рівні Основного Закону статусу єдиного органу конституційної юрисдикції відображає особливу роль і значення застосування конституційного контролю для забезпечення конституційного режиму (правопорядку) у державі. Це означає обов'язковість для всіх суб'єктів права суворо дотримуватися принципу конституційності під час здійснення владної компетенції.

Конституційний контроль являє собою будь-яку форму перевірки на відповідність Конституції актів і дій органів публічної влади, а також громадських об'єднань, що здійснюють публічні функції, або створених (формально і/або фактично) для участі у здійсненні публічної влади.

Власне визначення конституційної юстиції дає В.О. Гергелійник, однак у комплексі з наведеною ним класифікацією воно свідчить про те, що вчений певним чином отожднює її зміст зі змістом консти-

туційного контролю [13, с. 44–48], що неприпустимо з позицій чіткої визначеності понять. А.В. Портнов, розглядаючи деякі аспекти сутності конституційного судочинства, аналізує співвідношення повноважень конституційного контролю і конституційного судочинства [14, с. 6–9], які є сферою юрисдикції Конституційного Суду України. Він слушно зауважує, що повноваження, пов'язані з відправленням конституційного судочинства, ширші за конституційний контроль, адже контроль полягає, в основному, у встановленні відповідності правового акта Конституції держави. Предмет конституційного судочинства, навпаки, є ширшим – повноваження конституційних судів поширюються і на питання щодо тлумачення конституційних положень, імпічменту глави держави тощо. Спільним у відправленні конституційного судочинства та здійсненні конституційного контролю називає перевірку конституційності певного акта, а також розгляд конституційних звернень громадян із питань порушення конституційних прав державними органами.

У конституціях зарубіжних країн також використовуються різні найменування конституційної юстиції, як державної функції: конституційний контроль, конституційний нагляд, конституційна юрисдикція, охорона конституції та ін.

Дослідження співвідношення понять «конституційна юстиція», «конституційний контроль», «конституційне судочинство» і «конституційна юрисдикція» дає підстави до розуміння правового механізму дії конституційної юстиції, за яким органи конституційної юстиції (судові та квазісудові органи) здійснюють конституційний контроль у формі конституційного судочинства шляхом розгляду і вирішення справ, віднесених до їхньої юрисдикції; відповідно, «конституційна юстиція» означає певний державно-владний суб'єкт, «конституційне судочинство» – процесуальну форму його діяльності, «конституційний контроль» – зміст цієї діяльності, а «конституційна юрисдикція» – її обсяг (межі владної діяльності).

Звідси, поняттям «юстиція», слушно наголошує С.В. Пілюк, охоплюється сукупність судових (квазісудових) установ та їхня діяльність, пов'язана зі здійсненням правосуддя, а терміном «юрисдикція» – спеціальна компетенція (повноваження та підвідомчість) органів публічної влади щодо вирішення спорів, розгляду справ про правопорушення і застосування санкцій. Відповідно, поняття «конституційна юстиція» означає сукупність судових та квазісудових органів конституційного контролю, та їхню діяльність щодо забезпечення верховенства Конституції, а «конституційна юрисдикція» – спеціальну компетенцію, якою вони наділені для забезпечення

названого верховенства. За своєю формою конституційна юрисдикція – це конституційне правосуддя, а за змістом – конституційний контроль [15].

Близьким до суті і змісту визначення конституційної юстиції наводить В.Е. Теліпко: «Конституційна юстиція – це система органів конституційної юрисдикції, які уповноважені законом здійснювати конституційний контроль за діяльністю органів державної влади шляхом вирішення в спеціальному процесуально-правовому порядку справ щодо відповідності їх рішень, дій та бездіяльності вимогам конституційно-правових норм, а також розв'язання публічно-правових спорів, що виникають у зв'язку з цими рішеннями, діями та бездіяльністю між органами публічної влади, фізичними і юридичними особами» [16, с. 528]. Але вчений не називає таку ознаку юстиції, якою є правосуддя. Конституційне ж правосуддя є формою реалізації конституційної юрисдикції Конституційним Судом України. Воно змістовно визначається конституційною юрисдикцією – повноваженнями Суду.

Наведене дозволяє зробити узагальнення, що конституційна юстиція є багатоаспектним конституційно-правовим явищем, яке характеризується такими ознаками: 1) в інституційному аспекті – це орган (або сукупність органів), наділений спеціальною конституційною компетенцією (юрисдикцією); 2) у функціонально-процесуальному аспекті цей орган здійснює функцію спеціалізованого конституційного контролю через конституційне судочинство; 3) у змістовному аспекті – це діяльність такого органу із забезпечення прав та основоположних свобод людини і верховенства Конституції.

Таке праворозуміння конституційної юстиції вказує на те, що вона слугує механізмом захисту прав і свобод, тобто забезпеченню справедливості у відносинах між громадянами та державою, зокрема шляхом перевірки конституційності законів та інших підконституційних актів тощо, а виокремлення цього інституту, насамперед, зумовлене розвитком правозахисної функції в діяльності Конституційного Суду.

На наше переконання, конституційна юстиція – це система спеціальних судових та несудових (квазісудових) органів, уповноважених законом здійснювати конституційний контроль у межах конституційної юрисдикції у формі передбаченого Конституцією України конституційного правосуддя шляхом здійснення конституційного судочинства – вирішення в спеціальному процесуально-правовому порядку справ щодо відповідності їх рішень, дій та бездіяльності вимогам конституційно-правових норм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Провізіон Т.О. Конституційна юстиція в Україні: до визначення змісту поняття / Т.О. Провізіон // Держава і право. – 2010. – № 47. – С. 198–204.
2. Большой юридический энциклопедический словарь / А.Б. Барихин (авт. и сост.). – М.: Книжный мир, 2004. – 719 с.; Большой энциклопедический словарь / А.М. Прохоров (ред.). – 2. изд., перераб. и доп. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – 1456 с.; Большой российский энциклопедический словарь. – М.: Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 2003. – 1887 с.

3. Шемшученко Ю.С. Юстиція / Юридична енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана. – 2004. – Т. 6. – Т.-Я. – 499 с.
4. Маляренко В.Т. Правосуддя / Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка». – 2007. – 697 с.
5. Онопчук І.Ю. Конституційно-правові засади статусу Міністерства юстиції в системі виконавчої влади / І.Ю. Онопчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pre/.
6. Онопчук І.Ю. Юстиція: до визначення понять. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1947/1/Onopchuk>
7. Цимбалістий Т.О. Конституційна юстиція в Україні: навч. посіб. для вузів. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 199 с.
8. Скомороха В.Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. – К.: МП «Леся», 2007. – 716 с.; Тесленко М.В. Конституційна юрисдикція в Україні: навч. посіб. – К.: Школа, 2003. – 248 с.
9. Федоренко В.В. Реалізація конституційних засад судочинства в статусі й діяльності органів конституційної юрисдикції України та зарубіжних країн // Актуальні проблеми держави і права 2014. – С. 201–207.
10. Селіванов А.О. Конституційне правосуддя і конституційна юрисдикція в Україні (Доктринальне визначення: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/6355/%C0>.
11. Тесленко М.В. Судебний конституційний контроль в Україні: монографія.
12. К.: Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 47 с.
13. Селіванов А.О. Верховенство права в конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції / А.О. Селіванов. – К.; Х.: Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с. – С. 68.
14. Гергелійник В.О. Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – С. 44–48.
15. Портнов А.В. Деякі аспекти сутності конституційного судочинства // Вісник КНУ. – 2010. – Т. – Юридичні науки, вип. 82. – С. 6–9.
16. Пілюк С.В. Юрисдикція органів конституційної юстиції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00. 02 – конституційне право; муніципальне право / С.В. Пілюк; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012. – 20 с.
17. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В.Е. Теліпко – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с. – С. 528.

Драган О. В.,

*кандидат юридичних наук, старший радник юстиції, заступник начальника
Департаменту підтримання державного обвинувачення
та представництва інтересів громадянина або держави
в судах Генеральної прокуратури України*

ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРОКУРОРОМ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНИНА АБО ДЕРЖАВИ В СУДІ В УМОВАХ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

THE CONSTITUTIONAL FUNCTION OF REPRESENTATION BY PUBLIC PROSECUTOR INTERESTS OF CITIZENS OR STATE IN COURT IN ACCORDANCE WITH NEW LEGISLATION CHANGES

У статті проаналізоване питання представництва прокурорами інтересів громадянина або держави в суді в умовах законодавчих змін. Досліджене питання впливу на ефективність діяльності прокурорів в умовах законодавчо встановленого обов'язку щодо сплати судового збору.

Ключові слова: прокурор, представництво інтересів громадянина або держави в суді, судовий збір.

В статье проанализирован вопрос представительской деятельности прокуроров в условиях законодательных изменений. Исследован вопрос воздействия на эффективность деятельности прокуроров в условиях законодательно установленной обязанности уплаты судебного сбора.

Ключевые слова: прокурор, представительство интересов граждан либо государства в суде, судебный сбор.

In this article were analyzed execution of function of representation by public prosecutor interests of citizens or state in court in accordance with new legislation changes. Also in article was researched influence necessity of payment judicial duty in accordance with existing law to efficiency of prosecutor's activity.

Key words: public prosecutor, functions of representation by public prosecutor citizen's or state's interests in court, judicial duty.

Представницька діяльність прокуратури в суді зумовлена потребами в належному забезпеченні прав людини та суспільних інтересів, необхідністю підтримки верховенства права.

Такі повноваження прокуратури відповідають закріплені у документах Ради Європи та Європейського Союзу європейським стандартам. Діяльність прокурорів поза межами кримінального провадження передбачена законодавствами США та більшості провідних європейських країн. Вимоги європейських інституцій враховані в Конституції України [1] і при розробці нині чинного Закону України «Про прокуратуру» [2].

Реалізація прокуратурою конституційної функції представництва є дієвою формою захисту порушених прав і свобод громадянина або інтересів держави в суді.

Статтею 23 Закону України «Про прокуратуру» передбачено, що прокуратура представляє інтереси тільки найбільш незахищених верств населення. Зокрема, частиною 2 статті 23 закону встановлено, що прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо особа не спроможна самотійно захистити свої порушені

чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист. Наявність таких обставин обґрунтовується прокурором у порядку, передбаченому частиною четвертою цієї статті [2].

Відповідно до частини 3 статті 23 Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури здійснюють представництво в суді інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу [2].

Таким чином, у випадках бездіяльності державних чиновників виключно прокуратура може гарантовано допомогти захистити у суді порушені права, свободи чи інтереси громадянина або держави.

Коли державне майно незаконно відчужується за сприяння державних службовців на користь третіх осіб, повернути його важко.

Так, коли голова місцевої або обласної державної адміністрації незаконно передав у приватну власність особливо цінні землі своїм родичам або іншим особам за певну винагороду, чи високопосадовці за безцінь на неконкурентних засадах дозволили приватизувати пакети акцій стратегічних підприємств – вони не будуть самостійно звертатися до суду, щоб повернути їх. Тоді захистити інтереси держави дає можливість тільки інститут прокурорського представництва.

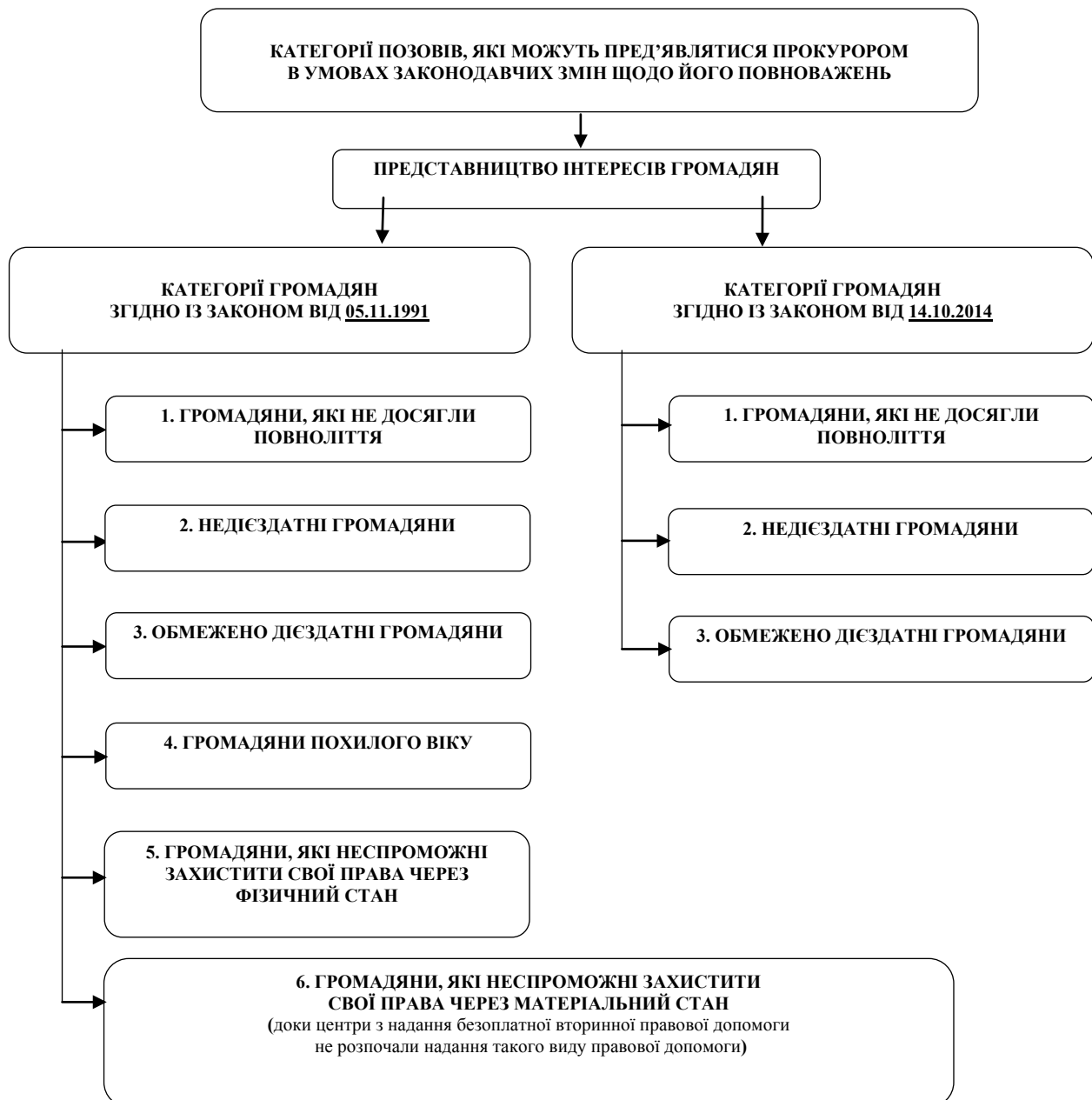
При цьому факт притягнення особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності не вирішує питання поновлення порушених прав та відшкодування завданих збитків.

Особливості організації роботи з питань представництва інтересів громадянина або держави у судовому провадженні визначено у наказі Генерального прокурора України від 28 травня 2015 року № 6 гн «Про організацію роботи органів прокуратури щодо

представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» [4]. Зокрема, відповідно до пункту 5 наказу прокурор при зверненні до суду з позовом (заявою, поданням) повинен обґрунтувати необхідність захисту інтересів держави та визначити орган, уповноважений здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, а в разі його відсутності – звертатися у статусі позивача.

У разі виявлення бездіяльності уповноваженого органу державного нагляду (контролю) одночасно із заходами представницького характеру вживати відповідні заходи прокурорського реагування (пункт 5.1. наказу).

Тобто, прокурори не підміняють органи державного контролю, а пред'являють позови виключно у випадках бездіяльності посадових осіб цього контролюючого органу, коли існує небезпека через пропу-

щення процесуальних строків втратити можливість захистити інтереси держави.

Департаментом підтримання державного обвинувачення та представництва інтересів громадянина або держави в судах Генеральної прокуратури України поточного року вжито ряд заходів організаційного, практичного, навчального та методичного характеру, спрямованих на підвищення ефективності представницької діяльності прокурорів.

Так, із метою впровадження у практичну діяльність законодавчих змін організовано та проведено два навчально-методичні семінари з керівниками та працівниками галузевих управлінь, керуючими заступниками керівників регіональних прокуратур. На місця спрямовано 15 листів інформаційно-орієнтовного характеру.

Про ефективне застосування представницьких повноважень свідчить те, що у поточному році за позовами прокурорів, а також шляхом вступу в справи та оскарження незаконних судових рішень у суді поновлено права 51,6 тис. громадян, яким відшкодовано 104 млн. грн.

На користь держави стягнуто 28,3 млрд. грн. Повернуто та попереджено незаконне надання 48 тис. га земель.

Ще майже на 11,6 млрд. грн. на вирішенні в судах перебуває позовів прокурорів [5].

Маючи до липня минулого року можливість представляти у суді інтереси громадян, які через свій фізичний чи матеріальний стан, похилий вік неспроможні самостійно захищати свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, прокурори активно використовували ці повноваження. Варто відмітити, що з початку року заборгованість із виплати заробітної плати зросла на 600 млн. грн. і станом на 1 жовтня 2015 року складала понад 1,9 млрд. гривень. До внесення змін у законодавство щодо повноважень органів прокуратури останні активно використовували представницькі повноваження для захисту у суді прав громадян на отримання заробітної плати. Суди поточного року задоволено майже 4,5 тисяч позовів (заяв) прокурорів щодо стягнення понад 27,7 млн. грн. заборгованості з виплат заробітної плати. Так, за заявами прокуратури одного з районів м. Дніпропетровськ судом видано 72 накази про стягнення на користь працівників підприємства близько 1 млн. грн. заборгованості по заробітній платі, яка на даний час виплачена. На сьогодні прокурори можуть звертатися до суду тільки в інтересах обмеженої категорії громадян.

До внесення змін у законодавство щодо повноважень органів прокуратури значна робота була виконана і щодо захисту житлових прав мешканців гуртожитків.

Для деяких осіб, яким житло надавалося ще за радянських часів, гуртожитки давно перетворилися з місць тимчасового у місця постійного проживання. З часу проголошення Україною незалежності у процесі приватизації державних підприємств, установ, організацій, гуртожитки були, як правило, включені до статутних фондів акціонованих підприємств або

знаходилися на їх балансі. Через зміну власника громадян, які десятиріччями мешкали в гуртожитках та перебували у трудових відносинах із підприємством, якому цей гуртожиток належав, почали у примусовому порядку виселяти, як правило, без надання будь-якого альтернативного житла.

Упродовж останніх 3 років судами задоволено 50 позовів прокурорів, пред'явлених на захист прав громадян у цих правовідносинах, крім того, забезпечено вступ у 53 справи. Поновлено права майже 800 мешканців гуртожитків.

Зокрема, за позовом одного з міських прокурорів Львівської області витребувано з незаконного володіння ПАТ на користь держави 120-квартирний гуртожиток. Вдячні мешканці написали листа про заохочення прокурорів, які здійснювали представництво в суді їх прав у цій справі.

Водночас реалії сьогодення такі, що у подальшому до повноважень прокурорів не належатимуть питання захисту інтересів громадян. І їх захист будуть здійснювати або вони самі, або їх представники, адвокати, або центри безоплатної правової допомоги.

Питання реалізації органами прокуратури представницької функції в нових умовах висвітлювалися такими науковцями, як М.М. Стефанчук [6], В.С. Бабкова [7], Є.М. Блажівський [8]. При цьому вказувалося на проблемні питання, складнощі у формуванні доказової бази, відсутність єдиної судової практики при вирішенні питання щодо належного обґрунтування прокурором наявності підстав для представництва, необхідності офіційного тлумачення деяких понять, які не мають визначення в чинному законодавстві, але наявні в Законі України «Про прокуратуру», в тому числі оціночних тощо. Проте питання реалізації функції представництва прокуратурою інтересів держави у суді відповідно до нового Закону України «Про прокуратуру» предметно не досліджувалося, оскільки на практиці виникає багато питань, які потребують негайного вирішення.

Так, перше питання, яке постає перед прокурорами, є отримання матеріалів, доказів для пред'явлення позовних заяв. Прокурорів зорієнтовано, що у разі складнощів у отриманні доказів необхідно заявляти клопотання про витребування їх судом, налагодити належну взаємодію з процесуальними керівниками, ефективно використовувати повноваження, які їм надано статтею 23 Закону України «Про прокуратуру».

В одному з останніх номерів журналу «Вісник прокуратури» М.М. Стефанчук [6] наведено приклади залишення без розгляду або повернення судом позовних заяв прокурорів у зв'язку із неналежним обґрунтуванням наявності підстав для представництва.

Нами були проаналізовані зазначені у статті позовні заяви прокурорів, і ми вважаємо необхідним відмітити, що частину із вказаних ухвал скасовано за скаргами прокурорів або повторно пред'явлено позови.

У більшості випадків суди приймали позовні заяви прокурорів до розгляду, і особливої проблеми з обґрунтуванням наявності підстав для представництва у прокурорів не виникає.

Проте з'явилася інша серйозна проблема, яка суттєво ускладнює реалізацію органами прокуратури конституційної функції представництва інтересів громадянина або держави в суді – це необхідність сплати органами прокуратури судового збору.

01 вересня 2015 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» [9], яким органи прокуратури зобов'язані сплачувати судовий збір при здійсненні представницьких повноважень.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2015 рік» [10] видатки на сплату прокурорами судового збору не передбачені та не виділені.

Крім того, суди зайняли позицію, що відсутність необхідного бюджетного фінансування не є підставою для відстрочки, розстрочки або звільнення від сплати судового збору, а тому прокурори повинні сплачувати його у встановлених законом порядку і розмірі.

У зв'язку із скасуванням пільг на сплату судового збору та відсутністю необхідного фінансування на нього реалізація органами прокуратури конституційної функції представництва може стати декларативною.

Наприклад, втрачено можливість у Закарпатській області захистити інтереси держави шляхом визнання недійсними та скасування рішень Ужгородської міської ради, визнання недійсним договору оренди та повернення земельної ділянки площею 5,4 га вартістю майже 50 млн. грн., яка надана в користування приватному підприємству без проведення земельних торгів.

Втрачена можливість у Тернопільській області повернути з користування товариства, яке систематично не сплачує орендну плату, земельні ділянки загальною площею майже 186 га вартістю понад 10 млн. грн.

Через несплату судового збору втрачено можливість у Львівській області стягнути із суб'єкта господарювання на користь держави заборгованість зі сплати пайового внеску на розвиток інженерно-транспортної та соціальної інфраструктури у розмірі понад 1 млн. гривень.

Тільки за два місяці після прийняття вказаного закону судами повернуто (залишено без руху) 160 позовів, апеляційних та касаційних скарг прокурора. При цьому громадяни та держава втратили можливість відшкодувати кошти та повернути майно на суму понад 650 млн. грн. Площа неповернутих земельних ділянок сягає понад 2,1 тис. га.

За два місяці дії законодавчих змін щодо сплати органами прокуратури судового збору вони показали свою невиправданість. Державі завдано збитків набагато більше, ніж надійшло коштів від сплати судового збору.

При цьому слід звернути увагу на те, що захищаючи інтереси громадянина або держави в суді, прокуратура виконує функції їх представника, діє від їх імені. При цьому необхідно зазначити, що покладення обов'язків щодо сплати судового збору одночасно на представника і позивача, в інтересах якого він діє, не відповідає загальноєвропейським нормам та ускладнює доступ до правосуддя.

Вважаємо, що для забезпечення реалізації органами прокуратури конституційної функції представництва потрібні зміни до Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення органів прокуратури від сплати судового збору або передбачити фінансування цих витрат у Державному бюджеті України на відповідний рік.

Маємо надію, що вказане питання буде вирішене найближчим часом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.
3. Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Наказ Генерального прокурора України «Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» від 28 травня 2015 року № 6 гн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GP12040.htm.
5. Статистична інформація про роботу прокурора у 2015 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
6. Стефанчук М.М. Обґрунтування прокурором наявності підстав для здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді: актуальні питання правозастосування / М.М. Стефанчук // Вісник прокуратури. – 2015. – № 10. – С. 19–27.
7. Блажівський Є.М. Функції прокуратури України: відповідність європейським стандартам / Є.М. Блажівський // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 1. – С. 21–28.
8. Бабкова В.С. Деякі проблеми визначення приводів та підстав представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді за новим Законом України «Про прокуратуру» / В.С. Бабкова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Випуск 2. – Том 3. – С. 141–145.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору: Закон України від 22 травня 2015 року № 484-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 33. – Ст. 323.
10. Про Державний бюджет України на 2015 рік: Закон України від 28 грудня 2015 року № 80-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 5. – Ст. 37.

Словська І. Є.,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії
держави і права, конституційного права і державного управління
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

СЕСІЙНА ФОРМА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАРУБІЖНОГО ПАРЛАМЕНТУ – ЕФЕКТИВНИЙ ВЗІРЕЦЬ ДЛЯ НАСЛІДУВАННЯ?

SESSIONAL ACTIVITIES OF FOREIGN PARLIAMENT IS AN EFFECTIVE ROLE MODEL?

Досліджено визначення терміна «сесія», форми скликання сесій та підстави припинення повноважень парламенту (палат). Підсумовано, що законодавча інституція функціонує за певним порядком, визначеним конституцією, законами і підзаконними актами, а також усталеними правилами практичної діяльності. Наголошено, що новітня вітчизняна практика парламентаризму наслідує зарубіжні взірці, проте «чистого» аналога українським реаліям знайти важко. Власні надбання теорії і практики, історії та ідеології, правової культури функціонування представницьких органів влади примножують досвід зарубіжний.

Ключові слова: парламент (палата), законодавча інституція, представницький орган влади, сесія, форми скликання сесій, припинення повноважень.

Исследовано определение термина «сессия», формы созыва сессий и основания прекращения полномочий парламента (палат). Просуммировано, что законодательная институция функционирует за определенным порядком, установленным конституцией, законами и подзаконными актами, а также устоявшимися правилами практической деятельности. Отмечено, что новейшая отечественная практика парламентаризма копирует зарубежные образцы, однако «чистого» аналога украинским реалиям найти трудно. Собственные достижения теории и практики, истории и идеологии, правовой культуры функционирования представительных органов власти приумножают опыт зарубежный.

Ключевые слова: парламент (палата), законодательная институция, представительский орган власти, сессия, формы созыва сессий, прекращение полномочий.

Researched definition of «session», forms of meetings and grounds for termination of powers of Parliament (chambers). Announced that legislative institution is functioning in a certain order established by Constitution, laws and regulations, and established rules of practice. It is noted that latest domestic practice of parliamentarism copy foreign models, but «pure» analogue of Ukrainian realities it is difficult to find. Own achievements of theory and practice, history and ideology, legal culture in functioning of representative bodies increase experience of foreign.

Key words: Parliament (house), legislative institution, representative body, session, forms of meetings, termination of powers.

Вступ. Становлення вітчизняного парламентаризму відбувається з урахуванням кращих традицій зарубіжного досвіду (принаймні, така декларативна теза неодноразово озвучується керівництвом Верховної Ради України різних скликань та науковцями, державними і громадськими діячами). Події останніх днів переконливо свідчать, що нормативними приписами, виписаними більш-менш досконало у відповідності з прийнятими для вітчизняної теорії і практики зарубіжними моделями, нехтують народні депутати, працівники апарату, представники інших органів публічної влади, задіяні при реалізації парламентських процедур. Актуальність наукового аналізу причин порушення регламентних норм в аспекті сесійної форми роботи легіслатури, зарубіжних моделей скликання і припинення сесій є безсумнівною. Акцентування уваги на обов'язковості норм законодавства для представників інститутів державної влади, пошуку зарубіжних зразків функціонування парламенту з метою можливої адапта-

ції окремих елементів у вітчизняну парламентську практику є на часі.

Окреслено проблематикою займалася низка науковців, серед яких варто назвати І.А. Алебастрову, С.М. Братуся, Ф.В. Веніславського, М.Д. Казанцева, С.Ф. Кечек'яна, О.В. Совгірю, В.М. Шаповала та ін. Їх розробки є базисом подальших творчих розвідок у цій царині.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сесійної форми діяльності зарубіжного парламенту в аспекті з'ясування сутності спеціально-дозвільного принципу конституційного права.

Результати дослідження. Однією з причин негативної ситуації з недотримання законодавства з питань реалізації парламентських процедур є, на наш погляд, трактування норм Регламенту Верховної Ради України не лише звичайними парламентаріями, але й Головою парламенту та його заступниками, як рекомендаційних приписів. Наприклад, ставлячи на голосування декілька разів поспіль одне і те ж саме

питання порядку денного задля його ухвалення, керівництво стверджує, що прямої заборони вчинення подібних дій Регламент не містить. Очевидно, що посадові особи не обізнані з принципом правового регулювання «дозволено те, що прямо передбачено законом».

Даний принцип, поширюючи свій нормативний вплив на органи державної влади, їх посадових та службових осіб, суттєво обмежує цих суб'єктів у виборі варіантів поведінки. Вони зобов'язані діяти лише таким чином та у такий спосіб, як це прямо передбачено нормами (у даному випадку конституційно-правовими) і лише в межах закріпленої за ними компетенції. Вчинення ж державним органом чи його посадовою особою дій у межах компетенції, але непередбаченим способом, у непередбаченій законом формі або з виходом за межі компетенції є підставою для визнання таких дій та правових актів, прийнятих у процесі їх здійснення, неправомірними та незаконними, і відповідно – підставою для припинення таких суб'єктів до конституційно-правової відповідальності [1, с. 57].

Попри те, що теоретичні джерела наголошують на «фундаментальній вимозі верховенства права, котре має обороняти індивіда від владної сваволі, і умові, що виконавча і судова гілки влади – тобто всі ті посадові особи, що здатні прямо застосовувати примус, повинні діяти відповідно до чинного права, де «право» складається із загальних положень та принципів, зміст яких ґрунтовано на концепції суспільного блага, котра не співвідноситься із заслугами чи становищем конкретної особи» [2, с. 72], наведена теза у повній мірі стосується і парламенту. Законодавча інституція приймає рішення, які формують першооснову вітчизняної системи права. Тому розуміння і знання аксіомічних положень законодавства і неписаних, але підтверджених роками практичної діяльності, правил дозволить уникати їх порушень.

Цілком підтримуємо висновки конституціоналістів щодо сутності спеціально-дозвільного принципу: а) його закріплено не однією, а цілою низкою конституційних норм; б) конституційне закріплення є суперечливим, непослідовним та незавершеним; в) для забезпечення ефективності його дії необхідно у ході подальшого конституційного реформування редакційно змінити декілька норм Конституції України (на наш погляд, розширити перелік підстав дострокового припинення повноважень народних депутатів і парламенту, суб'єктів права законодавчої ініціативи, застосування права вето главою держави, проведення контрольних заходів і установчо-номінаційних процедур), якими закріплено цей принцип; г) конституційна регламентація і спрямованість нормативної дії покликані забезпечити панування в державі й суспільстві режиму конституційної законності та правопорядку; ґ) практична дія є одним з ефективних засобів забезпечення стабільності та непорушності конституційного ладу, основи якого закріплено в Основному Законі [1, с. 67].

Безперечно, що новітня вітчизняна практика парламентаризму наслідує зарубіжні взірці, в тому числі

порядок скликання сесій та припинення функціонування легіслатури. «Чистого» аналога українським реаліям знайти важко, хоча такої мети законодавець і не переслідував. Власні надбання теорії і практики, історії та ідеології, правової культури функціонування представницьких органів влади примножують досвід зарубіжний.

За історично усталеною традицією парламенти працюють сесійно. Вони функціонують за певним порядком, установленим конституцією, законами і підзаконними актами, а також усталеними правилами практичної діяльності. Енциклопедичні джерела зазначають, що сесія – це основна організаційно-правова форма діяльності представницького органу влади [3, с. 415; 4, с. 603]; функціонування парламенту протягом певних періодів у нормативно встановлені строки [5, с. 40].

Розрізняють три основні форми скликання сесій:

- 1) згідно з прийнятим актом глави держави. Наприклад, в Японії монарх скликає законодавчий орган за погодженням з урядом [6, п. п. 1, 3 ст. 7]. В Австрії такою прерогативою наділено президента [7, ч. 1 ст. 28];
- 2) парламенти, що функціонують за принципом постійно діючих зібрань, самостійно визначають дату проведення і тривалість парламентських канікул. Наприклад, у Македонії, Болгарії та Словаччині парламентські сесії відбуваються постійно, і їх тривалість нормативно не встановлена [8, ч. 1 ст. 66; 9, ст. 74; 10, ч. 1 ст. 82];
- 3) найбільш поширена у переважній більшості країн нормативно-правова форма, за якої фіксовані терміни регламентує законодавство.

Зазвичай, сесії тривають майже цілий рік із перервами на святкові і вихідні дні та парламентські канікули. Винятком із звичної парламентської практики є функціонування загальнонаціональних представницьких інституцій у соціалістичних країнах, в яких чергові сесії тривають усього декілька днів на рік. Наприклад, вищий представницький орган Китаю – Всекитайські збори народних представників – збирається на єдину щорічну чергову сесію тривалістю один-два тижні [11, с. 326]. Його формальний правовий статус фактично заперечує принцип розподілу влади і соціальне призначення як, власне, легіслатури [12, с. 365].

Парламент припиняє роботу за спливом часу, на який його обрано, у визначені законодавством або самими депутатами строки в залежності від прийнятої в конкретній державі форми скликання. Навіть якщо чергові сесії розпочинаються на підставі прийняття главою держави із цього приводу спеціального акта, про закінчення сесії він може оголосити на підставі рішення, винесеного законодавчим органом [7, ч. 3 ст. 28].

У процесі становлення парламентських монархій право припинення повноважень легіслатури формально залишилося за главою держави, поступово трансформуючись у прерогативу уряду, за порадами якого повинен діяти монарх [6, п. 4 ст. 7; 13, ч. 1 ст. 115]. Сучасні конституції також передбачають право президента парламентських і змішаних республік із власної ініціативи або за пропозицією кабінету

нету міністрів на достроковий розпуск парламенту, попередньо проконсультувавшись із цього приводу з прем'єр-міністром [14, ч. 2 ст. 58] або головами парламенту (палат) і лідерами парламентських об'єднань [15, ч. 1 ст. 104; 10, п. «е» ч. 1 ст. 102], або з усіма зазначеними посадовими особами [16, ч. 4 ст. 3]. Розпуск парламенту передбачено також у президентській республіці, наприклад, згідно з ч. 1 ст. 63 Конституції Казахстану [17]. Легіслатура може оголосити про дострокове припинення повноважень і за «власним правом» – рішенням самих депутатів [15, ч. 1 ст. 77; 16, ч. 2 ст. 3; 18, ч. 3 ст. 98].

Зазвичай, у бікамеральному парламенті розпускається нижня палата [19, ч. 1 ст. 109], хоча у зв'язку із цим іноді припиняє роботу і верхня [6, ч. 2 ст. 54]. У деяких країнах допускається одночасний розпуск обох палат [20, ч. 1 ст. 88; 18, ч. 5 ст. 98; 17, ч. 1 ст. 69].

Майже в усіх державах парламентсько-монархічної форми правління, а також на Мальті, в Ірландії, Ісландії, Фінляндії, які є парламентськими республіками, конституції не передбачають підстав розпуску легіслатури. Це означає, що за наявності достатніх причин і відповідної пропозиції прем'єр-міністра глава держави може будь-коли достроково припинити повноваження законодавчого органу. У парламентських і змішаних республіках президент уповноважений розпустити парламент у випадку висловлення законодавчою інституцією недовіри уряду або неможливості сформувати новий кабінет протягом тривалого періоду, що призводить до нестабільності суспільно-політичної ситуації в державі [21, с. 273].

Конституції окремих країн містять виключний перелік підстав дострокового розпуску парламенту (палати). Зокрема, ч. 2 ст. 58 Конституції Литви встановлює, що дострокові вибори до парламенту відбуваються з таких причин: якщо сейм протягом тридцяти днів після відповідного подання не ухвалив рішення про нову програму уряду, або після першого подання такої програми протягом шістдесяти днів двічі підряд її не схвалили; за пропозицією уряду, якщо сейм висловив недовіру кабінету міністрів [22].

Згідно з Конституцією Греції [23, ч. 1 ст. 41] президент може розпустити законодавчий орган, якщо два склади уряду подавали у відставку.

Частина 1 ст. 104 Конституції Хорватії визначає як підставу розпуску однієї з палат незатвердження Палатою представників державного бюджету протягом місяця після запропонування проекту документа парламентаріям [15]. У Болгарії та Іспанії розпуск парламенту здійснюється у разі схвалення ним рішення про повну чи часткову ревізію конституції [13, ч. 1 ст. 168; 9, ст. 160].

Отже, наведені підстави свідчать, що глава держави приймає рішення про розпуск загальнонаціо-

нальної представницької інституції, переконавшись у повній неможливості співпраці парламенту і виконавчої ланки влади, наявності проблем у функціонуванні легіслатури через організаційні причини, яких протягом тривалого часу не було подолано, та необхідності ротації депутатського складу для повторного схвалення рішення виняткової важливості.

Конституції країн світу визначають перелік умов, за яких повноваження парламенту (палати) не можуть бути припинені: наявність військового чи надзвичайного стану [24, ч. 4 ст. 85; 19, ч. 5 ст. 109; 23, ч. 3 ст. 53]; за певний проміжок часу до спливу строку повноважень президента, наприклад, шість місяців [24, ч. 4 ст. 85; 19, ч. 5 ст. 109; 22, ч. 3 ст. 58]; протягом року парламент може бути розпущений лише один раз [24, ч. 3 ст. 85; 15, ч. 2 ст. 104]; після дострокових парламентських виборів не минуло шести місяців [22, ч. 3 ст. 58] або року [23, ч. 4 ст. 41]; до прийняття остаточного рішення про обвинувачення президента після висунення відповідних обвинувачень [19, ч. 4 ст. 109]; у разі, якщо глава держави уже скористався правом дострокового припинення повноважень легіслатури за подібною підставою [7, ч. 1 ст. 29].

Окремі держави визначають гарантії запобігання необґрунтованим розпускам законодавчої інституції у вигляді обов'язкової попередньо висловленої згоди загальнонаціонального референдуму. Так, згідно зі ст. 48 Конституції Латвії пропозицію президента про дострокове припинення повноважень парламенту повинні ухвалити більше половини учасників народного голосування. Якщо ініціативу про розпуск сейму відхилено більш як половиною поданих голосів, то президент вважається усуненим із посади, а легіслатура обирає нового главу держави на термін повноважень, що залишився, усуненого з посади президента [26].

Висновки. Вищезазначене підтверджує висновок, що єдиних універсальних для всіх держав функціональних й інституційних характеристик законодавчої установи, спроможної однаково захищати інтереси демократії та конкретної особи, не існує. Становлення теорії і практики функціонування легіслатури в Україні зазнає впливу світових тенденцій, і орієнтуючись на виклики сьогодення, законодавець може обрати будь-яку із досліджуваних моделей скликання і припинення роботи парламенту (палати). Проте досвід державного будівництва засвідчує, що непродумані реформи не завжди мають позитивний результат, навіть копіюючи успішні зарубіжні аналоги. На наш погляд, уміння і бажання працювати за стабільного законодавчого регламентування – запорука фаховості, адже «списати» на недосконале законодавство прорахунки в роботі завжди легше, ніж пояснити виборцю істинну причину її низької якості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веніславський Ф.В. Спеціально-правовий принцип у конституційно-правовому регулюванні / Ф.В. Веніславський // Вісник Академії правових наук. – 2009. – № (02) 57. – С. 57–67.
2. Аллан Т.Р. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т.Р. Аллан ; пер. з англ. Р.С. Семківа. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 385 с.
3. Энциклопедический словарь правовых знаний (советское право) / гл. ред. В.М. Чхиквадзе; ред. кол.: С.Н. Братусь, Н.В. Жогин, П.В. Кованов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1965. – 512 с.
4. Юридический словарь / ред. кол.: С.Н. Братусь, Н.Д. Казанцев, С.Ф. Кечекьян др. – М. : Юрид. лит, 1953. – 784 с.
5. Совгиря О.В. Конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. / О.В. Совгиря. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 536 с.
6. Конституция Японии от 3 ноября 1946 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Japan&language=r>.
7. Конституция Австрийской Республики от 10 ноября 1920 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constitutions.ru/archives/236/2>.
8. Конституция Республики Македония от 17 ноября 1991 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Macedonia&language=r>.
9. Конституция Республики Болгария от 12 июля 1991 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Bulgaria&language=r>.
10. Конституция Словацкой Республики от 1 сентября 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Slovakia&language=r>.
11. Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран : учебник / И.А. Алебастрова. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2008. – 624 с.
12. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В.М. Шаповал. – К. : Салком, 2005. – 560 с.
13. Конституция Испанского Королевства от 27 декабря 1978 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives/149>.
14. Конституция Литовской Республики от 25 октября 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Lithuania&language=r>.
15. Конституция Республики Хорватия от 22 декабря 1990 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Croatia&language=r>.
16. Конституция Венгрии от 25 апреля 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constitutions.ru/archives/5628/2>.
17. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Kazakhstan&language=r>.
18. Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Poland&language=r>.
19. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-3.htm>.
20. Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?country=Italy&constitution=50&language=r>.
21. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право / В.Н. Шаповал. – К. : Княгиня Ольга, 2007. – 416 с.
22. Конституция Литовской Республики от 25 октября 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Lithuania&language=r>.
23. Конституция Греции от 11 июня 1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Greece&language=r>.
24. Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Moldova&language=r>.
25. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-3.htm>.
26. Конституция Латвийской Республики от 15 февраля 1922 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://latius.narod.ru/law/constitution.htm>.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.77/.78 (076)

Артеменко Л. В.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного, трудового, господарського права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ, ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ

SPECIFICS OF LEGAL REGULATION OF INDIVIDUALIZATION OF PARTICIPANTS OF CIVIL TURNOVER, GOODS AND SERVICES

Досліджено інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг.

Ключові слова: засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, комерційні (фірмові) найменування, торгові марки (товарні знаки), географічні зазначення.

Исследован институт средств индивидуализации участников гражданского оборота, товаров и услуг.

Ключевые слова: средства индивидуализации участников гражданского оборота, коммерческие (фирменные) наименования, торговые марки (товарные знаки), географические обозначения.

The scientific article is devoted research of institute of facilities of individualization of participants of civil circulation, commodities and services.

Key words: facilities of individualization of participants of civil circulation, commercial names (brandname), trade marks (commodity signs), geographical denotations.

Вступ. Всебічне широке використання результатів інтелектуальної діяльності, розвинена державна система правової охорони інтелектуальної власності сприяє соціально-економічному розвитку держави. В Україні відносини у сфері інтелектуальної власності регламентуються значною кількістю законів, підзаконних нормативно-правових актів, міжнародних договорів та угод, але вітчизняна правова база не позбавлена певних недоліків та розбіжностей, тому триває постійний пошук шляхів і способів удосконалення законодавства та приведення його до світових стандартів, зокрема щодо правової охорони засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження інституту засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- охарактеризувати діючий в українському правовому полі інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг;

- визначити особливості правового регулювання засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, зокрема комерційних (фірмових) найменувань, торгових марок (товарних знаків) та географічних зазначень.

Результати дослідження. Характеризуючи інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг, слід зазначити, що він має таку структуру: право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування; право інтелектуальної власності на торгові марки (товарні знаки); право інтелектуальної власності на географічне зазначення.

Окремі аспекти нормативно-правового регулювання інституту засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг у своїх роботах розглядали такі фахівці, як М. Архипова, Н. Берlach, Ю. Бошицький, Р. Гуменний, Т. Демченко, Ю. Капіца, І. Коваль, А. Кодинець, О. Козлова, О. Рассомахіна, М. Потоцький, О. Таранущенко, Л. Цибенко, Ю. Шемшученко. Наприклад, особливості правової охорони географічних зазначень відповідно до національних законодавств країн-учасниць СОТ досліджує М. Архипова [1, с. 128–130], а в роботі Т. Демченко проводиться порівняльно-правовий аналіз різних способів охорони товарних знаків [2]. У фундаментальній роботі за редакцією Ю. Шемшученка та Ю. Бошицького розглянуті проблеми теорії і практики правової охорони комерційних зазначень в Україні [3].

Інститут засобів індивідуалізації у цивільному обігу є групою правових норм, що охороняють такі

об'єкти, як комерційне (формове) найменування, торговельну марку, найменування місця походження товару.

Функціями засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг є інформаційна, розрізняльна, гарантійна, рекламна та захисна. Зміст інформаційної функції полягає в інформуванні споживачів щодо виробників товарів, послуг, джерел походження продукції, їх якісних характеристик тощо. Розрізняльна функція необхідна для ідентифікації виробників продукції серед аналогічної, подібної, що пропонується на ринку. Гарантійна функція пов'язана із гарантуванням споживачам певного набору корисних властивостей та рівня якості товарів та послуг. Рекламна функція реалізується для того, щоб привернути увагу споживачів, стимулювати збут товарів та послуг, позначених оригінальним маркуванням виробника. Захисна функція передбачає захист від недобросовісної конкуренції.

Комерційне найменування – найменування, під яким підприємство виступає в комерційному обороті, і яке індивідуалізує його серед інших учасників цивільного обороту. Поняття «комерційне найменування» є більш широким, ніж поняття «фірмове найменування». Фірмове найменування вказує на приналежність структурі, організації, підприємству, а комерційне – вказує на комерційний характер діяльності, яка здійснюється юридичною чи фізичною особою. Основна функція комерційного найменування – індивідуалізація суб'єкта – учасника цивільного обороту.

Критерії віднесення найменування до об'єктів правової охорони: істинність, виключність та постійність. Істинність означає, що комерційне найменування має правдиво відображати правове становище суб'єкта підприємницької діяльності і не вводити в оману інших учасників цивільного обороту. Виключність передбачає, що комерційне найменування повинне мати особливі ознаки, які б не допускали змішування одного комерційного найменування з іншими. Не допускається використання тотожних комерційних найменувань різними суб'єктами підприємницької діяльності, але якщо юридичні особи діють у різних сферах, мають різну організаційно-правову форму, що відображена в комерційному найменуванні, тоді використання тотожних комерційних найменувань дозволяється. Комерційне найменування юридичної особи не повинне збігатися також із знаками для товарів і послуг та зазначеннями походження товарів, власниками прав на які є інші особи. Особи можуть мати однакові комерційні найменування, якщо це не вводить в оману споживачів щодо товарів, які вони виробляють або реалізують, а також послуг, які вони надають. Постійність означає, що комерційне найменування не змінюється, поки юридична особа зберігає свій організаційно-правовий статус. Зміни організаційно-правового статусу юридичної особи повинні бути відображені у комерційному найменуванні.

Комерційне найменування має відображатися українською мовою, а іноземні слова також повинні

наводитися українськими літерами. Основна частина комерційного найменування називається його корпусом, допоміжна – додатком. Корпус є обов'язковою частиною і містить вказівку на організаційно-правову форму підприємства, його тип і предмет діяльності, інші характеристики. Допоміжна частина складається з обов'язкового і факультативних додатків. Обов'язковий додаток – це спеціальна назва підприємства, його номер або інше позначення, необхідне для розрізнення підприємства: оригінальні слова, власні імена, географічні назви тощо. Факультативні додатки включаються до комерційного найменування за бажанням підприємця (наприклад, скорочене найменування).

Комерційне найменування охороняється без обов'язкового подання заявки на нього чи його державної реєстрації з моменту першого використання. Воно використовується на товарах, у рекламах, друкованих виданнях, на офіційних бланках, під час виставок та ін. Відомості про комерційне найменування можна вносити до реєстрів, що ведуться у порядку, встановленому законом [4, ст. 489].

Суб'єкти права інтелектуальної власності на комерційне найменування – це, перш за все, юридичні особи, що є суб'єктами підприємницької діяльності, та фізичні особи – індивідуальні підприємці, які використовують своє ім'я як комерційне найменування.

Не є суб'єктами права інтелектуальної власності на комерційне найменування: об'єднання юридичних осіб; повні товариства; філіали і окремі підрозділи юридичних осіб, які повинні використовувати комерційне найменування юридичної особи, яка їх утворила; установи, споживчі кооперативи, фонди та інші некомерційні організації. Їхню індивідуалізацію забезпечує офіційне найменування.

Майнові права на комерційне найменування включають: право на використання комерційного найменування; право перешкоджати іншим особам неправомірно використовувати комерційне найменування, в тому числі, забороняти таке використання; інші майнові права, що встановлені законом. Комерційне найменування не може бути відчужене від підприємства. Законодавчо закріплено, що майнові права на комерційне найменування передаються іншій особі лише разом із цілісним майновим комплексом особи, якій ці права належать, або його відповідною частиною [4, ст. 490]. Право на використання комерційного найменування може бути передане іншим особам за виключною або невиключною ліцензією за винагороду на строк або без зазначення строку. Фактично єдиним випадком переходу права на комерційне найменування є правонаступництво – у разі реорганізації власника цього права. Існує випадок, коли відбувається передача дозволу на використання комерційного найменування (за договором комерційної концесії).

Як особисте немайнове право, право на комерційне найменування органічно пов'язане з діловою репутацією юридичної особи, а також правом на захист честі та гідності осіб, які є власниками підприємства.

Право на комерційне найменування припиняється з ліквідацією юридичної особи. Дострокове припинення прав можливе в таких випадках: якщо власник комерційного найменування відмовився від права на користування комерційним найменуванням; коли відбувся перехід підприємства до нового власника, а умови передачі не передбачають збереження за підприємством попереднього комерційного найменування; якщо відбувається реорганізація юридичної особи, під час якої вона може або повинна змінити попереднє комерційне найменування.

Виходячи з відповідних норм ЦКУ [4, ст. 492] та Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [5, ст. 1] слід зазначити, що стосовно права інтелектуальної власності на торгові марки (товарні знаки) склалася ситуація, коли в одній правовій дійсності існує два поняття, які є синонімічними – «знаки для товарів і послуг» («товарний знак») та «торгова (торговельна) марка»: товарний знак – це позначення, за яким товари і послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб, а торгова марка – це будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для індивідуалізації товарів чи послуг, що належать або надаються однією особою та відрізняють товари чи послуги, що належать або надаються іншими особами. Такими позначеннями можуть бути слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

Різниця між комерційним зазначенням та торговельними марками полягає у тому, що на відміну від комерційного найменування, торговельна марка може існувати не лише у словесній, а й у зображувальній формі та їх комбінаціях. Також права на торговельну марку підлягають державній реєстрації і мають терміновий характер, а на договірних засадах її можна передати іншим особам. Правова охорона надається лише тій марці, яка не суперечить суспільним інтересам, принципам гуманності та моралі. Не можуть одержати правову охорону позначення, які зображують або імітують державні герби, прапори та інші державні символи (емблеми); офіційні назви держав; емблеми, скорочені або повні найменування міжнародних міжурядових організацій; офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки; нагороди та інші відзнаки.

Також не можуть одержати правову охорону позначення, які: звичайно не мають розрізняльної здатності та не набули її внаслідок їх використання; складаються лише з позначень, що є загальноживаними як позначення товарів і послуг певного виду; складаються лише з позначень чи даних, що є описовими при використанні щодо зазначених у заявці товарів і послуг або у зв'язку з ними, зокрема вказують на вид, якість, склад, кількість, властивості, призначення, цінність товарів і послуг, місце і час виготовлення чи збуту товарів або надання послуг; є оманливими або такими, що можуть ввести в оману щодо товару, послуги або особи, яка виробляє товар або надає послугу; складаються лише з позначень, що є загальноживаними символами і термінами; відображають лише форму, що обумовлена природ-

ним станом товару чи необхідністю отримання технічного результату, або яка надає товару істотної цінності.

Не можуть бути зареєстровані як знаки позначення, які є тотожними або схожими настільки, що їх можна сплутати зі знаками, раніше зареєстрованими чи заявленими на реєстрацію в Україні на ім'я іншої особи для таких самих або споріднених з ними товарів і послуг; знаками інших осіб, якщо ці знаки охороняються без реєстрації на підставі міжнародних договорів, учасником яких є Україна, зокрема знаками, визнаними добре відомими відповідно до статті 6 bis Паризької конвенції про охорону промислової власності [6, ст. 6 bis]; фірмовими найменуваннями, що відомі в Україні і належать іншим особам, які одержали право на них до дати подання заявки щодо таких же або споріднених із ними товарів і послуг; кваліфікованими зазначеннями походження товарів (у тому числі спиртів та алкогольних напоїв), що охороняються відповідно до Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів». Такі позначення можуть бути лише елементами, що не охороняються, знаків осіб, які мають право користуватися вказаними зазначеннями; знаками відповідності (сертифікаційними знаками), зареєстрованими у встановленому порядку.

Не реєструються як знаки позначення, які відтворюють промислові зразки, права на які належать в Україні іншим особам; назви відомих в Україні творів науки, літератури і мистецтва або цитати і персонажі з них, твори мистецтва та їх фрагменти без згоди власників авторського права або їх правонаступників; прізвища, імена, псевдоніми та похідні від них, портрети і факсиміле відомих в Україні осіб без їх згоди [5, ч. 3–4, ст. 6].

Торговельна марка виконує функції виділення товарів або послуг певного економічного суб'єкта на ринку; вказівки на певну якість об'єкта; забезпечення стійкості попиту на товар; захисту інтересів сумлінних виробників і споживачів; зазначення місця його походження; підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг; рекламну функцію.

Наявними мають бути одночасно всі ознаки, що є критеріями віднесення позначення до торгової марки:

- позначення має бути новим, тобто невідомим у межах України;
- позначення має бути корисним, тобто повинне індивідуалізувати надійну конкурентоспроможність і стабільність попиту на товар і послуги;
- позначення має бути технологічним, тобто мати об'єктивне вираження, що дозволяє маркувати ним випущені вироби й упаковку, використовувати в технічній і супровідній документації без зниження якості та зовнішнього вигляду товару;
- відповідати вимогам промислової естетики і ергономіки – бути милозвучним, легким у вимові, привертати увагу, легко запам'ятовуватися.

Види торговельних марок: словесні, зображувальні, об'ємні, комбіновані, нетрадиційні. Словес-

ні марки бувають у вигляді сполучень літер, слів чи фраз. Це можуть бути як існуючі, так і штучно створені слова. Словесні марки поділяються на два підвиди: 1) у свідоцтві позначення виконано у чорно-білому кольорі стандартним шрифтом; 2) позначення виконане в особливій шрифтовій манері і, можливо, у певному кольорі, тобто охороні підлягає шрифт, характер розташування букв, їх відносний розмір, фон, колір та інші візуальні інформативні елементи. Зображувальні марки – це позначення у вигляді графічних композицій будь-яких форм на площині (малюнки, креслення тощо). Для цього можуть бути використані як існуючі об'єкти, так і абстрактні зображення і всілякі символи. Об'ємні марки є у вигляді фігур або їх композицій у трьох вимірах – довжині, висоті і ширині (наприклад, оригінальна форма виробу або його упаковки), однак об'ємні торговельні марки не можуть просто повторювати зовнішній вигляд відомого предмета, також форма виробу не повинна визначатися винятково його функціональним призначенням. Комбіновані марки поєднують у собі кілька із зазначених вище позначень (наприклад, слово і малюнок). Нетрадиційні марки – світлові, звукові, ароматичні та ін.

Як правило, для маркування товарів використовується латинська буква R у колі (для зареєстрованих товарних знаків) і літери ТМ (для знаків, що очікують реєстрації).

Суб'єктами права на торговельну марку можуть бути юридичні або фізичні особи, а також об'єднання осіб, які зареєстрували на своє ім'я право інтелектуальної власності, та правонаступники зазначених осіб. Вони є носіями майнових прав, оскільки такого суб'єкта права, як автор торговельної марки, закон не визначає. Право інтелектуальної власності на певну торговельну марку може належати одночасно декільком фізичним або юридичним особам.

Майновими правами інтелектуальної власності на торговельну марку є право на використання торговельної марки, виключне право дозволяти використання торговельної марки, виключне право перешкоджати неправомірному використанню торговельної марки, в тому числі забороняти таке використання, а також інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Чинність майнових прав інтелектуальної власності на торговельну марку припиняється достроково у зв'язку з перетворенням торговельної марки на загальноживане позначення певного виду товарів чи послуг або за ініціативою особи, якій вони належать.

Використанням товарного знака визнається нанесення його на будь-який товар, для якого знак зареєстровано, упаковку, вивіску, етикетку тощо, зберігання такого товару із зазначеним нанесенням знака з метою пропонування його для продажу, продаж, імпорт та експорт; застосування його під час пропонування та надання будь-якої послуги, для якої знак зареєстрований; застосування його в діловій документації чи в рекламі та в мережі Інтернет.

Умовою охороноздатності торговельної марки є її державна реєстрація. Винятком є так звані добре ві-

домі торговельні марки, що охороняються на підставі прийнятих Україною міжнародних зобов'язань. Охорона прав на добре відомий знак здійснюється згідно з статтею 6 bis Паризької конвенції про охорону промислової власності та законодавством України на підставі визнання знака добре відомим Апеляційною палатою або судом. Знак може бути визнаний добре відомим незалежно від реєстрації його в Україні. При визначенні того, чи є знак добре відомим в Україні, можуть розглядатися, зокрема, такі фактори, якщо вони є доречними: ступінь відомості чи визнання знака у відповідному секторі суспільства; тривалість, обсяг та географічний район будь-якого використання знака; тривалість, обсяг та географічний район будь-якого просування знака, включаючи рекламування чи оприлюднення та представлення на ярмарках чи виставках товарів або послуг, щодо яких знак застосовується; тривалість та географічний район будь-яких реєстрацій або заявок на реєстрацію знака за умови, що знак використовується чи є визнаним; свідчення успішного відстоювання прав на знак, зокрема територія, на якій знак визнано добре відомим компетентними органами; цінність, що асоціюється зі знаком.

Заявка, що подається для реєстрації товарного знака, має стосуватися одного знака. Вона складається українською мовою і повинна містити такі документи: заяву про реєстрацію знака; зображення позначення, що заявляється; перелік товарів і послуг, для яких заявник просить зареєструвати знак, згрупованих за Міжнародною класифікацією товарів і послуг для реєстрації знаків. За необхідності до заяви додаються документи, що можуть бути використані при винесенні рішення щодо заявки: документ про сплату збору за подання заявки, у тому числі за експертизу; копія попередньої заявки, засвідчена відомством країни подання, якщо заявник бажає скористатися правом на пріоритет; документ, що підтверджує показ експонатів із використання заявленого знака на офіційній або офіційно визнаній міжнародній виставці, якщо заявник бажає скористатися правом пріоритету знака; довіреність на ім'я представника, якщо заявка подається через такого; документи, що підтверджують право заявника на використання у заявленому позначенні елементів, які можуть бути використані лише з дозволу їх власників.

Експертиза заявки на торговельні марки складається із двох видів – експертизи за формальними ознаками і експертизи заявки по суті. Експертиза за формальними ознаками проводиться за тією самою процедурою, що й експертиза заявок на об'єкти промислової власності. Експертиза заявки по суті має своїм завданням перевірити, чи не збігається заявлене позначення з тими зображеннями, які не можуть одержати правову охорону. По завершенні експертизи заявки по суті з позитивним результатом приймається рішення про реєстрацію торговельної марки. На підставі цього рішення та після отримання збору за видачу свідоцтва в офіційному бюлетені публікуються відомості про видачу свідоцтва. Свідоцтво на

торговельну марку видається строком на 10 років. Власник має право продовжити чинність свідоцтва на кожні наступні 10 років, сплативши збір.

Взаємовідносини при використанні знака, свідоцтво на який належить кільком особам, визначаються угодою між ними. У разі відсутності такої угоди кожен власник свідоцтва може використовувати знак на свій розсуд, але жоден із них не має права видавати ліцензію на використання знака та передавати право власності на знак іншій особі без згоди решти власників свідоцтва. Свідоцтво надає його власнику виключне право забороняти іншим особам використовувати без його згоди: зареєстрований товарний знак стосовно наведених у свідоцтві товарів і послуг; зареєстрований знак стосовно товарів і послуг, споріднених із наведеним у свідоцтві; позначення, схоже із зареєстрованим знаком, стосовно наведених у свідоцтві, а також споріднених із ними товарів і послуг. Власник свідоцтва має право дати будь-якій особі дозвіл на використання знака на підставі ліцензійного договору.

Відповідно до Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» [7, ст. 1] зазначення походження товару поділяються на просте і кваліфіковане. Просте зазначення походження товару – будь-яке словесне чи зображувальне (графічне) позначення, що прямо чи опосередковано вказує на географічне місце походження товару. Кваліфіковане зазначення походження товару включає в себе назву місця походження товару і географічне зазначення походження товару. Назва місця – це назва географічного місця, яка вживається для позначення товару, що походить із зазначеного географічного місця та має особливі властивості, виключно або головним чином зумовлені характерними для даного географічного місця природними умовами або поєднанням цих природних умов із характерним для даного географічного місця людським фактором. Географічне зазначення – назва географічного місця, яка вживається для позначення товару, що походить із цього географічного місця та має певні якості, репутацію або інші характеристики, в основному, зумовлені характерними для даного географічного місця природними умовами чи людським фактором, або поєднанням цих природних умов і людського фактора. До об'єктів інтелектуальної власності, яким надається правова охорона, відносять лише кваліфіковане зазначення походження товару, тобто термін Цивільного кодексу України «географічне зазначення» за змістом відповідає передбаченому даним законом поняттю «кваліфіковане зазначення походження товару».

Види географічних зазначень: природні – сформувалися під впливом природних умов; штучні – сформувалися під впливом людського фактора, мають тенденцію до перетворення на видові зазначення; змішані – сформувалися під впливом природних умов та людського фактора.

Функції географічного зазначення: інформаційна – надання інформації про конкретну місцевість виробництва, виробника, якісні характеристики то-

вару; рекламна – звертає увагу на конкретні властивості товару; розпізнавальна – виокремлення товару з маси однорідних товарів зі схожими властивостями з іншої місцевості; охоронна – захист товару від підробки; гарантійна або споживча – гарантування споживачу певних якостей товару.

Правова охорона походження товару надається, якщо воно: є назвою географічного місця, з якого цей товар походить; вживається як назва певного товару чи як складова цієї назви; у вказаному цією назвою географічному місці об'єктивно існують характерні природні умови чи поєднання характерних природних умов і людського фактора, що надають товару особливі властивості порівняно з однорідними товарами з інших географічних місць; позначуваний цією назвою товар має відповідні властивості, що зумовлені характерними для цього географічного місця природними умовами чи поєднанням цих умов із характерним для цього географічного місця людським фактором; виробництво (видобування) і переробка позначуваного цією назвою товару здійснюється в межах зазначеного географічного місця [7, ст. 7].

Обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару або послуги і межами географічного місця їх походження, зафіксованими державною реєстрацією права інтелектуальної власності на географічне зазначення.

Не надається правова охорона кваліфікованому географічному зазначенню, яке не відповідає умовам надання правової охорони; суперечить публічному порядку, принципам гуманності та моралі; є видовою назвою товару; правильно вказує на географічне місце виготовлення товару, але створює у споживачів помилкове уявлення про те, що товар виготовлений в іншому географічному місці; є назвою сорту рослин чи породи тварин, і тому здатне ввести в оману споживачів щодо дійсного походження товару [7, ст. 8].

Суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення є виробники товарів, асоціації споживачів; установи, що безпосередньо пов'язані із виробленням чи вивченням відповідних продуктів, виробів, технологічних процесів або географічних місць.

Права інтелектуальної власності на географічне зазначення включають у себе право на визнання позначення товару або послуги географічним зазначенням, право на використання географічного зазначення, право перешкоджати неправомірному використанню географічного зазначення, у тому числі, забороняти таке використання. Право інтелектуальної власності на географічне зазначення виникає з дати державної реєстрації цього права. Порядок державної реєстрації подібний до порядку державної реєстрації торговельної марки.

Заявка на географічне зазначення буває двох видів: заявка на реєстрацію географічного зазначення походження товару та заявка на право використання зареєстрованого географічного зазначення походження товару. Заявка складається українською мовою і містить такі документи: заяву про реєстрацію

географічного зазначення походження товару або права на використання зареєстрованого географічного зазначення походження товару з відомостями про заявника та його адресу; заявлену назву географічного зазначення походження товару; назву товару, для якого заявник просить зареєструвати вказане географічне зазначення походження товару; назву та межі географічного місця, де виробляється товар, і з яким пов'язуються особливі властивості, певні якості, репутації та інші характеристики товару; опис особливих властивостей товару, певних якостей, репутації та інших характеристик товару; дані щодо використання заявленого географічного зазначення походження товару на етикетці та при маркуванні товару; дані про взаємозв'язок особових властивостей, певних якостей, репутації та інших характеристик товару з природними умовами та людським чинником вказаного географічного місця походження товару. Реєстрації підлягає тільки кваліфіковане зазначення товарів, яке складається із назви місця походження товару та географічного зазначення походження товару [7, ст. 10].

Право інтелектуальної власності на географічне зазначення набуває чинності з дати, наступної за датою державної реєстрації, і охороняється безстроково за умови збереження характеристик товару або послуги [4, ст. 504]. Свідцтво, що посвідчує право на використання зареєстрованого географічного зазначення, чинне 10 років від дати подання заявки. Строк дії свідцтва продовжується уповноваженою державною установою на наступні 10 років на підставі заяви, поданої власником свідцтва, протягом останнього року дії свідцтва за умови надання підтвердження уповноваженого органу, що власник свідцтва виробляє товар у географічному місці, зазначеному в реєстрі, а характеристики товару відповідають характеристикам, занесеним до реєстру. За продовження строку дії свідцтва сплачується збір [7, ст. 15].

Використанням зареєстрованого кваліфікованого зазначення походження товару визнається: нанесення його на товар або на етикетку; нанесення його на упаковку товару, застосування у рекламі; запис на бланках, рахунках та інших документах, що супроводжують товар. Право на використання найменування місця походження товару не є монополієм, тобто не є виключним правом. Це означає, що одне й те саме найменування місця походження товару може бути зареєстровано на ім'я кількох користувачів цього найменування. Заявка на реєстрацію в іноземній державі кваліфікованого зазначення походження товару, пов'язаного з географічним місцем на території України, може бути подана тільки після його реєстрації в Україні.

Для попереджувального маркування назви місця походження товару застосовують обведену колом аббревіатуру НМП. Замість цього маркування або разом із ним може наноситися текст «Зареєстрована в Україні назва місця походження товару». Для попереджувального маркування географічного зазначення походження товару застосовують обведену колом

аббревіатуру ГЗП. Замість цього маркування або разом із ним може наноситися текст «Зареєстроване в Україні географічне зазначення походження товару».

Підставами припинення права на використання зареєстрованого географічного зазначення є втрата товаром особливих властивостей або інших характеристик, описаних у реєстрі (за рішенням суду); ліквідація юридичної особи або смерть фізичної особи, що є власником свідцтва; подання власником свідцтва заяви про відмову від права на використання географічного зазначення (право припиняється з дня офіційної публікації відомостей про це); несплата збору за продовження строку дії свідцтва.

Означена сфера права інтелектуальної власності є дуже конфліктною і навіть криміногенною з огляду на високу конкуренцію у підприємницькому середовищі, яку можна назвати «битвою за споживача». Тому мають місце численні порушення і намагання незаконно використати те чи інше географічне зазначення або торгову марку непричетними до вироблення аутентичних товарів суб'єктами. Така ситуація потребує протидії протиправним посяганням з боку відповідних державних контролюючих та правоохоронних органів.

Складна ситуація складається у місцях розповсюдження народних промислів (наприклад, таких, як петриківський розпис тощо) особливо у разі, коли право на географічне зазначення народного промислу намагається привласнити якийсь підприємливий «монополіст» у той час, коли даний вид промислу є традиційним, а іноді й єдиним джерелом прибутків для місцевих жителів (наприклад, як то буває у віддалених гірських карпатських селищах). На шляху таких посягань мають бути вибудовані нездоланні законодавчі перепони, але з дотриманням розумного балансу та з урахуванням світового досвіду та нашої власної специфіки, щоб не обмежувати безпідставно чи надмірно свободу підприємництва.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що у науковому середовищі та серед практиків бізнесу не існує повної єдності у теоретичному та гуманітарному розумінні природи інтелектуальної власності взагалі та її окремих складових. Слушною є позиція Річарда Столмена, який взагалі заперечує саму концепцію інтелектуальної власності, називаючи її «інтелектуальною монополією», і дотримується прагматичної та більш адекватної сучасним реаліям ідеї інтелектуального протекціонізму, що в повній мірі стосується сфери засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг. Пріоритетними напрямками для досліджень є розвиток теоретичних та практичних аспектів права інтелектуальної власності стосовно вдосконалення системи правового регулювання засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг, а також якісна імплементація міжнародно-правових засад регулювання даної сфери з метою подальшого вдосконалення законодавства щодо інтелектуальної власності в Україні, зокрема з метою захисту споживчого ринку від фальсифікованих, контрафактних, неякісних та небезпечних

для здоров'я і життя людини продуктів і товарів; моніторинг ситуації задля виявлення та усунення фактів порушення законодавства щодо використання комерційних найменувань, торгових марок, знаків для товарів і послуг, географічних зазначень походження товарів; пропагування цивілізованих способів користування об'єктами інтелектуальної

власності та ін. Україна має інтегруватися у процеси розвитку збалансованої і прозорої міжнародної системи захисту інтелектуальної власності, яка повинна забезпечувати справедливу винагороду за інтелектуальну діяльність, стимулювати інновації і робити значний внесок в економічний розвиток, враховуючи при цьому інтереси суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архіпова М. Особливості правової охорони географічних позначень відповідно до національних законодавств країн-учасниць СОТ // Право України. – 2005. – № 7. – С. 128–130.
2. Демченко Т. Охрана товарных знаков (сравнительно-правовой анализ). – 2-е изд., перераб. и доп. – К., 2005. – 208 с.
3. Правова охорона комерційних позначень в Україні: проблеми теорії і практики / За заг. ред. Ю. Шемшученка, Ю. Бошицького. – К., 2006. – 634 с.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356 (зі змінами та доповн.).
5. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36 (зі змінами та доповн.).
6. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. (зі змінами). Набуття чинності для України: 25 грудня 1991 р.
7. Про охорону прав на зазначення походження товарів: Закон України від 16.06.1999 р. № 752-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 32. – Ст. 267 (зі змінами та доповн.).

Борисова В. О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
цивільного, трудового та господарського права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Андрєєва Г. Д.,

*студентка юридичного факультету
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

CRITERIA FOR DETERMINING AMOUNT OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE

Стаття присвячена різним точкам зору на систему критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Окреслено проблемні питання врахування психологічних особливостей потерпілого при визначенні розміру компенсації за заподіяну шкоду. Спрогнозовано ймовірні наслідки використання тих чи інших підходів до встановлення обсягу належної потерпілому компенсації.

Ключові слова: моральна шкода, немайна шкода, компенсація, система критеріїв, психологічні особливості.

Статья посвящена различным точкам зрения на систему критериев определения размера возмещения морального вреда. Очерчены проблемные вопросы учета психологических особенностей потерпевшего при определении размера компенсации за причиненный вред. Спрогнозированы возможные последствия использования тех или иных подходов к установлению объема надлежащей потерпевшему компенсации.

Ключевые слова: моральный вред, неимущественный вред, компенсация, система критериев, психологические особенности.

The article investigates different points of view on system of criteria for determining amount of compensation for moral damage. Outlined problematic issues of accounting psychological characteristics of victim when determining amount of compensation for damages. Predict possible consequences of use of various approaches to establishment of volume adequate compensation to victim.

Key words: moral damages, non-pecuniary damage, compensation system criteria, psychological characteristics.

Актуальність теми. Серед найважливіших і найскладніших наукових і практичних питань, які розглядаються дослідниками такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди, центральне місце, безперечно, посідає проблема конкретних критеріїв розміру належної потерпілому компенсації.

Аналіз наукових публікацій. Загальнотеоретичні та практичні проблеми і питання, що виникають при визначенні розміру компенсації за заподіяну моральну шкоду є досить актуальними, а тому вивчаються в роботах багатьох науковців. Ряд таких учених, як М.М. Малеїна, О.О. Отрадна, В.П. Паліюк, П.М. Рабінович, М.В. Сіроткіна привертають увагу до широкого кола обставин, які можуть мати істотне значення для правильного вирішення відповідних позовів [4, с. 136–139; 5, с. 287–299; 6, с. 120–142; 8, с. 94–111; 10].

Метою статті є формування узгодженого підходу до визначення справедливого розміру відшкодування моральної шкоди та відповідної системи критеріїв його встановлення.

Виклад основного матеріалу. З огляду на законодавчі положення до можливих орієнтирів визна-

чення розміру відшкодування завданої моральної шкоди у найбільш загальному плані можна віднести: 1) загалом всі фактичні обставини порушення особистого немайнового блага кредитора (спосіб, у який діяв правопорушник, тривалість протиправного впливу на інтереси потерпілого тощо); 2) особливості порушених правовідносин, що визначаються певним співвідношенням фактичних і юридичних можливостей сторін та специфікою об'єкта посягання; 3) сукупність негативних нематеріальних змін, які відбуваються переважно у «внутрішньому світі» потерпілої фізичної особи – її страждання, переживання, а також заподіяний індивідуальний фізичний біль; 4) вимушені зміни у приватному житті потерпілої людини; 5) морально-правові імперативи доброчесності, розумності й справедливості, у світлі яких, зокрема, слід давати оцінку змісту суб'єктивної сторони поведінки правопорушника і потерпілої особи.

Втім, на нашу думку, для адекватного та повного визначення і систематизації критеріїв обсягу відповідальності у формі відшкодування моральної шкоди, насамперед, слід орієнтуватися на такі суто об'єктивні чинники, врахування яких первісно об-

грунтує виникнення суб'єктивного цивільного права на застосування зазначеного способу цивільно-правового захисту, а згодом дозволяє конкретизувати об'єкт і зміст нововиниклого деліктного зобов'язання: 1) характеристика основних елементів порушених регулятивних правовідносин – передусім, їх об'єкта і суб'єктів; 2) суто немайновий (нееквівалентний будь-якому майновому стягненню) зміст тих негативних немайнових наслідків правопорушення, які хоча й підлягають компенсації, але на засадах, відмінних від принципу повного відшкодування, властивого відповідальності за завдання матеріальної шкоди; 3) природні відмінності між різними видами учасників цивільних відносин – фізичними та юридичними особами, публічно-правовими утвореннями; 4) особливості об'єктивної і суб'єктивної сторін поведінки правопорушника та їх передбачуваний вплив на немайнову сферу потерпілого; 5) правова суть (мета і функціональне призначення) відповідного способу захисту цивільних прав та інтересів, яка полягає в утвердженні засад справедливості, розумності й добросовісності, запобіганні вчиненню правопорушень і мінімізації спричинених ними негативних немайнових наслідків.

Ми виходимо з того, що характер вчиненого правопорушення визначається його об'єктом (порушенням особистим немайновим благом) і об'єктивною стороною поведінки правопорушника, а спеціальний наголос на значимості вини правопорушника дозволяє підкреслити взаємозв'язок між ступенем виявленої ним недобросовісності, ймовірними наслідками вчиненого посягання та специфічним впливом запобіжної функції відшкодування моральної шкоди на особливості реалізації компенсаційної функції цього заходу цивільно-правової відповідальності. Звичайно, функцію критеріїв розміру відповідальності правопорушника можуть відігравати і такі загальні чинники, що впливають на розмір цивільно-правової відповідальності загалом, як зустрічна вина потерпілого та майнове становище правопорушника – фізичної особи.

Враховуючи вищевикладене, спробуємо деталізувати побудовану на вищезазначених концептуальних засадах систему критеріїв розміру відповідальності за завдання моральної шкоди.

По-перше, у найбільш узагальненому вигляді під критеріями розміру відшкодування моральної шкоди слід розуміти сукупність правових і моральних приписів, характеристик певних осіб, їх правового статусу і поведінки, обставин справи та інших явищ об'єктивної дійсності, які або істотною мірою віддзеркалюють ступінь порушення вчиненим діям імперативів справедливості, розумності й добросовісності, або виявляють здатність визначати міру компенсаційно-майнового захисту потерпілої особи, необхідну і достатню для відновлення переконаності сторін порушених правовідносин, а також усіх інших суб'єктів цивільного права у ключовій ролі згаданих морально-правових засад в організації життєдіяльності суспільства.

По-друге, серед критеріїв розміру належної потерпілому компенсації за завдану йому моральну

шкоди доцільно виділити групи чинників, що характеризують ступінь порушення основних моральних цінностей суспільства, об'єкт протиправного посягання, поведінку правопорушника, як причину виникнення моральної шкоди, та поведінку потерпілого, якщо вона сприяла виникненню шкоди чи збільшенню її розміру, форми втілення завданих потерпілому особистих немайнових втрат (результат правопорушення), а крім того, незалежні від поведінки сторін об'єктивні обставини справи, що позначилися на індивідуальному вияві й обсязі завданої моральної шкоди, або в силу інших причин мають бути враховані безпосередньо з міркувань справедливості.

По-третє, тривалість порушення особистих немайнових прав та інтересів потерпілого (час до припинення правопорушення, наслідки якого мають триваючий чи пролонгований характер – як правило, при завданні моральної шкоди внаслідок порушення публічно-правових прав особи) має розглядатися як чинник, що істотною мірою впливає на стан потерпілої особи та зумовлює необхідність збільшення розміру відповідальності за завдані їй немайнові втрати. Водночас часовий чинник, зазвичай, не може розглядатися як критерій зменшення розміру відшкодування моральної шкоди, оскільки компенсація присуджується за страждання, пережиті у певний часовий проміжок, а не лишень ті, що мають місце (тривають, виникли згодом) на час вирішення справи у суді.

По-четверте, справедливість є як вирішальним, так і інтегральним критерієм для визначення належного розміру компенсації за заподіяні потерпілому немайнові втрати. Зазначена ознака, серед іншого, сама по собі передбачає повне врахування міркувань розумності й добросовісності.

По-п'яте, законодавець і судова практика мають зважати на природні відмінності фізичних і юридичних осіб. Відповідно, спеціальними критеріями визначення розміру компенсації за немайнову шкоду, завдану юридичній особі, слід вважати: сферу діяльності і публічно-правовий статус правопорушника; тривалість вимушеного стану невизначеності щодо продовження вияву негативних (не тільки немайнових, а й майнових) наслідків вчиненого правопорушення; характер впливу вчиненого правопорушення на: стабільність подальшої діяльності потерпілої юридичної особи; фізичний і душевний стан фізичних осіб, які становлять людський субстрат відповідної організації (насамперед, тих, що входять до органів волевиявлення потерпілої юридичної особи у цивільно-правових відносинах або від яких істотною мірою залежить успішність функціонування цієї організації).

У контексті пошуку шляхів до вирішення проблеми встановлення справедливого розміру відшкодування моральної шкоди частина вчених і юристів-практиків демонструють прагнення утвердити виразно психологічне трактування суті немайнових втрат особи, а також дедалі ширше залучати спеціалістів у галузі психології для надання експертних

висновків і пояснень щодо різних аспектів завданої моральної шкоди та її компенсації [1; 11, с. 201–224].

У правовій науці та у підходах учених – представників окремих суміжних наукових спеціальностей (юридичної психології та судової психіатрії), намітилося три вихідні позиції, що визначають те чи інше ставлення до можливості залучення спеціальних неюридичних знань для цілей встановлення розміру належного потерпілій особі відшкодування моральної шкоди. Відповідно, може йтися: 1) про трактування моральної шкоди ледь не як суто психічного явища, що, зазвичай, передбачає обов'язковість проведення судово-психологічних експертиз, на які, власне, і покладається завдання встановлення факту заподіяння моральної шкоди, її характеру та глибини, а подекуди – і орієнтовного розміру належної потерпілому компенсації; 2) можливість залучення відповідних експертних висновків як у певному розумінні факультативних засобів доказування, що можуть бути використані судом для додаткового мотивування прийнятого рішення, однак у більшості випадків не впливають на його зміст визначальним чином; 3) заперечення самостійного юридичного значення спеціально-психологічного підґрунтя моральної шкоди.

Таке розмаїття думок спонукає до наукового аналізу виявлених нами тенденцій у науці і практиці – з кінцевою метою вироблення певних пропозицій і рекомендацій, на які могли б орієнтуватися суди при здійсненні судочинства. При цьому не варто забувати, що йдеться про вирішення суто юридичного, або, принаймні, морально-правового завдання, яке постає, насамперед, перед законодавцем, правовою наукою, практикою правозастосування, і розв'язання якого не може бути перекладене на фахівців із неюридичних спеціальностей. У зв'язку з цим варто дослухатися до думки В.Б. Первомайського, який наголошує: «Оскільки знаходяться психіатри і психологи, які намагаються відповідати на питання щодо суми компенсації завданої моральної шкоди, цю проблему не можна обійти мовчанням. Вже її назва (вочевидь йдеться про немайнову шкоду) містить у собі суперечність. Частка «не» вказує на контрадикторність, взаємовиключність понять «матеріальна» і «нематеріальна» шкода. Звідси випливає, що нематеріальною шкодою може вважатися лише така шкода, яка не має іманентно притаманного їй матеріального змісту. Тому будь-які пропозиції щодо матеріального вираження нематеріальної шкоди можуть базуватися тільки на домовленості, тобто за своєю суттю є конвенційними. Зазначене, своєю чергою, виключає наявність наукових критеріїв матеріального вираження нематеріальної шкоди. Відповідно, питання про це не є експертним питанням. Відповідь на нього експертів – психолога чи психіатра – є виходом за межі компетенції, оскільки засобами психології і психіатрії вирішити його неможливо. Жодна з цих наук не має критеріїв матеріального вираження ідеального явища. Тому слід вважати, що питання матеріального еквівалента нематеріальної шкоди (з його мінімальним і максимальним розміром) має бути вирішене законодавцем» [7].

Прагнення надати моральній шкоді виразного «психологічного» забарвлення вочевидь суперечить доволі природному, на нашу думку, переконанню багатьох юристів щодо провідної ролі судової практики у встановленні прийнятних критеріїв визначення справедливих розмірів компенсацій, що мають присуджуватися суб'єктам порушених особистих немайнових прав [3].

Принагідно зауважимо, що використання подекуди (у науковій літературі, судовій практиці тощо) для характеристики завданих потерпілій особі немайнових втрат тих або інших словесних зворотів, похідних від слів на кшталт «психологічний», також зовсім не обов'язково впливає із скільки-небудь певного переконання в існуванні нагальної потреби у зверненні до здобутків відповідної галузі знань.

Звичайно, проведення судово-психіатричних та судово-психологічних експертиз у багатьох ситуаціях є незамінним джерелом здобуття фактичних даних про юридично значимі факти, але зазначені дослідження покликані вирішувати свої, специфічні завдання [2], не можна перекладати на них функцію морально-правової кваліфікації виявлених обставин та визначення розміру майнового стягнення, що покладається на відповідача.

Водночас про страждання та переживання потерпілого у більшості випадків дано судити не лише представникам якихось наперед визначених професій.

Виразу юридичну окремішність, виняткову самотійність загальноновживаних у правовій сфері оцінок, у яких використовується начебто «психологічна» термінологія, ілюструють мотиви, якими керувався Європейський суд з прав людини у своєму рішенні від 28.07.1999 р. у справі «Селмуні проти Франції»: «Суд постановив, що всі тілесні ушкодження, зафіксовані в медичних висновках, і заяви пана Селмуні стосовно нелюдського поводження, якого він зазнав під час перебування під вартою у поліції, доводять факт фізичних та – без сумніву (незважаючи на відсутність висновку психолога стосовно стану пана Селмуні після зазначених подій) – психічних страждань. Причому катуванню заявника було піддано умисне для того, щоб змусити його зізнатися в злочині, в якому його підозрювали. ... Дії, на які скаржиться заявник, були спрямовані на те, щоб викликати в нього почуття страху та власної нікчемності, зрештою, щоб принизити його і, можливо, зламати фізично й морально. Суд постановив, що справа дає достатньо серйозних підстав для того, щоб зробити висновок про нелюдське і таке, що принижує людську гідність, поводження із затриманим» [9]. Отже, відсутність висновку спеціаліста-психолога жодним чином не завадила судові сформувати адекватне уявлення як про психічні страждання заявника, так і про характер протиправного умислу представників влади держави-відповідача.

Іншими словами, спираючись на численні докази нелюдського поводження з заявником, Європейський суд з прав людини мав достатні підстави для того, щоб цілком самостійно дійти висновку щодо харак-

теру тих шкідливих наслідків, які неминуче мали б виникнути у немайновій сфері потерпілого – йдеться і про надзвичайне приниження, і про значний фізичний біль, яких зазнала ця особа. Екстраполюючи зазначене на вимоги ст. 23 ЦК України щодо врахування глибини фізичних та душевних страждань при визначенні розміру відшкодування за завдану моральну шкоду, можна з упевненістю стверджувати – встановлення цього критерію, як засвідчив ЄСПЛ, також є суто юридичним завданням.

Принагідно зауважимо, що вдаючись до оцінки конкретних «психологічних» наслідків порушення прав людини, судді ЄСПЛ, як правило, керуються не психологічними методиками, а звичайним здоровим глуздом, розумним передбаченням щодо спричинення певного різновиду немайнової шкоди тими чи іншими протиправними діями.

Нарешті, слід брати до уваги, що на відміну від, наприклад, законодавства Російської Федерації, цивільне законодавство України прямо не зобов'язує суд при визначенні розміру відшкодування завданої моральної шкоди зважати також і на індивідуальні особливості потерпілого, зокрема психологічні. Більше того, гіпотетичне запровадження такого роду орієнтиру на нормативно-правовому рівні не можна було б вважати достатньо обґрунтованим з огляду на: а) граничну розпливчастість вжитого формулювання – адже незрозуміло: якого плану характеристики потерпілої особи мають бути враховані судом, чи потрібно при їх визначенні керуватися певними заздалегідь окресленими критеріями (медичними, демографічними, професійними, психологічними, моральними тощо), яке співвідношення правової ваги кожного з них, та як всі ці «індивідуальні особливості» разом співвідносяться зі спеціально виділеним у законі чинником інших обставин, що мають істотне значення; чим зумовлені певні психологічні особливості кредитора, і яке правове значення мають причини їх виникнення, чи немає серед них таких, що засвідчують попередню вину потерпілої особи або морально засуджуване спрямування цієї особистості. Як самостійну проблему можна виокремити складність виявлення та нейтралізації впливу негативних із погляду суспільної моралі рис потерпілого на конкретну ситуацію вчинення правопорушення та її наслідки, а також на висновки експертизи, надто у разі попереднього ознайомлення заінтересованих осіб із методиками проведення відповідних досліджень; б) відсутність зв'язку з юридичними аспектами встановлення фактичної підстави та умов застосування цивільно-правової відповідальності (передусім, маємо на увазі нівелювання вирішального правового

значення особистого немайнового права (блага), на яке вчинено посягання, та вини правопорушника).

Висновки. Таким чином, під критеріями розміру відшкодування моральної шкоди слід розуміти сукупність правових і моральних приписів, характеристик певних осіб, їх правового статусу і поведінки, обставин справи та інших явищ об'єктивної дійсності, які або істотною мірою віддзеркалюють ступінь порушення вчиненим діянням імперативів справедливості, розумності й добросовісності, або виявляють здатність визначати міру компенсаційно-майнового захисту потерпілої особи, необхідну і достатню для відновлення переконаності сторін порушених правовідносин, а також усіх інших суб'єктів цивільного права у ключовій ролі згаданих морально-правових засад у організації життєдіяльності суспільства. Відповідно, йдеться про оцінку кризь призму засад справедливості, розумності й добросовісності, насамперед, таких об'єктивованих назовні чинників, як: а) суспільна значимість особистого немайнового блага, яке стало об'єктом протиправного посягання, та істотність завданих потерпілому втрат; б) ознаки об'єктивної і суб'єктивної сторони поведінки правопорушника; в) індивідуальні особливості потерпілого, які мав усвідомлювати правопорушник або врахування яких має виняткове значення для утвердження в суспільстві ідеалу справедливості; г) юридична або фактична нерівність становища сторін, підвищена вразливість однієї із них або посідання певною стороною особливого правового статусу, що визначає відмінні від звичайних, межі правомірного втручання у особисту немайнову сферу потерпілого; д) добровільне вжиття правопорушником або іншою особою, яка відповідає за завдану шкоду, розумних заходів, спрямованих на усунення чи істотне ослаблення вияву негативних наслідків вчиненого правопорушення; є) загальні критерії коригування розміру деліктної відповідальності, до яких належать зустрічна вина потерпілого у виникненні або збільшенні обсягу завданої шкоди, а також урахування майнового стану боржника – фізичної особи.

До критеріїв визначення розміру відшкодування завданої моральної шкоди можна віднести лише такі фактичні обставини порушення суб'єктивного цивільного права кредитора, які здатні істотним чином вплинути на передбачуваний вияв завданих потерпілому немайнових втрат та ступінь ураження засад справедливості, розумності й добросовісності, як спеціальних об'єктів цивільно-правового захисту. Водночас характер правопорушення і справедливості є необхідними і мінімально достатніми критеріями для визначення розміру відповідальності за завдання моральної шкоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрієнко О.В. Психологічний зміст компенсації моральної шкоди в нормотворчій та правозастосовчій діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / О.В. Андрієнко; Академія управління Міністерства внутрішніх справ України. – К., 2009. – 17 с.
2. Илейко В.Р. Виды судебно-психиатрической экспертизы в гражданском процессе / В.Р. Илейко // Таврический журнал психиатрии. – 2003. – № 1. – Т. 7. – С. 37–40.

3. Клименко Я.О. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочином: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Я.О. Клименко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 18 с.
4. Малеина М.Н. Человек и медицина в современном праве: учеб. и практ. пособ. / М.Н. Малеина. – М.: БЕК, 1995. – 260 с.
5. Отраднова О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія / О.О. Отраднова. – К. : Юрінком Інтер. – 2014. – 328 с.
6. Палиук В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монография. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Право, 2000. – 272 с.
7. Первомайский В.Б. Судебная экспертиза по делам о причинении морального вреда / В.Б. Первомайский // Архив психиатрии. – 2002. – № 1. – С. 50–57.
8. Рабінович П.М. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) / П.М. Рабінович, О.В. Гришук // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 9. – Львів : Світ, 2006. – 140 с.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 28.07.1999 р. у справі «Селмуні проти Франції». [Електронний ресурс] // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – Режим доступу : Інформаційно-правова система «Законодавство».
10. Сіроткіна М.В. Право на компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України / М.В. Сіроткіна // Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: теорія і практика : наук.-практ. посіб. / Л.Л. Нескороджена, С.В. Щербак, М.В. Сіроткіна. – К. : КНТ, 2008. – С. 345–375.
11. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія / О.І. Сліпченко, В.А. Кройтор. – К. : А. В. Паливода, 2012. – 244 с.

Гордієнко Т. О.,
старший викладач кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ЩОДО РОЗМІРУ ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ЗБИТКІВ (ШКОДИ) У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

REGARDING THE AMOUNT OF COMPENSATION OF MATERIAL LOSSES (DAMAGES) TO ECONOMIC ACTIVITY

Розглядається порядок визначення розміру відшкодування збитків (шкоди) у відносинах між суб'єктами господарювання, надаються пропозиції з удосконалення норм законодавства.

Ключові слова: збитки, шкода, відшкодування, реальна вартість, зобов'язання, упущена вигода.

Рассматривается порядок определения размера убытков (ущерба) в отношениях между хозяйствующими субъектами, предоставляются предложения по усовершенствованию норм законодательства.

Ключевые слова: убытки, ущерб, возмещение, реальная стоимость, обязательство, упущенная выгода.

Describes the procedure for determining amount of damages (damage) to relationships between business entities, provided suggestions for improvement of legislation.

Key words: losses, damages, compensation, real cost, liability, loss of profits.

Для ефективного захисту прав учасників господарських правовідносин важливим є правильне визначення розміру відшкодування майнових збитків (шкоди). Окрім суто юридичного аспекту, дане питання також має суспільну складову – забезпечення саме справедливого та повного відновлення права особи без надмірного (невиправданого) обтяження винної сторони. Відсутність чітких приписів законодавства в частині визначення розміру відшкодування призводить до формування суперечливої судової практики, що додатково вказує на необхідність більш детального опрацювання цього питання в наукових дослідженнях та внесення відповідних змін до законодавства.

Аналізу правового регулювання відшкодування збитків (шкоди) присвячені наукові роботи В.С. Щербини, І.В. Булгакової, С.Л. Дегтярьова, О.О. Кикоть, А.В. Климчука та інших учених. Авторами детально розглянуті підстави виникнення зобов'язання з відшкодування, порядок встановлення винної особи, оцінка ступеню вини осіб у заподіянні майнових збитків (шкоди), способи відшкодування і т. д. У той же час питання визначення розміру належного відшкодування не отримало належної уваги.

Метою статті є формування пропозицій з удосконалення норм чинного законодавства щодо порядку визначення розміру відшкодування майнових збитків (шкоди) у господарських зобов'язаннях.

Відповідно до ст. 22 Цивільного кодексу України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі

знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [10]. Даною статтею гарантовано відшкодування збитків у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Аналогічні приписи містяться в ст. 224 Господарського кодексу України, згідно з якою учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено. Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або дотримання правил здійснення господарської діяльності другою стороною [1].

За змістом ст. 224 Господарського кодексу України обов'язковою передумовою заявлення позову про відшкодування збитків є фактичне понесення потерпілою особою витрат на придбання майна або відновлення пошкодженої (знищеної) речі. Даний висновок впливає зі змісту цієї статті, де вказано про відшкодування потерпілій особі вже зроблених нею витрат. Тобто, будь-які вимоги про відшкодування збитків, заявлені до їх фактичної сплати, задоволенню не підлягають. Наприклад, позовні вимоги про відшкодування збитків у розмірі вартості робіт з

усунення виявлених недоліків не можуть бути задоволені при поданні позивачем одного лише кошторису на їх виконання, якщо відповідні роботи не були проведені та (або) їх вартість не сплачена. Про необхідність дотримання саме такого підходу вказується в постанові Вищого господарського суду України від 22.04.13 р. по справі № 5023/3192/12.

Склад збитків визначено ст. 225 Господарського кодексу України, відповідно до якої підлягають відшкодуванню:

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна визначена відповідно до вимог законодавства;

- додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

- неoderжаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання іншою стороною;

- матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом [1].

У ст. 623 Цивільного кодексу України визначено, що розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором [10]. Дане правило поширюється і на відшкодування збитків у господарських відносинах, оскільки інше нормами Господарського кодексу України не передбачено.

Згідно зі ст. 225 Господарського кодексу України при визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачене законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі, якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, – на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду [1]. Згідно з правовими позиціями Вищого господарського суду України витрати потерпілої особи з виправлення пошкодженого майна її засобами і коштами визначаються, виходячи з реальних витрат позивача. Що ж до відшкодування вартості втраченої речі, то позовні вимоги підлягають задоволенню в розмірі дійсної її вартості на момент розгляду справи. Однак це не виключає права потерпілої особи, крім вартості речі вимагати стягнення збитків, заподіяних у зв'язку із втратою речі [6]. Відповідний правовий підхід відомий ще давньоримському праву, за яким розмір відшкодування шкоди іноді визначався за ринковою вартістю непоставлених, знищених, пошкоджених речей, але в більшості випадків враховується вартість речі при даних конкретних обставинах [5, с. 154].

Сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок

залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. Не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом.

Загальні правила визначення способу відшкодування збитків (шкоди) визначені в ст. 1192 Цивільного кодексу України, згідно з якою право вибору способу відшкодування надане саме потерпілому. Збитки (шкода) можуть відшкодовуватися в натурі (передача речі того ж роду і такої ж якості, відновлення пошкодженої речі тощо) або шляхом сплати відповідної грошової суми. Розмір такої суми визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі. Найбільш поширеним є відшкодування збитків (шкоди) шляхом сплати грошової суми, розмір якої має забезпечувати повне відновлення прав потерпілої особи.

Слід зазначити, що розмір збитків визначається не з характеру порушеного права, характеру дії, що порушує законні права та інтереси потерпілої особи, а лише з характеру наслідків протиправного діяння. Яким би не було діяння, що спричинило завдання збитків, інтерес представляють лише самі наслідки, що мають відповідати ознакам збитків, встановленим у законодавстві і підтвердженим судовою практикою [3, с. 153].

В умовах сучасної економіки внаслідок реально існуючої ситуації на конкурентному ринку ціна товару, роботи (послуги) може суттєво відрізнитися внаслідок чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру (вартість ціни придбання ресурсів, якість продукції, розмір товарної партії, наявність особливостей при здійсненні покупки (зокрема, придбання продукції за результатами тендеру і т. д.), кваліфікація персоналу, податковий статус, ділова репутація та положення на ринку та ін.) Крім того, при проведенні робіт із відновлення пошкодженої речі (майна) виконавцями можуть пропонуватися додаткові сервіси, прискорене виконання робіт, використання більш якісних матеріалів та прогресивних технологій тощо. Зазначені чинники істотно впливають на розмір заявленого відшкодування. За таких обставин існує питання правильності визначення належної до відшкодування суми збитків (шкоди).

Матеріали судової практики свідчать про відсутність єдиного чітко сформованого підходу вирішення подібних спорів. Зокрема, постановою Вищого господарського суду України від 10.02.15 р. по справі № 904/3777/13 було задоволено позов про стягнення збитків, понесених у порядку усунення наслідків аварії, виходячи із заявленої позивачем вартості робіт (159 286,40 грн.). Судом прийнято до уваги позицію позивача щодо права вільно обирати виконавця та обсяг робіт з усунення наслідків аварії з наступним повним відшкодуванням сплаченої суми за рахунок винної сторони. При цьому суд касаційної інстанції залишив поза увагою подані відповідачем докази та

заперечення щодо безпідставного включення певних робіт до договірної ціни, завищення ціни робіт, а також висновки судової експертизи щодо вартості таких робіт згідно з ДБН у сумі орієнтовно 5 658,00 грн.

У той же час при винесенні Вищим господарським судом України постанови від 17.09.13 р. по справі № 5004/927/12 суд обмежив належний до відшкодування розмір збитків мінімальною сумою, визначеною за результатами судової експертизи. При цьому було зазначено, що саме такий розмір відшкодування є реальною вартістю робіт з усунення наслідків аварії, а заявлена позивачем сума була завищеною.

Для з'ясування правильного підходу до визначення розміру збитків (шкоди) слід додатково звернутися до змісту ч. 2 ст. 1192 Цивільного кодексу України, де встановлено обов'язок винної особи відшкодувати саме реальну вартість втраченого майна або робіт, необхідних для відновлення речі.

З аналізу змісту норми ч. 2 ст. 1192 Цивільного кодексу України вбачається наступне:

– по-перше, відшкодування збитків (шкоди) має за мету саме відновлення речі до первісного стану до її пошкодження або компенсацію вартості речі (у разі її знищення). Законом запроваджений механізм, направлений виключно на відновлення майнового стану, що існував до вчинення господарського правопорушення. Відшкодуванню підлягає лише вартість необхідних (обов'язкових) робіт. Вартість додаткових робіт (не передбачених нормативно-технічними документами), застосування більш високих за ціною новітніх матеріалів та складових не підлягає відшкодуванню, оскільки фактично забезпечує не відновлення речі до первісного стану, а її поліпшення. Винятком із цього правила є випадки неможливості відновлення речі в інший спосіб або з використанням більш економних ресурсів;

– по-друге, обов'язок відшкодування винною особою збитків (шкоди) обмежений саме їх реальним розміром. Для його визначення необхідним є ретельне дослідження вартості обов'язкових робіт згідно з приписами нормативно-технічних документів (зокрема, шляхом призначення експертизи), аналіз кон'юнктури ринку таких робіт у певному регіоні у відповідний період часу, наявність аналогічних пропозицій на ринках найближчих регіонів. Такі дані можуть встановлюватися за інформацією органів статистики, за підсумками маркетингових досліджень, на основі відомостей Торгово-промислових палат, пропозицій он-лайн сервісів та з інших джерел. Якщо відшкодування збитків (шкоди) регламентовано методиками, затвердженими Кабінетом Міністрів України на виконання ч. 6 ст. 225 Господарського кодексу України, його розмір визначається відповідно до приписів таких документів (наприклад, Порядку визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22.01.96 р. № 116).

Оцінюючи вимоги про повне відшкодування збитків (шкоди) відповідно до розміру, визначеного виконавцем таких робіт, слід приймати до уваги,

що згідно зі ст. 42 Господарського кодексу України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [1]. Підприємництво здійснюється, зокрема, на основі комерційного розрахунку та власного комерційного ризику. Виходячи з цих принципів, потерпіла особа дійсно має право укласти договір із будь-якою особою і визначити обсяг та вартість таких робіт за взаємною домовленістю. Проте відшкодування збитків (шкоди) за рахунок винної особи не може перевищувати реальної вартості дійсно необхідних робіт. Якщо фактично сплачена особою сума перевищує реальну вартість робіт, таке перевищення є власними витратами підприємця, оскільки він погодився на необґрунтовано високу ціну, не перевіряв включений в ціну склад робіт, не забезпечив дослідження кон'юнктури ринку з метою пошуку виконавця, який здатний виконати роботи за меншу ціну.

При прийнятті рішення по справі про відшкодування збитків суд не має права зменшувати їх розмір, проте повинен визначити їх реальну суму. На обов'язок суду перевіряти наданий стороною розрахунок збитків звертає увагу С.Л. Дегтярьов і вказує, що якщо суд вбачає необґрунтованість застосованого розрахунку, то, відповідно, буде зроблено висновок про недоведеність розміру збитків і в позові буде відмовлено [3, с. 104]. Аналогічного підходу дотримується А.В. Климчук, наголошуючи на можливості відшкодування саме необхідних витрат на основі аналізу обґрунтованості цін, кон'юнктури ринку та ін. [4, с. 4].

Виходячи з припису ч. 2 ст. 1192 Цивільного кодексу України, відшкодуванню підлягають саме мінімально необхідні для відновлення прав кредитора витрати, що забезпечує повне відновлення його майнового стану і при цьому не допускає протиправного та несправедливого грошового обтяження винної особи. Положення щодо стягнення економних витрат у порядку відшкодування збитків (шкоди) потребує законодавчого закріплення, оскільки відсутність чіткого правила створює основу для зловживання правом та перешкоджає формуванню єдиного правового підходу до вирішення таких спорів. Саме таким чином вирішується процесуальне питання визначення розміру витрат на надання правової допомоги – суд перевіряє заявлену суму з точки зору співмірності з ціною та характером позову, а також обсягом надання правової допомоги і самостійно визначає належну до стягнення суму у разі виявлення явного завищення її розміру (п. 6.5 постанови пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України» від 21.02.13 р. № 7) [8].

Як вказувалося вище, ст. 22 Цивільного кодексу України та ст. 225 Господарського кодексу України до складу збитків також включають неодержані доходи (упущену вигоду). Упущена вигода визначається, як сума доходів, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене.

Сучасне господарське законодавство не містить чітких правил розрахунку упущеної вигоди. З одного боку, це дозволяє визначити її розмір, індивідуально виходячи з обставин провадження підприємницької діяльності саме цією особою, з іншого – створює передумови певних зловживань недобросовісними суб'єктами. Аналізуючи порядок визначення розміру неoderжаних доходів, Д.В. Соколянський правильно визначає, що важливе значення має така ознака, як реальність одержання упущеної вигоди, при цьому відповідні докази мають бути надані позивачем [9]. У п. 3 листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків» від 14.01.14 р. № 01-06/20/2014, наголошується, що у вирішенні спорів про відшкодування збитків у вигляді упущеної вигоди суди повинні дослідити, чи могли такі збитки бути реально понесені кредитором, та чи вживав кредитор заходів щодо їх відшкодування. Пред'явлення вимоги про відшкодування неoderжаних доходів (упущеної вигоди) покладає на кредитора обов'язок довести, що ці доходи (вигода) не є абстрактними, а дійсно були б ним отримані в разі використання зазначених приміщень. Позивач повинен довести також, що він міг і повинен був отримати визначені доходи, і тільки неправомірні дії відповідача стали єдиною і достатньою причиною, яка позбавила його можливості отримати прибуток [7].

Отже, в обґрунтування вимог про відшкодування упущеної вигоди на виконання вимог ст. 623 Цивільного кодексу України та ст. 33 Господарського про-

цесуального кодексу України потерпіла особа повинна обґрунтувати:

- наявність правової можливості провадження певної діяльності (відповідність предмета діяльності згідно зі статутом, отриманням ліцензій, дозволів і т. д.);
- наявність технічних та трудових ресурсів для отримання доходу від діяльності, що забезпечує отримання доходу в заявленому розмірі;
- існування у заявника досвіду провадження такої діяльності;
- правильність розрахунку прибутковості від провадження діяльності;
- стан кон'юнктури ринку у відповідний період часу в певному регіоні, що дозволяє отримати очікувану і заявлену до відшкодування суму прибутку та інші істотні обставини.

Питання визначення розміру упущеної вигоди потребують проведення спеціальних наукових досліджень та удосконалення за їх результатами норм чинного законодавства. Важливе значення має те, що порядок такого розрахунку має визначатися комплексно з урахуванням економічно обґрунтованих нормативів.

В якості висновку можна зазначити, що внесення доповнень до норм законодавства в частині відшкодування збитків (шкоди) у мінімально необхідному розмірі сприятиме більш ефективному захисту прав господарюючих суб'єктів та уніфікації судової практики вирішення аналогічних спорів. Запровадження методики розрахунку упущеної вигоди дозволить усунути прогалини у правовому регулюванні даного питання і забезпечити повне відновлення майнових прав потерпілої особи.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Господарський кодекс України від 16.01.03р. № 436-IV // Комп'ютерна правова база «Нормативні акти України».
2. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.91р. № 1798-XII // Комп'ютерна правова база «Нормативні акти України».
3. Дегтярев С.Л. Возмещение убытков в гражданском и арбитражном процессе. – М.: Издательство БЕК, 2001. – 168 с.
4. Климчук А.В. Детальніше про способи визначення розміру матеріальної шкоди // «Правовий тиждень». – 2013. – 03 грудня. – 4 с.
5. Новицкий И.Б. Римское право. – М.: Ассоциация «Гуманитарное издание» // «ТЕИС», 1997. – 245 с.
6. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із відшкодуванням шкоди : Роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 01.04.94 р. № 02-5/215 // Комп'ютерна правова база «Нормативні акти України».
7. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків : Оглядовий лист Вищого арбітражного суду України від 14.01.14 р. № 01-06/20/2014 // Комп'ютерна правова база «Нормативні акти України».
8. Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України : постанова пленуму Вищого господарського суду України від 21.02.13 р. № 7 // Комп'ютерна правова база «Нормативні акти України».
9. Соколянський Д.В. Відшкодування збитків у цивільних і господарських правовідносинах // http://www.attorneys.od.ua/datas/users/2-sokolyanskiy%20_2008.pdf.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.03 р. № 435-IV. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 664 с.

Зубатенко О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного,
трудового та господарського права юридичного факультету
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ЕЛЕКТРОННА КОМЕРЦІЯ» У КОНТЕКСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЕЛЕКТРОННУ КОМЕРЦІЮ»

ANALYSIS OF NOTION OF «ELECTRONIC COMMERCE» IN LAW OF UKRAINE «ON ELECTRONIC COMMERCE»

У контексті Закону України «Про електронну комерцію» проаналізовано поняття «комерція» та «електронна комерція», визначене коло правовідносин, які вони складають. Зроблено висновок про невідповідність змісту поняття «електронна комерція» предмету правового регулювання вказаного закону. Обґрунтовано пропозиції з метою усунення вказаного недоліку.

Ключові слова: комерція, електронна комерція, електронні інформаційно-комунікаційні засоби і технології, господарська комерційна діяльність, господарсько-торговельна діяльність, електронна комерційна діяльність.

В контексте Закона Украины «Об электронной коммерции» анализируются понятия «коммерция» и «электронная коммерция», определен круг правоотношений, которые они составляют. Сделан вывод о несоответствии содержания понятия «электронная коммерция» предмету правового регулирования указанного закона. Обоснованы предложения с целью устранения указанного недостатка.

Ключевые слова: коммерция, электронная коммерция, электронные информационно-коммуникационные средства и технологии, хозяйственная коммерческая деятельность, хозяйственно-торговая деятельность, электронная коммерческая деятельность.

In the context of Law of Ukraine «On electronic commerce» analysis of concepts-commerce and e-commerce is defined circle of relationships that they form. The conclusion of non-conformity of notion of electronic commerce to subject of legal regulation of Act was done. Developed proposals in order to eliminate this drawback.

Key words: commerce, electronic commerce, electronic information and communication tools and technologies, economic and trading activities, e-business.

Вступ. 30 вересня 2015 року набув чинності Закон України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 року № 675-VIII (далі – Закон) [1]. Безумовно, прийняття вказаного Закону стало значним і довгоочікуваним кроком України на шляху правового врегулювання, розвитку та спрощення ведення бізнесу суб'єктами підприємництва із застосуванням глобальної інформаційної мережі Інтернет, наближення законодавства нашої країни до законодавства Європейського Союзу та інтеграції у європейський бізнес-простір. Разом із тим лише перший, поверховий аналіз положень цього нормативного акту дозволяє дійти висновку про його недосконалість та необхідність доопрацювання. Перш за все, це стосується понятійного апарату, використаного у Законі, і насамперед, поняття «електронна комерція», яке використане у назві та тексті Закону. Отже, не принижуючи значення та ролі Закону України «Про електронну комерцію», який запроваджує правові вимоги та механізми дистанційного укладення й виконання правочинів із застосуванням електронних інформаційно-комунікаційних засобів і технологій, нагальною залишається потреба у проведенні дослідження окремих його положень із метою вдосконалення.

В цілому, питання правового регулювання електронної форми ведення бізнесу та електронної торгівлі, як одного з його напрямків, останнім часом перебувають у центрі наукового інтересу багатьох дослідників, зокрема, В.А. Абчука, М.М. Дутова, В.М. Желіховського, А.А. Маєвської, Л.Л. Філіппова, А.В. Чучковської, О.І. Шалевої та багатьох інших. Проте недостатньо дослідженим та таким, що потребує подальшого аналізу в контексті Закону України «Про електронну комерцію», залишається поняття електронна комерція.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування сутності поняття електронна комерція в контексті Закону України «Про електронну комерцію».

Результати дослідження. Відповідно до пункту 1 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію» під електронною комерцією розуміються відносини, спрямовані на отримання прибутку, що виникають під час вчинення правочинів щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснені дистанційно з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, внаслідок чого в учасників таких відносин виникають права та обов'язки майнового характеру. Тобто, у

вищевказаному Законі під електронною комерцією розуміється коло правовідносин у певній сфері, які виникають між суб'єктами цих відносин за допомогою мережі Інтернет із метою отримання прибутку.

Аналізуючи вказане визначення, перш за все, треба вказати наступне. Надаючи поняття «електронна комерція», автори Закону не врахували того, що в законодавстві України взагалі не визначено поняття «комерція». Практика його застосування знайшла своє відображення не в нормативних актах, а в повсякденному діловому господарському обігу. Тобто, визначення на законодавчому рівні похідного терміну «електронна комерція» не базується на первісному «комерція».

Враховуючи вказане, для тлумачення терміну «комерція» доцільно звернутися до лінгвістичного значення цього слова, наданого у відповідних словниках. Так, у різних словникових джерелах «комерція» розуміється як: «...торгівля й пов'язані з нею справи» [2, с. 245]; «... торг, торговля, торговые обороты, купецкие промыслы» [3]; «... торговля, торговые операции. Занимаются коммерцией» [4, с. 698]; «... (от лат. commercium). Торговля, торговые дела (торг.)» [5, с. 803].

Як бачимо з наведених тлумачень, поняття «комерція» ототожнюється з торговельною діяльністю, тобто здійсненням процедури купівлі-продажу та сприянням цьому процесу. Аналогічна точка зору висловлюється і деякими вченими. Так, В.А. Абчук вважає, що комерція – це діяльність по забезпеченню купівлі-продажу товарів, що супроводжується проведенням відповідних розрахунків із метою здобуття максимально можливого прибутку в умовах існуючих правових норм [6].

До прийняття Закону України «Про електронну комерцію» легальне визначення поняття «електронна комерція» в законодавстві України теж було відсутнє. В науковій літературі існує безліч трактувань цього терміну. Науковці, які в останні роки досліджували сутність, специфіку та проблеми правового регулювання електронної комерції в Україні, розглядали її з різних боків: як одну із сучасних форм організації і здійснення господарської, переважно банківської і торговельної діяльності [7, с. 1]; як торгову діяльність, яка має основною метою отримання прибутку та ґрунтується на комплексній автоматизації комерційного циклу за рахунок використання засобів обчислювальної техніки [8 с. 345]; як термін, що відноситься до використання Інтернету для проведення комерційних операцій між підприємствами або між підприємством та споживачами [9]; як систему взаємовідносин у сфері здійснення обміну даними (електронними документами) та інформацією між суб'єктами господарювання з використанням глобальної мережі Інтернет [10, с. 9]. Деякі вчені розуміють під електронною комерцією всі форми торгівлі товарами і послугами завдяки використанню електронних засобів, у тому числі Інтернету [11, с. 16]. Як бачимо, спільним для всіх цих трактувань – поняття «електронна комерція» є здійсненням суб'єктами господарювання своєї діяльності за до-

помогою глобальної інформаційної мережі Інтернет. Також переважна більшість авторів вважає, що ці відносини виникають у сфері торгівлі.

Враховуючи, що метою електронної комерції, в розумінні Закону України «Про електронну комерцію», є отримання прибутку, то можна стверджувати, що електронна комерція є господарською діяльністю, що здійснюється з метою отримання прибутку, тобто підприємництвом або господарською комерційною діяльністю у розумінні Господарського кодексу України (глава 4) [12].

Узагальнений аналіз понять «комерція» та «електронна комерція» дозволяє зробити висновок, що під електронною комерцією слід розуміти діяльність із вчинення правочинів у сфері лише товарного обігу з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. А діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг, згідно з частиною 1 статті 263 Господарського кодексу України, є господарсько-торгівельною діяльністю. При цьому не має значення, яким чином вона реалізується: в електронній формі із застосуванням інформаційно-телекомунікаційних систем чи у письмовій. Тим більше, що: Законом України «Про електронну комерцію» електронні правочини за своїм статусом прирівняні до правочинів, укладених у письмовій формі (ч. 13 ст. 11 Закону); згідно із доповненнями, внесеними названим Законом, до ч. 1 ст. 205 Цивільного кодексу України [13], письмова та електронна форма правочину ототожнюються, а електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному ст. 12 Закону України «Про електронну комерцію», вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі (ч. 12 ст. 11 Закону).

Висновок про те, що електронна комерція по суті є господарсько-торгівельною діяльністю, яка здійснюється з метою отримання прибутку, тобто підприємництвом або господарською комерційною діяльністю, дозволяє стверджувати, що термін «електронна комерція», вжитий у назві і тексті Закону України «Про електронну комерцію», не зовсім вдалий, бо, по-перше, містить термін «комерція», який взагалі не визначений законодавством України, що може внести плутанину та неоднозначне трактування у правозастосовній та судовій практиці. По-друге, його застосування не розкриває суті, зважає предмет правового регулювання Закону лише до електронної торговельної діяльності (інтернет-торгівлі), хоча у Законі врегульовано значний масив відносин, пов'язаних із веденням взагалі господарської комерційної діяльності (підприємництва) із застосуванням інформаційно-телекомунікаційних систем, що є своєчасним і затребуваним бізнесом в умовах інтеграції в європейський економічний простір, а саме: визначене коло правочинів, на які поши-

рюється та не поширюється дія цього Закону, видів послуг, що належать і не належать до інформаційних електронних послуг, учасників у сфері електронної комерції та закріплено їх правовий статус; визначено особливості порядку вчинення електронних правочинів, укладення електронного договору тощо. Саме на запровадження єдиного підходу до державного регулювання суспільних відносин, що виникають при дистанційному укладанні правочинів із купівлі-продажу товарів та/або постачання товарів, виконання робіт і надання послуг, а також пов'язані з ними юридичні дії із застосуванням електронних інформаційно-комунікаційних засобів і технологій було направлено прийняття Закону «Про електронну комерцію», про що вказувалося у Пояснювальній записці до проекту Закону № 0957 від 27 листопада 2014 року [14]. Тобто, при розробці проекту Закону малося на увазі, що дія його норм буде стосуватися не тільки інтернет-торгівлі, а більш широкого кола питань ведення підприємницької діяльності із застосуванням інтернет-технологій.

Висновки. На наш погляд, проведений аналіз свідчить, що вживаний у Законі термін «електронна комерція» не є вдалим. З метою подолання цього

недоліку доцільно викласти назву Закону України «Про електронну комерцію» у такій редакції: «Закон України «Про електронну комерційну діяльність» та замінити у тексті Закону термін «електронна комерція» на «електронна комерційна діяльність».

Внесення запропонованих змін дозволить конкретизувати предмет правового регулювання Закону, його назву у відповідність до змісту Закону, привести термінологію Закону у відповідність до положень Господарського кодексу України щодо господарської комерційної діяльності, запобігти неоднозначному тлумаченню поняття «комерція» через його невизначеність і, як слід, «електронна комерція» в практичній діяльності вітчизняних та іноземних суб'єктів господарювання, контролюючих та судових органів.

Викладені у даному науковому дослідженні ідеї можуть бути застосовані у законотворчій діяльності при доопрацюванні Закону України «Про електронну комерцію» та розвинені у подальших наукових дослідженнях із метою вдосконалення правового регулювання господарської комерційної діяльності із застосуванням електронних інформаційно-комунікаційних засобів і технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про електронну комерцію : Закон України від 03 вересня 2015 р. № 675-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 45. – Ст. 410.
2. Словник української мови : у 11 т. – Т. 4. (І-М) – К. : Наук. думка, 1973. – 245 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/komercija>.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. – СПб. – М. : Тип Товарищества М.О. Вольф, 1905. – Т. 2. – 1017 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=13633>.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка // С.И. Ожегов / Под общ. ред. проф. Л.И. Скворцова. – 24-е изд., испр. – М.: Оникс, Мир и образование, 2007. – 689 с.
5. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка / Д.Н. Ушаков. – М.: Альта-Принт, 2005. – 1216 с.
6. Абчук В.А. Коммерция : учебник / В.А. Абчук. – СПб : Изд-во В.А. Михайлова, 2000. – 475 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e.120-bal.ru/download/ekonomika-11178/11178.doc>.
7. Дутов М.М. Правове забезпечення розвитку електронної комерції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / М.М. Дутов. – Донецьк, 2003. – 17 с.
8. Симонович С.В. Информатика для юристов и экономистов [Текст] / С.В. Симонович. – СПб. : Питер, 2001. – 345 с.
9. Бойко А.Д., Бойко Д.А., Мельник О.В. Електронна комерція в Україні : напрямки розвитку і динаміка / А.Д. Бойко, Д.А. Бойко, О.В. Мельник // Третья научно-практическая конференция «Социально-экономические реформы в контексте европейского выбора Украины» (г. Днепродзержинск, 20–21 апреля 2006 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.confcontact.com/apl/6_Bojko.php.
10. Желіховський В.М. Правові засади електронної комерції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.М. Желіховський. – К., 2007. – 22 с.
11. Електронна комерція і право : навч.-метод. посіб. / Уклад. А.А. Маєвська. – Х., 2010. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CB8QFjAAahUKEwit17Nh_o3JAhXE8XIKHeOVAd0&url=http%3A%2F%2Fwww.tempuskhai.net.ua%2Fdownload_file.php%3Fid%3D83&usg=AFQjCNF_ixzDI_FJR4NmbVPWPEf9pYHaGQ&sig2=yfSfjG1_-M0P-GF0c1oHEQ.
12. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про електронну комерцію» № 0957 від 27 листопада 2014 р., подана народними депутатами України О.В. Бельковою, Н.В. Агафоновим, О.М. Риженковим, О.П. Проданом, В.П. Розетко, О.Б. Мочковим, В.В. Карпунцовим, А.В. Шевченко, О.М. Азаровим. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52409.

Ніконова Н. О.,
старший викладач
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОГОДЖЕННЯ ПРОДАЖУ ЗАСТАВНОГО МАЙНА БОРЖНИКА ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО БАНКРУТСТВО

ISSUES APPROVAL SALE OF COLLATERAL DEBTORS IN CASE OF BANKRUPTCY

У статті надане визначення правового статусу забезпеченого кредитора у справі про банкрутство та його відмінності від конкурсного кредитора і поточного кредитора. Наведений порівняльний аналіз порядку продажу майна банкрута, яке є предметом забезпечення його зобов'язань, за чинною з 19.01.2013 року редакцією Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону від 22.12.2011 р. № 4212-VI) та за попередньою редакцією цього Закону. Надані пропозиції щодо можливих змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» із метою більш послідовного та повного захисту прав та законних інтересів забезпеченого кредитора.

Ключові слова: банкрутство, застава (іпотека), забезпечений кредитор, майно банкрута, що є предметом забезпечення, згода кредитора на продаж майна банкрута, що є предметом забезпечення.

В статье представлено определение правового статуса обеспеченного кредитора в деле о банкротстве и его отличия от конкурсного кредитора и текущего кредитора. Приведен сравнительный анализ порядка продажи имущества банкрота, являющегося предметом обеспечения его обязательств, по действующей с 19.01.2013 года редакции Закона Украины «О возобновлении платежеспособности должника или признании его банкротом» (в редакции Закона от 22.12.2011 г. № 4212-VI) и по предыдущей редакции данного Закона. Предоставлены предложения по возможным изменениям в Закон Украины «О возобновлении платежеспособности должника или признании его банкротом» с целью более последовательной и полной защиты прав и законных интересов обеспеченного кредитора.

Ключевые слова: банкротство, залог (ипотека), обеспеченный кредитор, имущество банкрота, являющееся предметом обеспечения, согласие кредитора на продажу имущества, являющегося предметом обеспечения.

The article presents definition of legal status of a secured creditor in bankruptcy and how it differs from bankruptcy creditor and current creditor. A comparative analysis of procedures for sale of bankruptcy estate, which is subject to ensure its obligations under current year with 01.19.2013 edition of Law of Ukraine «On resumption of debtor's solvency or declaring bankruptcy» (Law of 22.12.2011, № 4212-VI) and on previous edition of this Law. Provided suggestions on possible changes to Law of Ukraine «On resumption of debtor's solvency or declaring bankruptcy» to a more consistent and complete protection of rights and legitimate interests of secured creditor.

Key words: bankruptcy, lien (mortgage), secured creditor, bankruptcy estate, which is subject collateral agreement creditor to sell property subject to security.

У вступній частині статті слід відмітити, що недосконалість розвитку економіки нашої держави доволі часто призводить до неможливості суб'єкта господарювання здійснити розрахунки за всіма своїми зобов'язаннями та застосування щодо нього судових процедур банкрутства: розпорядження майном боржника, мирової угоди, санації (відновлення платоспроможності) боржника та ліквідації банкрута.

Важливим питанням задоволення вимог кредиторів у справах про банкрутство є реалізація майна боржника, що є предметом забезпечення цих вимог. Питання продажу заставного майна банкрута й, зокрема, отримання погодження продажу предмета застави до сьогодні залишається актуальним, оскільки чинна редакція Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону від

22.12.2011 р. № 4212-VI) діє з 19.01.2013 року, й ще не склалося усталеної судової практики застосування його норм.

Питання щодо отримання згоди на продаж заставного майна боржника у справі про банкрутство за чинною редакцією Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» є суто практичним, ще не встигло знайти широкого висвітлення у юридичній літературі, тому дослідження здебільшого ґрунтується на нормах актів чинного законодавства та судовій практиці.

При формулюванні цілей та завдань статті підкреслимо, що дослідження має на меті визначення особливого правового статусу забезпеченого кредитора у справі про банкрутство, підтвердження його повноважень щодо надання згоди на продаж майна боржника, що є предметом забезпечення, а також

надання пропозицій щодо доповнення Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» нормами, які б більш чітко врегулювали питання погодження продажу заставного майна боржника забезпеченим кредитором, спрямованими на захист його прав та законних інтересів.

Виклад результатів дослідження – його основного матеріалу – слід розпочати з надання визнання термінів: забезпечені кредитори у справі про банкрутство, конкурсні кредитори і поточні кредитори.

22 грудня 2011 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який набрав чинності 19 січня 2013 року. З набранням чинності зазначеним законом кардинально змінюються деякі положення законодавства про банкрутство, одна з таких змін торкається правового статусу забезпеченого кредитора та заставного майна в процедурах банкрутства боржника.

Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у чинній редакції Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI кредитором є юридична або фізична особа, а також органи доходів і зборів та інші державні органи, які мають підтверджені у встановленому порядку документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника. При цьому конкурсними кредиторами є кредитори за вимогами до боржника, які виникли до порушення провадження у справі про банкрутство, і виконання яких не забезпечене заставою майна боржника. Поточними кредиторами є кредитори за вимогами до боржника, які виникли після порушення провадження у справі про банкрутство. Забезпеченими кредиторами є кредитори, вимоги яких забезпечені заставою майна боржника (майнового поручителя) [1, ст. 1].

Згідно з частиною третьою статті 23 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», частиною другою статті 33 Закону України «Про іпотеку» у разі порушення провадження у справі про банкрутство заставодержатель має право звернути стягнення на предмет застави, який є майном боржника, незалежно від настання строку виконання забезпеченого заставою зобов'язання.

Отже, забезпечені кредитори мають відмінний від інших кредиторів правовий статус, що визначається їх правами щодо майна банкрута, яке забезпечує зобов'язання банкрута перед цими кредиторами. Однак із метою зрівняння прав кредиторів забезпечені кредитори не визначаються чинним законом як сторони у справі про банкрутство, а є лише учасниками справи. Також забезпечені кредитори не можуть бути членами комітету кредиторів, але мають право брати участь у його роботі з правом дорадчого голосу. Крім того, суд відмовляє у прийнятті заяви про порушення справи про банкрутство, якщо вимоги кредитора повністю забезпечені заставою майна боржника [1, ст. 1, 14; 3].

Забезпечений кредитор є новим терміном Закону України про банкрутство в редакції, чинній з 19.01.2013 р. У попередній редакції Закону виділялися такі категорії кредиторів із різним правовим статусом: конкурсні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, які виникли до порушення провадження у справі про банкрутство та вимоги яких не забезпечені заставою майна боржника; поточні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, які виникли після порушення провадження у справі про банкрутство; кредитори за вимогами щодо виплати заробітної плати, аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю та життю громадян, авторської винагороди – це кредитори, чий вимоги до боржника виникли як до, так і після порушення провадження у справі про банкрутство; кредитори, вимоги яких забезпечено заставою майна боржника. Вимоги цієї категорії задовольняються в межах порушеної справи про банкрутство, але не можуть бути підставою для порушення такої справи [4, п. 15].

Як було вставлено абзацом 2 частини 2 статті 26 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», в редакції, чинній до 19.01.2015 р., майно банкрута, яке є предметом застави, включалося до складу ліквідаційної маси, але використовувалося виключно для першочергового задоволення вимог заставодержателя [2, ст. 26].

Згідно з частиною 5 статті 3-1 Закону (в редакції, що діяла до 19.01.2013 р.) арбітражний керуючий, зокрема, був зобов'язаний: повідомляти комітет кредиторів та кредиторів, вимоги яких забезпечені заставою, про час, місце та умови продажу заставного майна окремим рекомендованим листом із повідомленням про вручення; виконувати інші повноваження, передбачені цим Законом [2, ст. 3-1, 26].

У чинній редакції Закону законодавець також намагався закріпити права забезпеченого кредитора щодо задоволення своїх вимог за рахунок майна банкрута, яке є предметом застави (іпотеки), переважно перед іншими кредиторами, однак, на жаль, ці норми є недосконалими.

Відповідно до частини 4 статті 42 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у чинній редакції) майно банкрута, що є предметом забезпечення, не включається до складу ліквідаційної маси і використовується виключно для задоволення вимог кредитора за зобов'язаннями, які воно забезпечує.

Продаж майна банкрута, що є предметом забезпечення, здійснюється в порядку, передбаченому цим Законом, виключно за згодою кредитора, вимоги якого воно забезпечує, або суду [1, ст. 42].

Згідно з частинами 1, 2 статті 43 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» майно, яке підлягає реалізації у ліквідаційній процедурі, оцінюється ліквідатором. Початковою вартістю цілісного майнового комплексу є сукупність визнаних у встановленому цим Законом порядку вимог кредиторів.

Під час продажу майна банкрута на аукціоні вартість майна, що визначається ліквідатором, є початковою вартістю [1, ст. 43].

Відповідно до частин 1, 2, 5 статті 44 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» після проведення інвентаризації та оцінки майна ліквідатор здійснює продаж майна банкрута такими способами: проведення аукціону; продаж безпосередньо юридичній або фізичній особі. Вибір способів продажу активів здійснюється ліквідатором із метою забезпечення його відчуження за найвищою ціною.

Ліквідатор організовує проведення аукціону з продажу активів банкрута з урахуванням вимог цього Закону.

Ліквідатор здійснює продаж майна боржника у вигляді цілісного майнового комплексу. У разі, якщо продати майно боржника у вигляді цілісного майнового комплексу не вдалося, ліквідатор здійснює продаж майна боржника частинами [1, ст. 44].

Таким чином, здійснювати продаж майна банкрута ліквідатор має право лише після проведення інвентаризації та оцінки майна банкрута, причому продаж майна банкрута, що є предметом забезпечення і не включається до ліквідаційної маси, має здійснюватися виключно за згодою кредитора, вимоги якого воно забезпечує, й лише у випадку можливого ухилення кредитора від надання такої згоди, підтвердження належними та допустимими доказами, погодження продажу має здійснюватися судом.

Подібний висновок підтверджується і окремою судовою практикою: постанови Вищого господарського суду України від 26 лютого 2015 року по справі № 5/112-Б-10, від 19 листопада 2014 року по справі № 6/86-Б-10, від 14 жовтня 2014 року по справі № Б-39/180-10, від 17 червня 2014 року по справі № Б3/128-11 та від 03 вересня 2013 року по справі № 5023/651/12 тощо.

Однак, недосконалість формулювання частини 4 статті 42 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» щодо погодження продажу заставного майна банкрута на практиці призводить до цілого ряду зловживань із боку ліквідаторів та породжує неоднорідну судову практику [7].

Так, частим зловживанням є отримання ліквідатором згоди заставних кредиторів або суду на продаж всього майна банкрута, до якого входить і заставне майно, у вигляді цілісного майнового комплексу за ціною всіх кредиторських вимог, та подальший продаж цього майна, в тому числі і заставного, уже без будь-якого додаткового погодження з заставними кредиторами або судом не частинами (лотами), а разом – у вигляді цілісного майнового комплексу.

Слід зазначити, що виходячи з роз'яснень Міністерства юстиції України та Вищого господарського суду України, цілісний майновий комплекс при розгляді справ про банкрутство має дещо інше визначення, ніж надано Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України: цілісним майновим комплексом по справах про банкрутство

є сукупність усіх матеріальних та нематеріальних активів банкрута незалежно від того, чи є ці активи цілісним майновим комплексом за нормами інших актів чинного законодавства. Наприклад, цілісним майновим комплексом фізичної особи-підприємця, щодо якого розглядається справа про банкрутство, може бути декілька квартир, належних йому на праві власності, товар, офісна техніка та автомобіль; цілісним майновим комплексом юридичної особи може бути спеціалізоване виробниче обладнання, окрема земельна ділянка та цінні папери або лише окремі об'єкти нерухомості і торгова марка.

Отже, продаж не пов'язаних об'єктів майна одним лотом набагато знижує можливість купівлі цього майна на аукціоні та повторному аукціоні. І відбувається продаж майна банкрута лише на другому повторному аукціоні, коли відсутні законодавчі обмеження зниження вартості майна, що продається. І вартість усього цілісного майнового комплексу може бути знижена навіть до однієї гривні.

Таким чином, явним зловживанням обов'язком ліквідатора щодо здійснення продажу майна банкрута за найвищою ціною є продаж різних об'єктів, які складають цілісний майновий комплекс банкрута, єдиним лотом до моменту, поки не з'явиться покупець за заниженою ціною. Однак, за відсутності прямої заборони закону на такий продаж – часто майно банкрута продається за безцінь.

Іншим частим зловживанням з боку ліквідаторів є звернення до суду за отриманням згоди суду на продаж заставного майна без звернення до заставних кредиторів або не надаючи навіть часу на поштовий обіг для отримання відповіді при направленні звернення.

Як підтверджується нормами статей 42-44 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у чинній редакції надання згоди на продаж майна, що передбачено законом, не може бути погодженням лише самого факту продажу, при цьому повинні погоджуватися певні умови продажу заставного майна заставним кредитором, тобто при погодженні продажу має бути визначено майно, продаж якого погоджується, склад частини застави, що продаватиметься разом (лота), початкова ціна його продажу, інші необхідні умови, визначені законом [6].

Однак, в окремих справах про банкрутство суди роблять хибний висновок, що частина 4 статті 42 Закону передбачає обов'язкову наявність згоди на відчуження майна або кредитора, чії вимоги забезпечує таке майно, або суду, й зміст цієї норми свідчить про те, що можливість отримання згоди суду на продаж майна, яке є предметом забезпечення, не ставиться в залежність від попередньої відмови кредитора від надання такої згоди.

Також часто суди при наданні згоди на продаж застави не беруть до уваги, що, перш ніж звернутися до кредитора за отриманням згоди на продаж заставного майна, ліквідатор зобов'язаний оцінити майно, узгодити з кредитором початкову вартість майна та умови майбутнього договору купівлі-продажу, а та-

кож визначитися з організатором аукціону, оскільки з огляду на визначену статтями 42–44, 49–75 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у чинній редакції послідовність дій, отримання згоди на продаж майна, яке підлягає реалізації в процедурі ліквідації, передують його оцінці та іншим діям, пов'язаним із процедурою продажу цього майна.

Зловживаючи своїми повноваженнями, ліквідатори до закінчення інвентаризації і до проведення оцінки майна банкрута звертаються до заставних кредиторів із вимогами погодити продаж майна банкрута без визначення, якого саме майна, за якою початковою вартістю та на яких інших умовах буде здійснюватися продаж, й після правомірного непогодження продажу через передчасність цих вимог ліквідатора замість того, щоб додержуватися вимог Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», ліквідатори звертаються з клопотанням про погодження продажу заставного майна банкрута до суду.

Траплялися непоодинокі випадки, коли суди надають дозвіл на продаж предмета застави, не наводячи при цьому опис майна, дозвіл на продаж якого надається, не зазначається початкова ціна продажу та інші умови, що визначені Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», чим позбавляють забезпечених кредиторів права погоджувати продаж заставного майна, яке визначене частиною 4 статті 42 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», що призводить до продажу майна банкрута за заниженими цінами й на умовах, що не відповідають інтересам забезпечених кредиторів.

Таким чином, до важливих питань реалізації заставного майна, які потребують вирішення на законодавчому рівні та є основною складовою зловживань ліквідаторів, можна віднести такі.

У Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у чинній редакції невизначеним є момент, до якого ліквідатор зобов'язаний отримати згоду забезпеченого кредитора (або суду) на продаж майна, що є предметом забезпечення: до початку продажу такого майна у складі цілісного майнового комплексу чи вже на стадії його продажу частинами. Оскільки продаж активів у складі цілісного майнового комплексу передбачає, що майно буде реалізовано за ціною не нижче сукупності визнаних господарським судом вимог кредиторів, тобто всі вимоги кредиторів будуть погашені, в такому випадку права всіх кредиторів є, на перший погляд, захищеними. Однак, як вже зазначалося, на практиці продаж майна часто відбувається за заниженою ціною через відсутність на законодавчому рівні заборони продажу майна банкрута у вигляді цілісного майнового комплексу, якщо його не вдалося продати за ціною всіх кредиторських вимог.

Також існує питання, чи зобов'язаний та чи має право ліквідатор без отримання згоди забезпеченого кредитора проводити повторний та другий по-

вторний аукціони з продажу цілісного майнового комплексу боржника у разі, якщо аукціон із продажу цілісного майнового комплексу банкрута визнано таким, що не відбувся у зв'язку з відсутністю учасників. Та чи має ліквідатор право у разі проведення повторного та другого повторного аукціону одноособово приймати рішення про зменшення та/або зниження початкової вартості цілісного майнового комплексу аж до однієї гривні.

Незрозуміло чітко, по якій пропорції здійснювати розподіл отриманих коштів між забезпеченими та конкурсними кредиторами у разі, якщо цілісний майновий комплекс було продано з аукціону, який проводився зі зниженням початкової вартості: по балансовій вартості, вартості, визначеній згідно з оцінкою, чи за співвідношенням кредиторських вимог забезпеченого та конкурсного кредиторів. Мабуть, жодна з цих відповідей не може бути універсальним правилом для всіх боржників.

Також виникає питання, чи має право забезпечений кредитор, надаючи згоду на продаж заставного майна, встановлювати порядок проведення аукціону, зокрема щодо можливості проведення повторного (другого повторного) аукціону зі зменшенням та/або зниженням початкової вартості майна [8].

Крім того, важливим й недостатньо урегульованим Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у чинній редакції питанням є задоволення вимог забезпеченого кредитора за рахунок коштів, отриманих після продажу предмета застави. З одного боку, у абзаці 1 частини 1 статті 38 Закону передбачено, що з дня відкриття ліквідаційної процедури продаж майна банкрута здійснюється в порядку, визначеному цим Законом. Однак, з другого боку, вимоги забезпечених кредиторів не включаються до жодної з черг та погашаються позачергово (частина 9 статті 45 Закону). Необхідно враховувати також частину 4 статті 42 Закону, згідно з якою майно, що є предметом забезпечення, не включається до складу ліквідаційної маси і використовується виключно для задоволення вимог кредитора за зобов'язаннями, які воно забезпечує. При цьому таке майно реалізовується в порядку, визначеному цим законом, а кошти, що залишилися після задоволення забезпечених вимог та покриття витрат, пов'язаних із утриманням, збереженням та продажем предмета забезпечення, підлягають включенню до складу ліквідаційної маси.

Аналізуючи вказані норми, доходимо висновку, що всі гроші від реалізації предмета застави направляються для задоволення вимог забезпеченого кредитора.

Однак із чинної редакції Закону незрозумілим є, яким чином розподіляється сума коштів, отриманих від реалізації заставленого майна в разі недостатності для задоволення вимог забезпеченого кредитора та в разі наявності витрат ліквідатора на утримання, збереження та продаж предмета застави.

З аналізу положень пункту 2 частини 4 статті 42 та частини 1 статті 45 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання

його банкрутом» у чинній редакції вбачається можливість направлення частини коштів, отриманих від реалізації предмета застави, для виплати винагороди арбітражному керуючому та компенсації витрат, пов'язаних зі здійсненням процедури банкрутства.

Також цікавим є питання, що впливає з частини 4 статті 42 Закону. Вбачається, що кошти, отримані від продажу застави, направляються на: задоволення забезпечених вимог; покриття витрат, пов'язаних із утриманням, збереженням та продажем предмета забезпечення.

У разі недостатності грошей можливим є їх направлення спочатку на задоволення забезпечених вимог, а залишку – на покриття

витрат або пропорційний розподіл отриманих сум. У разі недобросовісних дій ліквідатора (умисного збільшення витрат на утримання, збереження та продаж предмета застави) можливим є порушення інтересів забезпеченого кредитора.

Отже, необхідно визначити обсяг прав та можливостей, що їх мають забезпечений кредитор та арбітражний керуючий під час процедури банкрутства [5].

Таким чином, підбиваючи підсумки даного дослідження та визначаючи перспективи подальших досліджень питання погодження продажу заставного майна боржника у справі про банкрутство, зазначимо на необхідності чіткого врегулювання в Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» механізму реалізації права забезпеченого кредитора визначити порядок та початкову ціну продажу майна банкрута, яке є предметом забезпечення вимог кредитора, а також порядку розподілу коштів, отриманих від реалізації заставного майна.

Так, необхідно законодавчо визначити можливість продажу майна банкрута після проведення інвентаризації на відкритих торгах (аукціоні) у вигляді цілісного майнового комплексу лише за ціною сукупної вартості кредиторських вимог.

Подальший продаж майна банкрута (у разі, якщо майно не буде продано у вигляді цілісного

майнового комплексу за ціною сукупної вартості кредиторських вимог) встановити після проведення оцінки майна на відкритих торгах (аукціоні) лише частинами (лотами), склад яких визначатиме ліквідатор, з початковою вартістю, визначеною ліквідатором на підставі незалежної оцінки. При цьому перед продажем майна на відкритих торгах (аукціоні) частинами (лотами) необхідно законодавчо закріпити обов'язок ліквідатора погодити з кожним заставним кредитором умови та порядок продажу заставного майна: склад лоту, початкову вартість лоту, можливість та межі зниження вартості на першому аукціоні, пониження початкової вартості при продажі майна на повторному аукціоні та другому повторному аукціоні, можливість та межі зниження вартості на повторному аукціоні та другому повторному аукціоні.

Необхідно також передбачити можливість погодження продажу заставного майна судом лише у випадку, якщо заставний кредитор дійсно ухилився від вирішення цього питання та не надає відповіді на отриманий ним запит ліквідатора, наприклад, протягом десяти-п'ятнадцяти днів із моменту отримання кредитором цього запиту, що має бути підтверджено у суді належними та допустимими доказами.

Крім того, важливо однозначно закріпити у Законі, що за рахунок коштів, отриманих від продажу заставного майна, задовольняються вимоги заставного кредитора, як ті, що були включені до реєстру вимог кредиторів окремо, так і ті, що були включені до інших черг задоволення (першої, четвертої, шостої тощо), і лише у випадку повного задоволення вимог забезпеченого кредитора залишок коштів, отриманих від продажу застави, включається до ліквідаційної маси і розподіляється у порядку черговості, встановленої законом. При цьому, слід також закріпити у Законі, що витрати ліквідатора, пов'язані з оцінкою, утриманням та продажем предмета застави, та винагорода ліквідатора можуть задовольнятися з грошових коштів, отриманих від продажу застави, лише за згодою забезпеченого кредитора.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону від 22.12.2011 р. № 4212-VI) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 32–33. – Ст. 413.
2. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 31. – Ст. 440.
3. Інформаційний лист Вишого господарського суду України від 28.03.2013 р. № 01-06/606/2013 «Про Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22.12.2011 № 4212-VI). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_606600-13/paran41#n41.
4. Пленум Верховного Суду України від 18.12.2009 № 15 «Про судову практику в справах про банкрутство». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-09>.
5. Олефір В.І. Вплив забезпечених кредиторів на ліквідаційну процедуру істотно зменшиться // Газета «Закон і бізнес». – № 26 (1065), 23.06.2012–04.07.2012.
6. Правовий статус забезпеченого кредитора та заставного майна по новому законодавству про банкрутство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://advocat-shkil.com.ua>.
7. Порядок продажу заставного майна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.commerciallaw.com.ua/uk/component/content/article/362>.
8. Хорунжий Ю.А. Про деякі аспекти реалізації заставного майна в процедурі банкрутства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/pro-deyaki-aspekti-realizaciyi-zastavnogo-mayna-v-proceduri-bankrutstva.html>.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

Збінський Є. Ф.,
здобувач
Запорізького національного університету

ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

INSTITUTIONAL AND FUNCTIONAL MECHANISMS PROVIDING TAX SECRETS IN UKRAINE: STATE AND PROSPECTS

Проаналізовано стан інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні, виокремлено основні проблеми інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні, запропоновано необхідність розроблення та ухвалення концепції державної політики у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні.

Ключові слова: податкова інформація, податкова таємниця, комерційна таємниця, інституційно-функціональний механізм.

Проанализировано состояние институционально-функционального механизма обеспечения правового режима налоговой тайны в Украине, выделены основные проблемы функционирования институционально-функционального механизма обеспечения правового режима налоговой тайны в Украине, аргументирована необходимость разработки и принятия концепции государственной политики в сфере обеспечения правового режима налоговой тайны в Украине.

Ключевые слова: налоговая информация, налоговая тайна, коммерческая тайна, институционально-функциональный механизм.

The state of institutional and functional mechanism to ensure legal regime of tax secret in Ukraine, singled out basic problems of institutional and functional mechanism to ensure legal regime of tax secret in Ukraine and suggested need for development and approval of Concept of state policy in field of legal regime of tax secrets in Ukraine.

Key words: tax information, tax secrets, trade secret, institutional and functional mechanism.

Проведення демократичних реформ в українському суспільстві трансформує діяльність фіскальних органів від суто фіскальних до інформаційно-консультаційних функцій. Реалізація передбачених законодавством функцій фіскальних органів пов'язана зі збором інформації про платників податків, її зберіганням, перевіркою, аналізом і передачею іншим користувачам. Досить часто ця інформація є конфіденційною, розголошення якої може завдати значної шкоди її власнику чи користувачу.

Однак нині режим захисту такої інформації є не-ефективним у силу недосконалості інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні, що підтверджується динамікою правопорушень у цій сфері. Зазначене питання має подвійну природу, оскільки режим захисту податкової таємниці має, по-перше, забезпечити безпеку держави та платників податків у юридичній та економічній сферах, по-друге – ство-

рити сприятливі умови для виконання останніми обов'язків зі сплати податків.

Зважаючи на це, актуальним напрямом наукової діяльності є дослідження стану та перспектив розвитку інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні.

Метою написання наукової статті є визначення особливостей інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні.

Задля цього автором поставлені такі завдання:

- проаналізувати стан інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні;
- виокремити основні проблеми інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні;
- запропонувати шляхи вдосконалення інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні.

Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників, які окреслювали інші концептуальні аспекти податкової таємниці, можна відмітити таких, як: І. Бабін, С. Дуканов, І. Кучеров, М. Костенко, О. Мандзюк, К. Прокура, О. Тімарцев, О. Шевчук, К. Юсупов тощо.

Зважаючи на міжгалузевий характер порушеної проблематики, не менш вагомими при розкритті теми цієї наукової статті є праці фахівців інформаційного права, серед яких: В. Баскаков, В. Гавловський, М. Гуцалюк, М. Дімчогло, В. Залізник, Б. Кормич, В. Ліпкан, О. Логінов, Ю. Максименко, А. Марущак, П. Матвієнко, Л. Рудник, О. Стоєцький, А. Тунік, К. Татарникова, В. Цимбалюк, Л. Харченко, К. Череповський, М. Швець, Т. Шевцова, О. Шепета, О. Чуприна.

Особливе місце серед наукових розвідок у сучасній юридичній доктрині займають доктринальні дослідження представників української наукової школи інформаційного права В. Ліпкана [1–6].

Всі органи виконавчої влади, що здійснюють державне управління у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці, можна поділити на 2 групи:

- органи виконавчої влади загальної компетенції;
- органи виконавчої влади спеціальної компетенції.

До першої групи належать: Кабінет Міністрів України, обласні та районні державні адміністрації, міські державні адміністрації. Звичайно, що метою діяльності органів виконавчої влади загальної компетенції є забезпечення здійснення в країні державного управління не лише у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці, а в усіх сферах, галузях і комплексах. Вони керують процесами суспільного і державного життя у країні.

До другої групи – Міністерство фіскальної політики України, фіскальні управління, їх структурні підрозділи (Департамент охорони державної таємниці, технічного та криптографічного захисту інформації, Департамент інфраструктури).

В основі побудови – системи органів виконавчої влади спеціальної (галузевої) компетенції, що здійснюють державне управління у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці, а також утворюються відповідно до адміністративно-територіального поділу держави. Ця система також включає змістовний принцип, основою якого є зміст діяльності того чи іншого органу виконавчої влади. Зміст визначається завданнями і функціями цього органу, а також впливає на формування його внутрішньої структури. Формування політичних і нормативно-правових засад політики у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці, насамперед, визначає необхідність питання практичної реалізації питань, пов'язаних із правовим режимом податкової таємниці, координації між усіма гілками влади щодо зазначених питань.

У ХХІ столітті в роботі фіскальних органів відбулися істотні зміни, пов'язані із значним збільшенням функцій цього органу. Згідно зі статтею 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» на веб-порталі Міністерства фіскальної політики Укра-

їни оприлюднюються: інформацію про організаційну структуру, діяльність та напрями, функції, повноваження, основні завдання установи; фінансові ресурси (структура та обсяг бюджетних видатків, порядок і механізм їх нарахування); нормативно-правові акти (крім тих, що приймаються безпосередньо у відомстві), прийняті Міністерством фіскальної політики України; проекти рішень, що підлягають обговоренню; інформацію про нормативно-правові засади діяльності Міністерства; перелік та умови отримання послуг, що надаються ним, форми і зразки документів, а також правила їх заповнення; порядок складання та подання запиту на інформацію; оскарження рішень розпорядників інформації, дій чи бездіяльності; інформацію про механізми або процедури, за допомогою яких громадськість може представляти свої інтереси або в інший спосіб впливати на реалізацію повноважень розпорядника інформації; плани проведення та порядок денний відкритих засідань Міністерством фіскальної політики України; загальні правила роботи установи, правила внутрішнього трудового розпорядку; інформацію про діяльність суб'єктів владних повноважень: їх місцезнаходження, поштова адреса, номери засобів зв'язку, адреси офіційного веб-сайту й електронної пошти; прізвище, ім'я та по батькові, службові номери засобів зв'язку, адреси електронної пошти керівника органу і його заступників, а також керівників структурних регіональних підрозділів, основні функції структурних та регіональних підрозділів, окрім випадків, коли ці відомості належать до інформації з обмеженим доступом; розклад роботи і графік прийому громадян; вакансії, порядок та умови проходження конкурсу на заміщення вакантних посад; перелік і службові номери засобів зв'язку підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Міністерства фіскальної політики України, а також їх керівників, окрім підприємств, установ і організацій, створених із метою конспірації, оперативно-розшукової або контррозвідувальної діяльності.

Відповідно до пункту 183.13 статті 183 Податкового кодексу України для інформування платників ПДВ центральний орган державної податкової служби щодаки оприлюднює на своєму веб-сайті дані з реєстру платників ПДВ. Інформацію щодо анульованих свідоцтв можна отримати за допомогою меню «Анульовані свідоцтва платників ПДВ».

Для перевірки надійності ділових партнерів можна використовувати сервіс «Дізнайся більше про свого бізнес-партнера». Така процедура здійснюється за допомогою назви підприємства та коду ЄДРПОУ. Також достатньо знати одну із зазначених характеристик. 29 червня 2012 року в Україні завершилася реалізація спільного із Міжнародним банком реконструкції та розвитку проекту «Модернізація державної податкової служби України – 1», яким закладено міцний технологічний фундамент для подальшої розбудови та модернізації ДПС, її перетворення із фіскального органу на сервісну службу і переходу на якісно новий рівень взаємодії з платниками податків. Створено інформаційні системи «Податковий блок»

та «Управління документами», які надають можливість значно розширити спектр послуг для платників податків, спростити систему адміністрування на всіх рівнях, звести до мінімуму необхідність у спілкуванні платників податків із працівниками органів ДПС. На базі інформаційної системи «Податковий блок» розроблено і впроваджено в дослідну експлуатацію електронний сервіс «Електронний кабінет платника податків». Зазначений сервіс сприятиме правильному та зручному обчисленню і своєчасній сплаті податків та зборів. Побудовано і введено в експлуатацію call-центр, що надає уніфіковані інформаційно-довідкові та консультаційні послуги платникам податків усієї країни. З прийняттям Закону України «Про адміністративні послуги» створено підґрунтя для впорядкування і розвитку системи надання адміністративних послуг на чітко визначених правових засадах. Одним із завдань, поставлених зазначеним законом перед суб'єктами надання адміністративних послуг, є забезпечення права громадян на отримання повної та достовірної інформації про порядок надання таких послуг. Фахівцями Міністерства фінансової політики України здійснюється розробка інформаційних карток стосовно кожної з адміністративних послуг, які надаються податковими та митними органами.

У Податковому кодексі України відомості, що становлять податкову таємницю, віднесено до професійної таємниці посадовців фінансових органів. Саме такий режим оптимально сприяє вирішенню двох завдань: з одного боку, захищає відомості про платника податків, що становлять конфіденційну інформацію, державну, комерційну чи банківську таємницю; з другого – узгоджується з концепцією адміністративних послуг, які надаються податковими та митними органами платникам податків, і сприяє розширенню їх спектра за рахунок інформаційних, консультаційних, сервісних послуг.

Аналіз функціонування інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні дозволяє констатувати, що термінового вирішення потребує проблема кадрового забезпечення фінансової галузі.

Ефективна кадрова політика є одним із потужних інструментів для розвитку забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні. Саме від наявності кадрів, їх професіоналізму залежить якість забезпечення правового режиму податкової таємниці, його успішного функціонування та впровадження реформ.

Важливість цього питання, на нашу думку, пов'язана ще й з тим, що кадри для фінансових служб у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні повинні розглядатись, як стратегічний капітал країни, тому 50% капіталовкладень цієї галузі повинні спрямовуватися на кадрове забезпечення.

Натомість проблема забезпечення фінансової галузі в Україні залишається невирешеною. Основною проблемою кадрового забезпечення у фінансовій галузі є недостатня укомплектованість професійними кадрами.

За даними Міністерства фінансової політики України у 2015 році відсоток укомплектованості працівників фінансової служби становив 79%, при цьому відсоток укомплектованості в областях працівниками становив 73%, у містах – 85%.

Станом на 2015 рік в Україні не вистачало 40,1 тисячі працівників фінансових служб. Важливою проблемою також є диспропорційність кадрового забезпечення, що має прояв у відношенні щільності працівників по регіонах від 4,1 (Донецька і Луганська області) до 9,2 (місто Київ). Слід звернути увагу на укомплектованість працівниками керівної ланки, що загалом по Україні становить 99%, а працівниками середньої ланки – 67%. Важливим є також той факт, що українські дипломи працівників фінансових служб відмовляються визнавати країни ЄС.

Враховуючи вищевикладене, з метою вирішення проблеми кадрового забезпечення реалізації державної політики щодо забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні на державному рівні слід розробити та прийняти концепцію державної політики в цій галузі.

Головною метою концепції має стати систематизація найважливіших завдань щодо реалізації основних напрямів кадрової політики в галузі забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні, спрямованих на досягнення якісно нового рівня кадрового забезпечення фінансової галузі.

У концепції державної політики у сфері забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні пропонується виділити такі розділи:

I. Удосконалення підготовки кадрів (додипломної й післядипломної); підготовка управлінських кадрів, здатних працювати в умовах ринкової економіки.

II. Удосконалення системи планування потреби в кадрах фінансових органів, яка б відповідала сучасному стану і розвитку фінансової сфери в цілому, а також у регіональному та місцевому розрізах.

III. Удосконалення системи оплати праці та соціального захисту працівників фінансових органів.

Також для реалізації державної політики в галузі забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні необхідно:

1) провести деталізований аналіз стану кадрового забезпечення фінансових органів та визначити реальну потребу в кількості спеціалістів залежно від демографічних та соціально-економічних показників (у цілому по Україні й регіональному розрізі);

2) розробити регіональні програми підготовки працівників для фінансових органів, ширше використовувати при цьому систему цільового направлення на підготовку кадрів;

3) створення системи мотивації до якісної праці. Реалізація цього завдання передбачає: визначення пріоритетних напрямків програм щодо розвитку фінансових органів; формування цільових наукових програм по розробці й впровадженню нових ефективних технологій; розробку й впровадження комплексу заходів щодо забезпечення підготовки працівників згідно з державними пріоритетами; розробку й

впровадження єдиного реєстру професійних кадрів фіскальних органів.

Концепція розвитку забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні визначає, що завданнями державної фіскальної політики є: поетапне збільшення державних асигнувань у фіскальну сферу, їх ефективне використання; запровадження ефективної системи багатоканального фінансування фіскальної сфери; удосконалення системи соціального та правового захисту працівників фіскальних органів; визначення виважених критеріїв щодо диференціації розміру оплати праці працівників залежно від рівня їх кваліфікації, обсягів, якості, складності, ефективності та умов виконуваної роботи.

Кінцевою метою реалізації концепції є досягнення таких цілей: створення правових, економічних та управлінських механізмів реалізації конституційних прав громадян України на забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні; забезпечення гарантованого рівня надання безоплатної кваліфікованої консультативної допомоги у визначеному законодавством обсязі фіскальними органами; ефективне використання наявних кадрових, фінансових і матеріальних ресурсів; активна участь держави у забезпеченні правового режиму податкової таємниці в Україні. Держава зберігатиме за собою зобов'язання щодо захисту конституційних прав громадян на забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні. Відповідно до сучасних демократичних позицій, місця і ролі громадянина і держави в суспільстві саме громадянин є найважливішим не лише об'єктом, а й суб'єктом реалізації державної політики забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні.

Реалізація такої державної політики повинна здійснюватися шляхом державного управління і державного регулювання вказаних відносин.

Для організації практичного здійснення державної політики між суб'єктами мають встановитися службові зв'язки і відносини, а це можливо лише шляхом їх організації і закріплення в актах чинного законодавства. Між політикою і законодавством існує тісний функціональний зв'язок, внаслідок якого політичні ідеї втілюються в норми законодавства, які, в свою чергу, формуються в руслі певних політичних доктрин і концепцій. Основні засади політики забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні закріплюються в нормах законодавства. Взагалі законодавство є найбільш концентрованим виявом політичних ідей; між політикою і законодавством існують тісні глибинні зв'язки. Особливостями фіскального законодавства є надзвичайно широкий спектр суспільних відносин, що регулюються його нормами, а також визначена кількість та ієрархія цих норм. У суспільстві існує дуже

багато питань, які тією чи іншою мірою стосуються податкової таємниці: матеріальне виробництво та позавиробнича діяльність людей. Враховуючи вищевикладене, необхідно запропонувати першочергові дії щодо вдосконалення інституційного механізму реалізації державної політики в галузі фіскальної політики щодо забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні.

Удосконалення інституційного механізму реалізації державної політики в галузі забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні можливе через вирішення проблем кадрового забезпечення цієї галузі. Успіх і темп процесу вдосконалення залежить від обґрунтованості, виваженості й адаптованості до національних реалій кроків його здійснення, заінтересованості й узгодженості дій органів влади всіх рівнів, а також підготовленості та мотивації керівників та співробітників фіскальних органів.

Попри те, що інститут податкової таємниці є комплексним правовим інститутом і містить норми не тільки податкового, але й інформаційного, адміністративного, кримінального та інших галузей права, однак саме в Податковому кодексі України доцільно було б визначити чіткий перелік податкової інформації, яка є інформацією з обмеженим доступом і на яку поширюється режим податкової таємниці.

Відповідно до зазначеного нами запропоновані напрями реалізації державної політики в галузі забезпечення правового режиму податкової таємниці, а саме: проведення детального аналізу стану кадрового забезпечення ДФС, розвиток регіональних програм підготовки працівників для фіскальних служб, водночас наголошено на створенні системи цільової підготовки кадрів, а також системи їх мотивації до якісної роботи.

Отже, основними пріоритетними напрямами удосконалення інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні є:

1) створення сучасного законодавства, що регулює відповідні суспільні відносини у сфері інституційно-функціонального механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні, встановлює правила поведінки та відповідальність суб'єктів правовідносин даної сфери;

2) вдосконалення діяльності, реорганізація чи ліквідація відповідних фіскальних органів, уточнення їх повноважень щодо механізму забезпечення правового режиму податкової таємниці в Україні, оптимізація їх апарату;

3) застосування в процесі діяльності інституцій, що забезпечують механізм правового режиму податкової таємниці в Україні та суб'єктів права, законодавства з метою реалізації зазначеної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шепета О.В. Адміністративно-правові засади технічного захисту інформації: [монографія] / О.В. Шепета. – К. : О.С. Ліпкан, 2012. – 296 с.
2. Ліпкан В.А. Систематизація інформаційного законодавства України : [монографія] / В.А. Ліпкан, В.А. Залізняк; за заг. ред. В.А. Ліпкана. – К., 2012. – 304 с.
3. Ліпкан В.А. Консолідація інформаційного законодавства України : [монографія] / В.А. Ліпкан, М.І. Дімчогло / за заг. ред. В.А. Ліпкана. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2014. – 416 с.
4. Ліпкан В.А. Інкорпорація інформаційного законодавства України : [монографія] / В.А. Ліпкан, К.П. Череповський / за заг. ред. В.А. Ліпкана. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2014. – 408 с.
5. Ліпкан В.А. Адміністративно-правовий режим інформації з обмеженим доступом в Україні : [монографія] / В.А. Ліпкан, В.Ю. Баскаков / за заг. ред. В.А. Ліпкана. – К. : О.С. Ліпкан, 2013. – 344 с.
6. Ліпкан В.А. Правовий режим податкової інформації в Україні : [монографія] / В.А. Ліпкан, О.В. Шепета, О.А. Мандзюк / за заг. ред. В.А. Ліпкана. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2015. – 404 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.98

Виноградова С. О.,
*здобувач кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПРОБЛЕМИ УТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ІНВАЛІДІВ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

THE PROBLEM OF DETENTION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN PLACES IMPRISONMENT

На основі комплексного аналізу нормативно-правових документів з урахуванням міжнародних стандартів визначено основні проблеми при виконанні (відбуванні) покарання у виді позбавлення волі засудженими інвалідами, а також досліджено фактори, які сприяють отриманню інвалідності в пенітенціарних установах.

Ключові слова: інваліди, покарання, позбавлення волі, пенітенціарна служба, реформування.

На основании комплексного анализа нормативно-правовых документов с учетом международных стандартов определены основные проблемы при исполнении (отбывании) наказания в виде лишения свободы осужденными инвалидами, а также исследованы факторы, которые способствуют получению инвалидности в пенитенциарных заведениях.

Ключевые слова: инвалиды, наказание, лишение свободы, пенитенциарная служба, реформирование.

Based on a comprehensive analysis of legal documents, in accordance with international standards main problems in performance of (serving) punishment of imprisonment disabled prisoners, and investigated factors that contribute to obtaining disability in prison.

Key words: disabled prisoners, punishment, prison, prison service, reform.

Пріоритетним напрямом розвитку сучасної кримінально-виконавчої політики України є формування системи виконання кримінальних покарань з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду, а також міжнародних стандартів. Водночас об'єктивні труднощі та суб'єктивні прорахунки у реформуванні Державної кримінально-виконавчої системи, неналежне виконання Україною своїх зобов'язань щодо впровадження міжнародних стандартів у пенітенціарну практику призвели до фактичного збереження кримінально-виконавчими установами і, як наслідок, низької ефективності індивідуально-виховної роботи із засудженими. Про це свідчать звернення засуджених до Європейського суду з прав людини та характер прийнятих судових рішень.

Важливою з наукової та практичної точки зору є проблема засуджених інвалідів. Сьогодні можна констатувати, що існуючий правовий механізм засуджених до позбавлення волі інвалідів недостатньо ефективний, здійснюється формально і потребує удосконалення.

Однією з основних соціальних проблем, яка відбивається на якості перебування засуджених даної категорії в колонії, є соціальна нерівність, яка ви-

ражається в умовах життя, якості достатнього харчування, медичного обслуговування – щільність розселення в житлових кімнатах, забезпечення медичними препаратами ззовні, можливість отримання платних медичних послуг, медикаментів і т. д. Друга проблема – відсутність трудової зайнятості, яка спочатку, крім виховної, навчальної та реабілітаційної функції, має значення джерела накопичення коштів на майбутнє і забезпечення нинішніх запитів. Крім того, відсутність постійної зайнятості може побічно сприяти виникненню конфліктних ситуацій. Слід зазначити, що платне додаткове обстеження створює перешкоду для повного ефективного контролю, своєчасного виявлення та вжиття екстрених заходів для запобігання захворювання. Відсутність у достатній кількості сучасних медикаментів позначається на ефективності лікування засуджених, які не мають можливості зовнішнього фінансування або отримання ліків ззовні. Необхідне оновлення застарілого обладнання медсанчастини на більш сучасне і придбання нового.

Незважаючи на значну теоретичну і практичну значимість проблеми виконання (відбування) покарання засуджених інвалідів у місцях позбавлення волі, в юридичній літературі України вона не зна-

йшла належної наукової розробки. Теоретичні засади кримінально-виконавчого обґрунтування виконання покарання у виді позбавлення та виправного впливу на окремі категорії засуджених розглядалися такими вченими, як Ю.М. Антонян, Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, М.О. Беляєв, І.Г. Богатирьов, Г.С. Семаков, А.Х. Степанюк, Є.Л. Стрельцов, В.І. Шакун, І.В. Шмаров та інші. Однак питання виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі засудженими інвалідами залишається практично не вивченим. Це і зумовило актуальність нашого дослідження, основною метою якого є комплексний аналіз чинних нормативно-розпорядчих документів, статистичних даних у частині, що стосується виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі засудженими інвалідами, а також факторів, які сприяють отриманню інвалідності в пенітенціарних установах.

Відповідно до п. 2 статті 14 Конвенції ООН про права інвалідів «Держави-учасниці забезпечують, щоб у тому випадку, якщо на підставі будь-якої процедури інваліди позбавляються волі, їм нарівні з іншими покладалася гарантія, що узгоджуються з міжнародним правом прав людини, і щоб поводження з ними відповідало цілям і принципам цієї Конвенції, включаючи забезпечення розумного пристосування» [1].

Не дивно, що керівництво Державної пенітенціарної служби України (далі – ДПтС України) однією з основних проблем вважає умови утримання засуджених, які перебувають у слідчих ізоляторах. Найбільш складна ситуація склалася в Київському, Кіровоградському, Сумському, Сімферопольському, Артемівському, Донецькому, Луганському, Одеському, Харківському і Херсонському СІЗО (тобто в 10 з 32 діючих). З метою приведення умов тримання осіб в установах ДПтС України у відповідність до вимог законодавства та європейських норм і стандартів, а також забезпечення безумовного дотримання прав людини в місцях позбавлення волі Кабінетом Міністрів України у серпні 2006 року була прийнята і затверджена «Державна програма покращення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, на 2006–2010 роки». На реалізацію даної Програми планувалося залучити 2 266 300 тис. гривень, фактично залучено лише 129 400 тис. гривень, що становить лише 5,7% від запланованих обсягів.

Зокрема, п. 3 – облаштування додаткових місць для утримання засуджених в установах виконання покарань профінансовано на 4,0%; п. 5, п. 6 – продовження будівництва та проведення капітального ремонту режимних корпусів СІЗО – 2,6%, 6,6%; п. 9 – створення міжобласної багатопрофільної лікарні для засуджених – взагалі не профінансований; п. 10 – проведення капітального ремонту та технічного переоснащення лікарняних та лікувально-профілактичних закладів особливого типу – профінансовано на 4,3%; п. 12 – придбання необхідної медичної техніки та виробів медичного призначення – менше, ніж на 50% і т. д. [2]. Як бачимо, майже всі пункти були істотно недофінансовані, або ж взагалі не отримали

ніякого фінансового забезпечення. Відповідно, і умови утримання людей в установах Державної пенітенціарної системи України, особливо СІЗО, не приведені у відповідність до вимог законодавства та європейських норм і стандартів, і це, на нашу думку, – один із головних факторів, що загрожує життю і здоров'ю осіб, які там утримуються.

Умови утримання в деяких слідчих ізоляторах (підвищена вологість та грибок, антисанітарія, скупченість людей, що виключає наявність навіть мінімального особистого простору, відсутність провітрювання приміщень та інші фактори, є травматичними для ув'язнених як фізично, так і морально, що може спричинити (і спричиняє) різке погіршення стану здоров'я людей, які, фактично, ще не є засудженими. Це є порушенням Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.03.2013 р. № 460/5, якими передбачено, що ув'язнені і засуджені, які утримуються в СІЗО, користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України [3], за винятком обмежень, визначених законодавством України і встановлених ухвалою слідчого судді (суду) або вироком суду [4]. У свою чергу, погіршення стану здоров'я, в тому числі і психологічного, в кінцевому підсумку може призвести до загострення хронічних захворювань, пов'язаних зі стресовою ситуацією, таких, наприклад, як цукровий діабет. У подальшому психологічна травма може призвести до стійкого розладу здоров'я ув'язнених осіб, тобто до настання інвалідності. Зазначені факти суперечать Європейським пенітенціарним правилам, згідно з якими: «Утримання ув'язнених в умовах, які порушують їхні права людини, не може бути виправдано нестачею ресурсів» [5]. Варто звернути увагу на той факт, що через неналежне державне фінансування засуджені забезпечуються лікарськими засобами лише частково, значну частину ліків, необхідних за станом здоров'я, вони змушені купувати за власні кошти. Це суперечить Резолюції 48/96 Генеральної Асамблеї ООН «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів», а саме, пункту 6 Правила 2 («Медичне обслуговування»), яким визначено, що держава має забезпечити, щоб інваліди мали доступ до будь-яких видів постійного лікування та отримували лікарські препарати, що можуть їм знадобитися для підтримки та підвищення рівня їх життєдіяльності [6]. Ми розуміємо, що невиконання цього пункту зумовлено недостатнім державним фінансуванням, проте це, знову ж таки, суперечить Європейським пенітенціарним правилам, про що було вже сказано вище.

Щоб не бути голослівним, зазначимо, що, наприклад, для осіб, які не мають інвалідності по зору, але мають вади зору, доступність передбачає наявність озвученої інформації, інформації, надрукованої шрифтом Брайля, або плоско друкованої печатної продукції, виконаної збільшеним шрифтом. Така ін-

формація, як правило, відсутня, що порушує право вищезазначених осіб на доступ до інформації [7].

Ще однією з важливих проблем є надання засудженим інвалідам, які знаходяться в місцях виконання покарань, можливості працювати. Розуміючи, що піднята проблема може бути вирішена лише на загальнодержавному рівні, вважаємо за доцільне все ж акцентувати увагу саме на цьому питанні, тим більше, що Указ Президента України № 588/2011 «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» вимагає від профільних міністерств «підготувати та внести до 1 вересня 2011 року в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроекти: про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо зайнятості населення стосовно вдосконалення механізмів сприяння зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, економічного стимулювання роботодавців до створення ними робочих місць для інвалідів» [8]. Звертаючись до міжнародних правових актів, а саме, до Конвенції про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів, № 159 (ратифіковано законом № 624-IV (624-15) від 06.03.2003), ратифікованою Україною, наголошуємо на тому, що «в цілях цієї Конвенції кожний член організації вважає завданням професійної реабілітації забезпечення інваліду можливості отримувати, зберігати підходящу роботу й просуватися по службі, сприяючи тим самим його соціальній інтеграції або реінтеграції» [9]. Зрозуміло, що це питання є особливо актуальним для осіб з обмеженими фізичними можливостями, в тому числі і інвалідів, що перебувають у місцях позбавлення волі та мають намір повернутися до нормального життя.

Слід зазначити, що до затвердження «Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі» (наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15.08.2014 № 1348/5/572) існувала певна дискримінація інвалідів, які відбувають покарання в колонії за часом і місцем отримання статусу інваліда. Засуджені, які отримували інвалідність до надходження в колонію, отримували пенсію і перебували на обліку у відділі соціального захисту. Вони зберігали своє право на протезування, засоби реабілітації, пільги на придбання ліків і т. д. Ті ж, хто отримав інвалідність у стінах установи, пенсію не отримували і для зовнішнього світу не були інвалідами. Їх статус діяв тільки в стінах пенітенціарної системи – при необхідності дієхарчування, звільнення від роботи або полегшення умов праці, перегляд інвалідності або необхідне лікування – тільки в медичних установах Державної пенітенціарної служби України. Надалі, при звільненні, вони повинні були фактично заново пройти всю процедуру визнання інвалідності (яка є платною), щоб отримати пенсію і відповідні соціальні пільги, пов'язані з інвалідністю. З прийняттям «Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі» ситуація в пенітенціарних установах докорінно змінилася. Зокрема у разі наявності в засудженого обмежень життєдіяльності, за якими може

бути встановлено групу інвалідності, начальник медичної частини письмово протягом доби інформує про це керівництво УВП із метою направлення його на медико-соціальну експертизу (далі – МСЕК). Експертиза засудженим проводиться за місцем розташування МСЕК або під час її виїзних засідань в УВП. За результатами експертизи МСЕК готує щодо засуджених, визнаних інвалідами, виписку з акта огляду медико-соціальною експертною комісією, довідку до акта огляду медико-соціальною експертною комісією та індивідуальну програму реабілітації інваліда. МСЕК у триденний строк надсилає до УВП, у якій відбуває покарання засуджений, визнаний інвалідом, довідку до акта огляду МСЕК та індивідуальну програму реабілітації і надсилає виписку з акта огляду МСЕК органу Пенсійного фонду України за місцезнаходженням УВП (для розгляду права на призначення пенсії) чи структурному підрозділу з питань соціального захисту населення місцевої державної адміністрації за місцезнаходженням УВП (для розгляду права на призначення державної соціальної допомоги, що призначається замість пенсії) разом з індивідуальною програмою реабілітації інваліда, відділенню виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, виписку з акта огляду МСЕК про результати визначення ступеня втрати професійної працездатності у відсотках та потреби у медичній і соціальній допомозі разом з індивідуальною програмою реабілітації інваліда. У разі звільнення засудженого, якому була встановлена група інвалідності, керівництво УВП видає йому оригінал довідки до акта огляду МСЕК, індивідуальну програму реабілітації інваліда під особистий підпис у медичній карті № 025/о та копію повідомлення про вручення відділенню виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. Копії зазначених документів залишаються в особовій справі засудженого.

Прийняття зазначеного документа сприяло також значному покращенню у напрямку забезпечення засуджених інвалідів технічними та іншими засобами, у тому числі засобами реабілітації. Відповідно до п. 3 зазначеного документа «Безкоштовне забезпечення засуджених технічними та іншими засобами, у тому числі засобами реабілітації, здійснюється за наявності у них медичних рекомендацій і пільг, передбачених чинним законодавством. За відсутності у засуджених права на безкоштовне забезпечення зазначеними засобами вони отримують їх за кошти, наявні на власному рахунку, або кошти родичів, близьких або благодійні кошти» [10]. Але, знову ж таки, незважаючи на значні зміни, проблеми у цьому напрямку залишаються – недофінансування державою, певна тяганина з оформленням документів і багато інших – все потребує часу, а в цей час здоров'я засуджених інвалідів погіршується, придбати медичні препарати самостійно вони практично не мають можливості, що і призводить, інколи, навіть до фатальних наслідків.

У результаті дослідження виявлено ще одну, не менш важливу проблему, характерну для установ виконання покарань, в яких утримуються засуджені інваліди – вказана категорія засуджених на 100% ознайомлена лише з правами і обов'язками засуджених та правилами внутрішнього розпорядку, про інші нормативно-правові акти, якими регламентовано права інвалідів, вони практично не знають, а це, знову ж таки, є порушенням. Зокрема, про Конвенцію ООН із прав інвалідів та інші міжнародні законодавчі акти щодо забезпечення прав інвалідів знають лише 15,4% опитаних, не знають – 76,9%, щось чули – 7,7%. Респонденти не змогли назвати жодного нормативно-правового акта щодо прав інвалідів. Юридична допомога в установі надавалася – 38,5%, не надавалася – 15,4%, не потребували юридичної допомоги – 46,1%, допомога надавалася начальником загону – 30,3%, начальником установи – 7,7%, засудженими – 7%, інше – 54,3%.

Засуджені інваліди відбувають покарання переважно у Софіївській виправній колонії № 45 для засуджених інвалідів I та II груп, яка розташована в Дніпропетровській області. Основним об'єктом установи є лікарня, в якій засуджені з усієї України проходять курс лікування.

Всього там відбуває покарання близько 900 засуджених. 50% – жителі Дніпропетровської області, інша частина – жителі різних регіонів України. 73% засуджених – інваліди II групи, 5% – I групи, 16% – здорові засуджені, які допомагають обслуговувати

хворих. Зазначені особи утримуються в шести двоповерхових гуртожитках, один з яких повністю пристосований для осіб із порушенням опорно-рухового апарату. Для забезпечення особистих потреб функціонують майстерні, де засуджені можуть працювати. Лише з липня 2014 року у зазначених майстернях виготовлено майже 900 чохлів та розгрузок для бронежилетів, які після комплектації направлені до Софіївського військового комісаріату.

Як бачимо, навіть в умовах нестабільного державного фінансування при розумному підході можна знаходити можливість не тільки в достатній мірі забезпечувати нормальні умови для утримання засуджених, але й надавати їм реальну можливість працювати, відчувати себе потрібними, що, в свою чергу, сприятиме їх кращій адаптації при звільненні.

Враховуючи вищевикладене, ми дійшли висновку, що ситуація, що склалася з утриманням засуджених інвалідів, потребує негайного втручання держави. Незважаючи на позитивні зміни у законодавстві, окремі положення діючих правових актів потребують значного удосконалення, доповнення, навіть змін з урахуванням тенденцій, які відбуваються у суспільстві. Відомство Державної пенітенціарної служби України повинно терміново ініціювати заходи щодо поліпшення утримання засуджених інвалідів, надати пропозиції з урахуванням міжнародних стандартів щодо змін у законодавстві, а також змінити практику забезпечення потреб засуджених інвалідів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про права інвалідів (прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 2006 року № 61/106. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://un.org> > ООН.
2. Державна програма покращення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, на 2006–2010 роки». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1090-2006-п>.
3. Конституція України (прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 р.). – К., 1996.
4. Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 18.03.2013 р. № 460/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/z0445-13>.
5. Європейські пенітенціарні правила. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon/561...evropejskie...pravila-onn>.
6. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» (1993). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306.
7. Семаков Г.С., Гель А. П. Кримінально-виконавче право України // Курс лекцій. – Київ, 2000.
8. Указ Президента України № 588/2011 «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13584>.
9. Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів № 159. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_065.
10. Наказ МОЗ України від 15.08.2014 № 1348/5/572 «Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/documents/date>.

Корнякова Т. В.,
доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

CRIMINOLOGY DESCRIPTION OF WOMAN CRIMINALITY

У статті визначаються особливості жіночої злочинності крізь призму кількісних та якісних показників. Детально проаналізовано структуру та причини злочинів, що вчиняються жінками. Визначені основні заходи запобігання злочинності жінок.

Ключові слова: жіноча злочинність, безробіття, насильство, ресоціалізація, сімейно-побутові конфлікти.

В статті характеризуються особливості женской преступности через призму количественных и качественных показателей. Детально проанализировано структуру и причины преступлений, которые совершаются женщинами. Определены основные меры предупреждения преступности женщин.

Ключевые слова: женская преступность, безработица, насилие, ресоциализация, семейно-бытовые конфликты.

In article features of female crime through a prism of quantitative and quality indicators are characterized. It is in details analyzed structure and reasons of crimes which are committed by women. The main measures of prevention of crime of women are defined.

Key words: female crime, unemployment, violence, resocialization, family and household conflicts.

Вступ. В останні роки в Україні існує тенденція зростання загальної кількості кримінальних злочинів, серед яких значне місце посідає той факт, що вагомий відсоток цих злочинів вчиняються жінками. Злочинність жінок відрізняється від злочинності чоловіків своїми масштабами, характером злочинів і їх наслідками, засобами та знаряддями здійснення, тією сферою, у якій вони мають місце, роллю, яку виконують при цьому жінки, вибором жертви злочинного посягання, впливом на їх правопорушення сімейно-побутових і супутніх ним обставин.

За даними Єдиного реєстру досудових розслідувань та статистичної інформації за 8 місяців 2015 року було виявлено 77 757 осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти 81 797 (-4,9) за аналогічний період 2014 року, з них близько десяти відсотків становили жінки.

Відповідно до статистичних даних жінки традиційно відрізняються значно нижчою кримінальною активністю, порівняно з чоловіками. Питома вага жінок, які вчиняють злочини, у загальній структурі злочинності невисока, і протягом останніх років цей показник не перевищує рівень 10–12%.

Проблематика жіночої злочинності розкривалась у роботах Ю.М. Антоняна, В.А. Бадири, А.А. Габіані, В.В. Голіни, Я.І. Гілінського, Н.В. Дибовської, І.М. Діньшина, А.І. Долгової, А.К. Звірбуль, Н.Ф. Кузнецової, В.О. Меркулової, В.А. Серебрякової, І.К. Туркевич, Д.А. Шестакова та інших учених.

Постановка завдання. Метою статті є кримінологічний аналіз злочинності жінок через призму соціальних, економічних, політичних, ідеологічних та інших проблем.

Результати дослідження. За останні роки зросла кількість крадіжок, вчинених жінками. Кожна п'ята виявлена злочинниця – крадійка. Крадіжки всіх видів частіше вчиняються жінками у містах. Серед них значна частка тих, хто неодноразово притягувався за це до відповідальності. Для жінок характерні крадіжки, вчинені «шляхом входження у довіру», особливо на залізничному транспорті та з квартир. Серед злочинниць приблизно 5% становлять особи, засуджені за вбивства і замаху на вбивства, ще близько 6% – за заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, понад 3% – за пограбування та розбійні напади. Частка жінок серед убивць у різні роки коливається від 10 до 12%, не виявляючи помітної тенденції до зростання; тих, які завдали тяжкої шкоди здоров'ю – від 5 до 7%; тих, які вчинили пограбування та розбійні напади – від 16 до 18%. Останніми роками дещо збільшилася кількість жінок, засуджених за співучасть у зґвалтуванні.

До рахунку негативних тенденцій жіночої злочинності відносяться: за все більшою кількістю показників вона стає відповідно чоловічою злочинністю; посилюються тяжкі злочини у загальній структурі жіночої злочинності, відбувається зростання професіоналізму та організованої жіночої злочинності (мають місце факти, коли організованими злочинними угрупованнями керують жінки); зросло кількість вбивств дітей старшого віку (вбивство дочки на тлі ревності до співмешканця; вбивство дітей коханця, щоби усунути перешкоду з питання залишення теми родини; вбивство своїх дітей, які виявилися зайвими для створення нової родини та ін.).

Кожна четверта жінка, що відбуває покарання у виправних колоніях, винна у насильницькому зло-

чині, їх вчинюють жінки на ґрунті тривалих сімейно-побутових конфліктів, а рідше – за мотивами ревнощів та користі. Жертвами найчастіше стають чоловіки, співмешканці, діти, найближчі родичі. Близько третини злочинниць вчиняють кримінально-карані діяння у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

За останні роки жінки освоїли нові злочинні «спеціальності». Це – здирництво; злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків; злочини проти волі, честі та гідності особи; економічні, професійні злочини та інші.

Типовим для жінок стає злочин – сексуальне рабство, незаконна експлуатація дітей. До часу здійснення злочинів більше половини жінок були заміжніми. У тих, яких не було позбавлено волі, сім'я, як правило, збереглася. Набагато гірше склалися сімейні обставини у тих, жінок, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

Серед рецидивісток все частіше зустрічаються особи, які «опустилися», спилися, втратили соціально-корисні зв'язки та позбавилися життєвих перспектив. Процес соціально-етичної деградації у жінок-рецидивісток відбувається набагато інтенсивніше, ніж у неодноразово засуджених чоловіків. На такі особливості рецидивісток звертали увагу кримінологи ще в 20-х роках ХХ ст., оскільки розпад сім'ї для жінок набагато трагічніший, ніж для чоловіків, які швидше і частіше розлучаються із засудженими дружинами. Психофізичні властивості жінок обумовлюють більш швидку їхню алкоголізацію та наркотизацію. Громадська думка традиційно більше нетерпима до засуджених жінок, ніж до засуджених чоловіків, що сприяє відторгненню їх від звичного побуту та трудового колективу, доброзичливого людського ставлення.

Суспільна думка є стереотипною по відношенню до жінок. Остання розглядається як порок. Витоки цих поглядів ідуть із первісних часів та Середньовіччя. Так, Ч. Ломброзо у своїй книзі «Жінка-злочинниця та повія» визначав природжених повій і злочинниць, не відрізняючи їх. До їх типових якостей він відносив жорстокість, чоловічі риси характеру, відсутність материнського інстинкту, помсту, безпричинну ненависть до оточуючих, жадібність та скупість, тяжіння до прикрас та одєжі, відсутність сти́ду. При характеристиці жіночої злочинності він відносно жіночої половини суспільства говорив: «Випадкові злочинниці виявляють, завдяки життєвим умовам, ту частку морального божевілля, яка властива кожній жінці, та яка знаходиться у ній при звичайних умовах у скритому стані».

Слід підкреслити, що за суспільною думкою соціальна роль жінки більше сприймається оточуючим середовищем, як позитивна. Жінка значно менше, ніж чоловік, падає морально. Проте слід зазначити, що у разі такого падіння процес відбувається скоріше, ніж у чоловіків. Причинами цього є: особлива криміногенність ситуацій, формуючих жіночу кримінальну мотивацію, специфіка соціальної ролі жінки у суспільстві, особливості жіночої психології.

У звичайних умовах жінка, як правило, не скоює злочини. У ситуаціях середньої ступені тяжкості жінка також не схиляється до вчинення злочину. Лише драматичний розвиток подій у більшості випадків штовхає жінку до злочину. Те, що у відношенні до жінок вважається поведінкою, відхиленою від норми (вжиття алкоголю, куріння, сімейна зрада, невиконання батьківських обов'язків, кар'єризм, жорстокість), у відношенні до чоловіків стало звичаєм.

Процес реабілітації у звільнених із місць позбавлення волі жінок, як правило, буває більш складним, ніж у чоловіків, оскільки у них різкіше розриваються соціально корисні зв'язки. У цілому, злочинницям (порівняно зі злочинцями) менш властиві асоціальні установки, у них немає стійких злочинних переконань, незважаючи на порушення соціально-психологічної адаптації.

Причини злочинності жінок пов'язані з такими явищами: значно активнішою їх участю в суспільному виробництві; деяким послабленням головних соціальних інститутів, насамперед, інституту сім'ї; збільшеною напруженістю у суспільстві, конфліктам та ворожнечею проміж людьми, що більш боляче сприймається жінками; зростанням наркоманії, алкоголізму, проституції, бродяжництва і жебрацтва серед жінок. Жінки стали більше, ніж раніше, працювати у суспільному виробництві та активізували свою участь у суспільному житті.

На виробництві жінки вчиняють розкрадання не тільки через доступність до цінностей, а й тому, що іншим шляхом вони цих цінностей придбати не можуть через брак коштів або високі ціни. Близько половини важких і некваліфікованих робіт у промисловості та будівництві на сьогодні лягає на жіночі плечі, що, у свою чергу, деморалізує жінок. Кримінологічна значущість таких обставин полягає у тому, що більшість жінок не витримують таких навантажень. Становище жінок на селі, де особливо значна частина ручної праці, ще складніше.

Сучасний стиль життя, який змушує жінку брати на себе чоловічі обов'язки та виконувати не притаманні їй функції, призводить їх до чоловічих стимуляторів та сприйняття чоловічої культури. Це дозволяє їм самостверджуватись, забезпечувати матеріальне благополуччя, проте при цьому їм притаманне постійне відчуття невдоволеності. Одним із типових якостей жінки-злочинниці є відчуття того, що оточення відноситься до неї з неприязню. Це, у свою чергу, формує байдужість до суспільної думки, жінка перестає сприймати норми суспільної моралі.

На сьогодні в Україні безробіття має жіноче обличчя. За останні десять років у пошуках роботи за кордон виїхало кілька мільйонів жінок. Вони розчарувалися у можливості самореалізуватись у своїй країні та шукають кращої долі за її межами, ризикуючи власним життям. Як правило, вимушеними емігрантками стають дівчата або жінки продуктивного віку з вищою і спеціальною освітою. Складний соціальний стан, відсутність перспектив професійного зростання призводять до заниженої самооцінки жінок.

Часто жінки стають жертвами домашнього насильства, більше половини жінок піддаються зну-

щанням у сім'ї. За останні роки кількість убивств, вчинених на ґрунті домашнього насильства, зросла більше, ніж удвічі. Значного поширення набула торгівля людьми.

Запобігання злочинності – це складний комплекс заходів запобіжного характеру, спрямованих проти злочинності з метою утримання її на мінімальному рівні шляхом усунення або нейтралізації причин, що її породжують, та умов, що їй сприяють.

Загально-соціальне попередження здійснюється через усю сукупність великомасштабних заходів, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства, відносин людей у економічній, політичній, духовній, сімейно-побутовій та інших сферах. Ці заходи переслідують набагато більш широкі цілі, ніж боротьба зі злочинністю, та остання далеко не завжди відокремлюється при розробці та реалізації цих заходів. Проте вони сприяють обмеженню кола криміногенних явищ і процесів, можливості виникнення кримінальних ситуацій та переходу членів суспільства на злочинний шлях. Інакше кажучи, прогресивний розвиток економіки, політичної ситуації, духовного та культурного рівня, законності та правопорядку і є реалізація антикриміногенного потенціалу суспільства. Саме такий характер запобіжних заходів зумовлює їх важливість і для розв'язання проблем злочинності у цілому та жіночої зокрема. Не можливо сподіватися на зниження рівня злочинності, якщо, передусім, не буде вирішено питання житлового благоустрою населення, матеріального забезпечення, зниження соціальної напруженості у суспільстві. Саме ці обставини, які призводять до злочинності у цілому та до вчинення окремих злочинів, особливо болісно позначаються на жінках, які більш емоційно, ніж чоловіки, реагують на них. Не можливо забувати і про соціальну незахищеність жінок, їх нерівноправне, незважаючи на всі декларації, становище у суспільстві.

Об'єктами спеціально-кримінологічного попередження жіночої злочинності є процеси і явища, що зумовлюють і сприяють вчиненню злочинів, а також особистість самих жінок, поведінка яких дозволяє прогнозувати їх схильність до вчинення ними злочинів, і тих, хто вже скоїв злочин.

Основними принципами профілактичної роботи з жінками повинні бути гуманність та милосердя, розуміння причин, які штовхнули їх на злочин або аморальні вчинки.

Позитивні результати профілактичної роботи з жінками можуть оздоровити суспільну моральність у цілому, зміцнити соціально схвальні відносини у багатьох сферах життя і, насамперед, у сім'ї, а також сприятимуть зменшенню злочинності серед підлітків.

Здійснення повсякденної виховної роботи має бути поєднаним із постійним контролем за поведінкою (силами працівників правоохоронних органів, громадських і церковних організацій, педагогів, лікарів та інше). Контроль повинен включати застосування заборонених або обмежувальних заходів із метою блокування небажаних контактів, попередження безцільного проведення часу (зокрема, шляхом об-

меження перебування у вечірній час у громадських місцях, введення додаткових відпусток, поліпшення умов праці, істотне скорочення числа жінок, зайнятих на важких і шкідливих роботах).

У попередженні жіночої злочинності та впливу на неї, особливо у вихованні моральності, крім правоохоронних органів, повинні брати участь релігійні установи. Допомога церкви не тільки через матеріальну підтримку конкретним жінкам у формальній участі у запланованих загально-соціальних або спеціально профілактичних заходах. Їх призначенням має стати виховання високої духовності жінок, їх моральне удосконалення, належне ставлення до найвищих людських цінностей, належне виконання обов'язків перед сім'єю та суспільством. Через проповідь – відторгнення насильства, любов і взаємодопомога, скромність та слухняність, церква має примиряти мирян та цим сприяти зниженню соціальної напруги у цілому та жінок зокрема. Релігійні організації також мають можливість здійснювати і індивідуальну профілактику відносно деяких жінок. Зокрема, надавати допомогу безпритульним жінкам та жебрачкам, притулок і роботу у монастирях.

У ранній профілактиці сексуальної деморалізації дівчат помітну роль можуть відігравати медичні працівники, які не тільки завчасно виявляють та лікують гінекологічні та венеричні захворювання, але і встановлюють контингент дівчат, які вже почали вчиняти аморальні дії.

Висновки. Слід зазначити, що при організації попередження жіночої злочинності, навіть при визначенні конкретних заходів індивідуального запобігання, завжди слід пам'ятати, що тільки комплексне врахування факторів, що визначають тільки притаманний жінці спосіб життя, їх особистісну особливість психофізичних властивостей, фізіологічних процесів дозволить вибрати найефективніші форми запобігання, спрямовані на усунення злочинної орієнтації у поведінці жінок.

Профілактика пияцтва, алкоголізму, наркотизму, проституції, жебракування та безпритульності є складним завданням, яке необхідно вирішувати у нашому суспільстві. Відсутність національної ідеології, активно впроваджений закордонними політехнологами культ бездуховності та легкого збагачення, трагічна невдоволеність та відсутність мети життя стоять на підґрунті соціальної деградації. Для усунення цього необхідні значні капіталовкладення, політична воля державних діячів, єднання здорових сил суспільства.

Можна зробити висновок, що головну роль у запобіганні жіночій злочинності відіграють політичні, соціально-економічні, ідеологічні, культурно-виховні, правові та інші заходи, які є підґрунтям для оптимального вирішення проблем громадських, виробничих і сімейно-побутових інтересів жінки і сім'ї.

Перспективами подальших наукових розробок у даному напрямку виступають питання вдосконалення практики застосування звільнення від покарання та організації належної підтримки звільненим жінкам із метою уникнення рецидиву.

Кузьміна Т. В.,
 викладач кафедри адміністративного і кримінального права
 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КРАЇНАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА

ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY OF INSTITUTE OF COMPANIES IN COMMON LAW COUNTRIES

Досліджується історія виникнення та розвитку інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у системі common law, перший практичний досвід використання і його особливості.

Ключові слова: англосаксонська культура, загальне право, кримінальна відповідальність, юридична особа, штраф, деліктне право, винне вбивство, теорія отождествлення.

Исследуется история возникновения и развития института уголовной ответственности юридических лиц в системе common law, первый практический опыт использования и его особенности.

Ключевые слова: англосаксонская культура, общее право, уголовная ответственность, юридическое лицо, штраф, деликтное право, виновное убийство, теория отождествления.

The history and development of institute of criminal liability of companies in common law system is studied, also first practical experience of usage and its features.

Key words: Anglo-Saxon culture, common law, criminal liability, company, fine, tort law, culpable homicide, identification theory.

На сьогоднішній день досить дискусійною залишається проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб, які можуть виступати в якості суб'єктів злочину, для кримінального права. Але як свідчить світова практика, кримінальна відповідальність юридичних осіб є ефективним методом боротьби з кримінальними правопорушеннями.

Як відомо, у світовій практиці склалися *три моделі регулювання інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб*:

1) у першій моделі юридична особа розглядається разом із фізичною особою в якості самостійного суб'єкта злочину. *Ця модель є найбільш поширеною, зустрічається як у країнах загального права, так і в країнах романо-германської правової сім'ї*;

2) друга модель визнає фізичну особу єдиною можливим суб'єктом злочину. У разі ж участі юридичної особи в злочині, що здійснюється фізичною особою в її інтересах, юридична особа разом із фізичною піддається кримінально-правовим обмеженням, але не покаранню;

3) третя модель ґрунтується на ідеї адміністративної відповідальності юридичних осіб за причетність до злочину. У теорії кримінального права вона дістала назву «квазікримінальна відповідальність юридичних осіб». *Ця модель характерна для країн, що займають помірну позицію відносно заходів дії на юридичних осіб* [7].

Пропонуємо більш детально розглянути саме першу модель даного інституту, початок зародження якого було покладено у країнах загального права.

Отже, історія кримінальної відповідальності юридичних осіб, як кримінально-процесуального інституту, можна розглядати з двох точок зору:

1) з точки зору давнього Риму, який заклав основи континентального типу правової культури, де строго дотримувався принцип «*Societas delinquere non potest*» – товариства (юридичні особи) не можуть вчиняти злочинів та, відповідно, до них не може бути застосована кримінальна відповідальність;

2) з іншого боку, у нас є історія, яка походить не так здалеку, в порівнянні з древнім Римом. Це давня англосаксонська правова культура, яка заклала основу для виникнення кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Система **common law** (загальне право) – це та правова система, яка заклала основу для створення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Ця теорія, як і перший практичний досвід застосування, поступово перейшла до континентального типу правової культури, де цей інститут мав подальший розвиток. Так, у Французькому ордонансі 1670 року спеціальна стаття передбачала відповідальність і покарання за злочини, вчинені громадами і корпораціями (юридичними особами).

Закони Англії є основним представником системи загального права і першими почали застосовувати інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб. Концепція кримінальної відповідальності

в Англії ґрунтується на принципі «*Actus non facit reum, nisi mens sit rea*» – «Для того, щоб утворити злочин, намір і діяння повинні збігатися», тобто, для виникнення кримінальної відповідальності повинні бути дотримані дві умови: *actus reus* (об'єктивна сторона кримінального злочину) і *mens rea* (суб'єктивна сторона злочину).

Історично кримінальне право Англії заперечувало можливість вчинення злочинів юридичними особами. Ще в 1250 р. Папа Інокентій IV заявив, що у корпорації немає душі [1, с. 226].

Крім того, в англійському праві існувала вимога, яка полягала в тому, що підсудний повинен особисто бути присутнім у суді. Деякі відомі вчені-юристи також виступали проти кримінальної відповідальності юридичних осіб. Наприклад, англійський юрист Едвард Турлоу (противник залучення колективних суб'єктів до відповідальності) в своїй промові стверджував, що у корпорації немає совісті, адже вона не має душі і тіла, яке можна покарати. В одній із справ Едвард Коук (юрист, великий теоретик і практик XVII століття) вказав, що корпорації не можуть зробити зраду, бути оголошені поза законом або відлучені від церкви, так як вони не мають душі [2, ст. 146].

Проте індустріалізація і економічний розвиток країни в середині XIX століття не могли не вплинути на кримінальне право. Так, англійські суди, які виступали проти кримінальної відповідальності юридичних осіб, змінили свою точку зору з таких причин:

1. Корпорації починають розглядатися в якості правових утворень, що відрізняє останні від створених їх індивідів і майна.

2. Суди схилиються до визнання їх відповідальними за кримінально карану бездіяльність і *public nuisance* («порушення громадського порядку») [3, ст. 146].

Уперше в 1842 році Судом королівської лави корпорація була звинувачена в порушенні обов'язку, що покладається на неї правом. Однак у подальшому подібні розгляди зустрічалися не так часто, швидше, вони були рідкісні через неясності застосовної процедури [3, ст. 146].

Однак із 1944 року корпорації в Англії притягуються до кримінальної відповідальності в якості виконавця або співучасника будь-якого злочину, незалежно від *mens rea* (суб'єктивної сторони злочину) [5, ст. 508]. У тому числі в судовій практиці «стала допускатися можливість засудження корпорації за всякий вчинений «нею» злочин [6, ст. 147].

Із кінця XIX і до початку XX століття англійські суди при прийнятті рішень керувалися «субститутивною» теорією (по-іншому, теорія «замісної відповідальності»), яка прийшла в кримінальне право з деліктного права [8, ст. 226–234]. Суть теорії можна виразити в такому: «нехай відповідає вищестоящий». Найчастіше застосування даної теорії було пов'язане з накладенням відповідальності на корпорацію за дії її працівників. На сьогоднішній день ця теорія застосовується тільки в трьох випадках:

- 1) якщо службовець організації здійснює *public nuisance* («порушення громадського порядку»);

- 2) кримінально караний наклеп (також здійснений службовцем);

- 3) «принцип делегування»: якщо закон накладає відповідальність на корпорацію як таку, то вона стає відповідальною за злочинні дії або бездіяльність тих, кому доручено ведення її справ.

Також застосовується й інша теорія – теорія ототожнення, яка зводиться до правила: «Той, хто контролює діяльність корпорації, втілює для цілей кримінального права в своїх діях (бездіяльності) саму корпорацію, так що остання стає кримінально відповідальною за його дії; сфера застосування теорії ототожнення практично не обмежена по колу злочинів, а засуджена на її основі корпорація може бути і як виконавець злочину, і як співучасник у його скоєнні». У 1957 році суддя лорд Деннінг заявив: «Компанія багато в чому може бути порівняна з людським тілом. Останнє має мозок і нервовий центр, який контролює все скоєне ним. Воно також має руки, які тримають інструменти і діють відповідно за вказівками їх центру. Деякі люди в компанії є просто слугами і агентами, тому не уявляють із себе нічого більше, ніж працюючі руки, і про них не можна сказати, що вони представляють розум або волю. Інші ж є директорами і менеджерами, які представляють спрямовуючий розум і волю компанії та контролюють скоєне нею. Психічний стан цих менеджерів є психічним станом компанії і розглядається правом за таке» [9, ст. 396].

Очевидно, що розробка і застосування теорії ототожнення призвели до відчутних зрушень в області кримінальної відповідальності корпорацій, серед яких найбільш значимим, безперечно, стало допущення кримінальної відповідальності корпорацій за злочинне людиновбивство як таке (просте вбивство) [10, ст. 156].

Як уже згадувалося вище, в англійському праві було встановлено правило, згідно з яким корпорації не могли бути притягнуті до відповідальності, що тягне приватне покарання. Корпорації несли кримінальну відповідальність за злочини, покаранням за які була виплата штрафу. Проте необхідно відзначити, що думки вчених розділилися.

Одні вважали, що корпорація не може нести відповідальність за злочин, що включає в себе елемент насильства над особистістю (будь-то просте вбивство або ж будь-який інший злочин); інші – що юридична особа може бути визнана кримінально відповідальною в тих же межах, що і фізична особа.

8 грудня 1994 року Судом Корони в місті Вінчестер було вперше засуджено юридичну особу за просте вбивство. Компанія «Кайт&ОЛЛ Лтд» (вона складалася з однієї людини) була засуджена до виплати штрафу, а фізична особа – до трьох років позбавлення волі за загибель чотирьох підлітків, що займалися рафтингом (компанія не забезпечила безпеку і досвідчену команду інструкторів).

У 2000 році Апеляційним судом було притягнуто до відповідальності Публічне акціонерне товариство

«Південно-західні потяги» за загибель семи людей (у результаті аварії пасажирського поїзда в Саутхолл у 1997 році). При цьому суд вказав, що єдиною підставою для залучення корпорації до відповідальності за просте вбивство є теорія ототожнення.

Найчастіше законодавці різних правових систем збігаються в думці про те, що корпорації можуть підлягати кримінальній відповідальності за діяння високопоставлених агентів корпорації, ради директорів, директора, керівника, інших посадових осіб, представників, органів.

Так, наприклад, у 2007 році у Великобританії був прийнятий Закон про корпоративне просте вбивство і корпоративне людиновбивство. Згідно зі ст. 1 Закону корпорація, державний орган, відділення поліції, товариство, профспілка чи асоціація роботодавців винна в скоєнні вбивства, якщо порядок організації або ведення її діяльності заподіює смерть людині і є грубим порушенням обов'язку дотримуватися обережності щодо померлої особи. Такий порядок організації або ведення діяльності корпорації здійснюється представниками вищого менеджменту, тобто особами, що відіграють значну роль у прийнятті рішень щодо організації або ведення всієї або важливої частини діяльності корпорації.

Як покарання Закон передбачає **штраф (fine)**, однак суд може винести наказ про **усунення недоліків** у діяльності організації (**remedial order**) і про **оприлюднення матеріалів справи (publicity order)**.

До речі, у Шотландії тільки в 2003 році Високий Суд Юстіціаріїв визнав, що корпорація може бути засуджена за «винне людиновбивство». Звернувшись до англійського кримінального права, Високий Суд Юстіціаріїв порадив можливим застосувати теорію ототожнення і визнати можливим для юридичних осіб нести відповідальність за «винне людиновбивство». Однак у цій справі сторона звинувачення не змогла встановити винну особу (використовуючи теорію ототожнення), яку можна було визнати відповідальною за те, що трапилося.

Як ми бачимо, кримінальна відповідальність юридичних осіб в Англії має багатовікову історію, за час якої мало місце і заперечення кримінальної відповідальності, і подальше її визнання. Зараз в Англії застосовуються лише дві теорії визнання юридичних осіб кримінально відповідальними (субститутивна теорія і теорія ототожнення). Однак у кінці минулого століття стали говорити про можливу необхідність реформування кримінальної відповідальності юридичних осіб, оскільки застосування зазначених теорій виявило наявність деяких недоліків і обмежень. Як приклад, пропонується використовувати так званий «збірний принцип», існуючий в американському кримінальному праві. В рамках даного підходу залучити корпорацію до відповідальності можна шляхом «складання» злочинних дій і *mens rea* працівників (коли злочинних дій і *mens rea* кожного працівника недостатньо для відповідальності юридичної особи).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Laurel J. Harbour and Natalya Y. Johnson. Can a Corporation Commit Manslaughter Recent Developments in United Kingdom and United States. «Defense Counsel Journal», Jul 2006.
2. Есаков Г.А. Уголовная ответственность юридических лиц за убийство по английскому и шотландскому уголовному праву // Научные труды МГЮА. – М.: Изд-во МГЮА. – 2005. – № 1.
3. Есаков Г.А. Указ. соч.
4. Zuzana Medelská Tkáčová. Aktuálne otázky trestnej zodpovednosti. zborník príspevkov z vedeckej konferencie. Paneurópska vysoká škola, Bratislava 26. – 30. máj 2014.
5. Guy Stessens. Corporate criminal liability: a comparative perspective. «International and Comparative Law Quarterly» 17 Jan 2008. – P. 493–520.
6. Есаков Г.А. Уголовная ответственность юридических лиц за убийство по английскому и шотландскому уголовному праву // Научные труды МГЮА. – М.: Изд-во МГЮА. – 2005. – № 1.
7. Усманов Ю.А. Наукова стаття. Інтернет доступ: <http://www.pravoconsult.com.ua/author/admin/>.
8. Laurel J. Harbour and Natalya Y. Johnson. Can a Corporation Commit Manslaughter Recent Developments in United Kingdom and United States. «Defense Counsel Journal» Jul 2006.
9. Есаков Г.А. Англо-американское уголовное право: эволюция и современное состояние общей части. – М.: ТК Велби // Изд-во «Проспект», 2007. – 736 с.
10. Есаков Г.А. Уголовная ответственность юридических лиц за убийство по английскому и шотландскому уголовному праву // Научные труды МГЮА. – М.: Изд-во МГЮА. – 2005. – № 1.

Олефір Л. І.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського університету внутрішніх справ

ПРОБАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВА СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ У НАПРЯМКУ ВИКОНАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ВИДІВ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ

PROBATION AS AN IMPORTANT FIELD OF ACTIVITY TOWARDS ALTERNATIVE OF PUNISHMENT IN UKRAINE

У статті розкрито пробацію як важливу сферу діяльності в напрямку виконання альтернативних видів покарань в Україні. Обґрунтовується думка, що орган пробації – це обдуманий та вивірений крок у сфері реформування пенітенціарної системи України.

Ключові слова: пробація, діяльність, виконання, альтернативні види, покарання, пенітенціарна система.

В статье раскрыта пробация как особая сфера деятельности в направлении исполнения альтернативных видов наказания в Украине. Обосновывается мысль, что орган probation – это обдуманный и верный путь в сфере реформирования пенитенциарной системы Украины.

Ключевые слова: пробация, деятельность, исполнение, альтернативные виды, наказание, пенитенциарная система.

The article describes probation as an important area of activities towards execution in case of alternative types of punishments in Ukraine. It is proved idea that authority of probation – is a deliberate and measured step in reforming in field of penitentiary system of Ukraine.

Key words: probation, activities, implementation, alternative forms of punishment, penitentiary system.

Постановка проблеми. Успішне реформування Державної пенітенціарної служби України значною мірою залежить від створення і зародження нової парадигми пенітенціарного обслуговування засуджених в органах і установах виконання покарань. Однак непослідовність державної політики у даній сфері, відсутність належного фінансування органів і установ виконання покарань, суперечливість у проведенні окремих кроків її реформування створює певні перепони формування нової концепції виправлення і ресоціалізації засуджених.

А тому саме від спрямованості державної політики у сфері виконання покарань залежать як долі засуджених, їх життя, фізичне та моральне здоров'я, так і стан безпеки (у широкому сенсі) суспільства в цілому, оскільки особи, які відбули покарання у виді позбавлення волі, повертаючись у соціум, поширюють і пропагують кримінальні традиції і звичаї серед населення, особливо серед молоді, що є однією з причин зростання злочинності як серед неповнолітніх, так й інших нестійких громадян, а, відповідно, це сприяє підвищенню криміногенного потенціалу суспільства.

Позитивною стороною дослідження пробації, як альтернативи виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, є позиція кримінальної політики держави, яка, на наш погляд, сьогодні правильно спрямована на гуманізацію та економію репресії шляхом широкого застосування покарань, не

пов'язаних із позбавленням волі з урахуванням того, що наслідки ув'язнення є негативними як для особистості засудженого, так і для самого суспільства.

Саме такий шлях обрали більшість закордонних країн, в яких виконання альтернативних позбавленню волі видів покарань покладено на спеціалізовану державну службу, яка знаходиться поза поліцією та в'язницею – службу пробації.

Офіційно пробація заявила про себе в Україні у травні 2002 року, коли делегація Державного департаменту України з питань виконання покарань повернулася з відрядження у Королівство Швеції, і за його результатами подала до Кабінету Міністрів України пропозиції по створенню в Україні служби пробації. Кабінетом Міністрів України 28 травня 2002 року було надано офіційне доручення Державному департаменту України з питань виконання покарань щодо узгодження пропозиції по створенню служби пробації в Україні.

Перші публікації О.В. Баці, І.Г. Богатирьова, Д.В. Ягунова [4–7] у 2002 році заклали початок дослідженню даної проблеми в Україні. Отже, генезис інституту пробації показує, що він пройшов непростий шлях його закріплення на законодавчому рівні. Серед основних заходів становлення інституту пробації слід виділити не тільки чисельні наукові дискусії та обговорення у середовищі науковців, практичних працівників, громадськості, а й залучення міжнародних експертів, і як результат – Верховна

Рада України приймає Закон України «Про пробацію».

Таким чином, пробація щодо засуджених визначається як система наглядових та соціально-виховних заходів, які застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до осіб, яких притягнуто до кримінальної відповідальності, та забезпечення суду інформацією, що характеризує особу, яка притягається до кримінальної відповідальності.

Метою статті є вивчення пробації, як важливої сфери діяльності, в напрямку виконання альтернативних видів покарань в Україні.

Джерельна база. Теоретичним підґрунтям написання статті стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених у цій сфері, зокрема: О.В. Беца, І.Г. Богатирьов, О.І. Богатирьова, І.А. Вартилицька, М.Р. Гета, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, О.Г. Колб, П.В. Кочерган, М.С. Пузирьов, В.О. Уткін, С.І. Халимон, Н.Б. Хуторська, Є.Н. Шатанкова, Д.В. Ягун, І.С. Яковець та ін.

Основний зміст статті. Нині Україна прагне побудувати правову державу з оптимальним механізмом захисту прав людини, що забезпечується, з-поміж інших інструментів, також системою кримінальної юстиції. Ця назва все частіше зустрічається у вітчизняних наукових розробках і практиків. Проте коріння її перебуває за рубежом – «criminal justice». На Заході (Західна Європа, США) до системи кримінальної юстиції включено не лише відомство кримінального переслідування й досудового розслідування, а й увесь правоохоронний масив, включаючи систему виконання покарань, невід'ємним компонентом якої виступає і система пробації, координувана органом пробації.

З урахуванням того, що світове співтовариство зішло на думці про необхідність скорочення сфери застосування покарань у виді позбавлення волі та розширення практики альтернативних видів покарань, питання створення служби пробації, як сучасної моделі роботи з особами, які вчинили злочин і за вироком суду їм призначено покарання, не пов'язане із позбавленням волі, стало для України нагальною потребою.

В усіх країнах пробація прямо або опосередковано виконує завдання, пов'язані з роботою офіцерів пробації з судовою системою, проведенням соціальної роботи, індивідуальною роботою із засудженими, співпрацею з державними та недержавними інституціями, створенням системи соціальної інтеграції засуджених у суспільство.

Наукові дискусії щодо впровадження в Україні нового інституту, на жаль, показували відсутність серед науковців, особливо пенітенціарного спрямування, єдності з даного питання. Однак із прийняттям у 2003 році нового Кримінально-виконавчого кодексу, який саме і заклав нові гуманістичні новели виконання і відбування засудженими покарань в Україні, у тому числі, й альтернативних питань впровадження пробації у вітчизняне законодавство, стало предметом обговорення не тільки на науковому, а й практичному та законодавчому рівнях.

А тому ми поділяємо позицію М.С. Пузирьова, який вважає, що новий кодекс посилив гуманістичні ідеї щодо виправлення і ресоціалізації засуджених. Саме проведений ним аналіз КВК України показав небачену кількість змін саме гуманістичної спрямованості, зокрема, основні з них такі:

- ч. 1 ст. 107 доповнено положенням, згідно з яким засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право «звертатися до адміністрації з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням»;

- скасовано обмеження на кількість телефонних розмов для засуджених (ч. 5 ст. 110);

- засудженим, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, надано право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів (ч. 4 ст. 111);

- скасовано обмеження на число посилок (передач) і бандеролей, що одержують засуджені, які утримуються в колоніях (ч. 1 ст. 112);

- збільшено норму жилої площі на одного засудженого (ч. 1 ст. 115);

- скасовано захід стягнення у виді призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії (ч. 1 ст. 132);

- запроваджено елементи прогресивної системи виконання покарання стосовно засуджених до довічного позбавлення волі (ст. 151-1) [1, с. 3].

Таким чином, позитивно оцінюючи тенденції вітчизняного законодавця щодо гуманізації покарань та приведення процесу їх виконання у відповідність до міжнародних вимог, не варто забувати про пробацію, як важливу сферу діяльності в напрямку виконання альтернативних видів покарань в Україні, зокрема надання соціальної та психологічної допомоги засудженим, як засобів подальшого їх виправлення і ресоціалізації.

Свого часу відомий представник російської дореволюційної правової науки, тюрмознавець Д.В. Країнський, з цього приводу дуже влучно застерігав: «По природе своей тюрьма являлась наказанием и, следовательно, в направлении филантропическом должен быть известный предел, с нарушением которого тюрьма могла бы превратиться из карательного учреждения в богадельню» [3, с. 65].

Ми вважаємо, що створення в Україні органу пробації – є обдуманим та вивіреним кроком у сфері реформування пенітенціарної системи України. І саме персоналу Державної пенітенціарної служби випало завдання запровадження в Україні нового, по суті, соціального інституту. Отже, прийняття Закону України «Про пробацію» засвідчило готовність України до суттєвих реформ у сфері виконання кримінальних покарань.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про пробацію» **пробація** – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону, до засуджених,

виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, із метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності.

Якщо порівняти дану мету із метою кримінально-виконавчого законодавства, яка полягає у захисті інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобіганні вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, можна зробити висновок про те, що пробація досить органічно вписується в пенітенціарну систему України.

Функціонування будь-якої соціальної системи полягає в об'єднанні сил та можливостей її складових частин для досягнення загальної мети в організації їхньої взаємодії. Це особливо важливо в період реформування кримінально-виконавчої системи України.

Таким чином, будь-яке вдосконалення, підвищення ефективності діяльності соціальних систем об'єктивно пов'язане з необхідністю покращення координації функціонування їхніх структурних елементів, організації взаємодії між ними.

Отже, інститут пробації, завдання якого виконувати, в тому числі, і альтернативні види покарань, дозволить ретельно систематизувати та обрати необхідний арсенал заходів, спрямованих на контроль, нагляд та надання допомоги у трудовому і побутовому влаштуванні особам, які звільнені від відбування

покарання і перебувають на обліку в органі пробації.

Підвищення ефективності виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, до міжнародних стандартів показує невідповідність національної практики застосування покарань, що полягає у відсутності законодавчого та організаційного підґрунтя оптимізації функціонування кримінально-виконавчої інспекції в орган пробації. Крім того, процес виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням чи обмеженням волі, не забезпечує в повній мірі соціально-виховний вплив на засуджених і переважно зводиться до формального контролю за виконанням засудженими обов'язків, покладених на них судом.

Саме імплементація позитивних зразків зарубіжного досвіду виконання покарань та інших кримінально-правових заходів є невід'ємним супутником реформування вітчизняного пенітенціарного відомства, одним із завдань якого на нинішньому етапі є гуманізація державної політики у сфері виконання альтернативних видів покарань [6, с. 41].

З огляду на це, державна політика у сфері виконання кримінальних покарань потребує її перегляду в напрямі гуманізації та спрямування системи виконання кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі, на впровадження нових методів поводження із правопорушниками і форм її функціонування.

Висновок. Отже, інтеграція в європейський простір та утвердження в українському суспільстві основних прав і свобод людини і громадянина зумовили необхідність нових пошуків виконання покарань. Саме створення органу пробації є обдуманим та вивіреним кроком у сфері реформування пенітенціарної системи України. І саме персоналу Державної пенітенціарної служби випало завдання запровадження в Україні нового, по суті, соціального інституту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рудник Т.В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т.В. Рудник. – К., 2010. – 20 с.
2. Пузирьов М.С. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених / М.С. Пузирьов, М.І. Лисенко // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 141–145.
3. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах / Д.В. Краинский – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – 132 с.
4. Беца О.В. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні: навч. посібник/ О.В. Беца, М.Б. Панасюк, В.Д. Шкадюк. – К.: МП. Леся, 2003. – 38 с.
5. Богатирьов І.Г. Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина) / І.Г. Богатирьов, А.І. Богатирьов, І.В. Іваньков, М.С. Пузирьов, С.В. Царюк // К.: Декор, 2014. – 153 с.
6. Ягунов В.Д. Перспективи пробації: європейські стандарти та проблеми їх реалізації в Україні / В.Д. Ягунов // Науковий вісник Ужгородського національного університету // Серія «Право». – Ужгород, 2012. – Вип. 9. – Т. 4. – 172 с.
7. Халимон С.І. Перспективи створення служби пробації в Україні / С.І. Халимон // Від громадянського суспільства до правої держави: матер. XI Міжнар. наук. практ. конф. // Харків // ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 454–457.
8. Хуторная Н.Б. Организация деятельности службы пробации за рубежом / Н.Б. Хуторная // Альтернативы тюремному заключению в Российской Федерации: материалы междунар. конф. М., 2001. – С. 40–44.
9. Богатирьова О.І. Теоретично-прикладні засади впровадження пробації в Україні: монографія / О.І. Богатирьова. – К.: ВД «Дакор», 2013. – 368 с.

Шкута О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права
Херсонського державного університету

РЕФОРМУВАННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ВИМОГИ СЬОГОДЕННЯ

REFORM AND MODERNIZATION OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE: THE REQUIREMENTS OF MODERN TIMES

У статті обґрунтовано авторську позицію щодо реформування й модернізації кримінально-виконавчої системи України. Доведено, що вирішення цих проблем є стратегічно правильним і виваженим державним заходом та відповідає новим політичним і соціально-економічним викликам.

Ключові слова: реформування, модернізація, кримінально-виконавча система, персонал, виконання покарань.

В статье обоснована авторская позиция по реформированию и модернизации уголовно-исполнительной системы Украины. Доказано, что решение этих проблем является стратегически правильным и взвешенным государственным мероприятием и соответствует новым политическим и социально-экономическим вызовам.

Ключевые слова: реформирование, модернизация, уголовно-исполнительная система, персонал, исполнение наказаний.

In the article the author's position on the reform and modernization of the penal system of Ukraine. It is proved that the solution to these problems is a strategically correct and balanced state measures and complies with the new political and socio-economic challenges.

Key words: reform, modernization and penitentiary system personnel, execution of sentences.

Постановка проблеми. Події останніх років, які докорінно змінили нашу країну й суспільство, не могли не зачепити пенітенціарну систему, яка є складовою частиною державної влади. Отже, реформування й модернізацію кримінально-виконавчої системи України ми розглядаємо як узгоджений розвиток попередніх концепцій, які, на жаль, не були реалізовані в повному обсязі не лише з об'єктивних причин (таких як затяжна політична й економічна криза, парламентська бездіяльність, кадрова зміна тощо), а й через певну власну реформаторську бездіяльність або неспроможність безпосередніх виконавців втілити намічені плани в життя.

Отже, з наукової позиції загальні підходи до реформування й модернізації функціонування кримінально-виконавчої системи варто скорегувати відповідно до соціально-політичної та економічної ситуації в державі, змін у практиці винесення вироків судами, світового досвіду виконання кримінальних покарань, засад міжнародного права та європейської етики, позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними й міжнародними громадськими організаціями та інституціями, що в підсумку потребує суттєвого перегляду державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Доцільно зазначити, що цей процес знайшов відображення в наукових працях сучасних українських

дослідників. Позитивні ініціативи, які висловлювали вчені з кримінального, кримінально-виконавчого та інших галузей права, а також психології, педагогіки, соціології, сприяли визначенню шляхів реформування як системи виконання й відбування покарань, так і суспільства в цілому, а тому заслуговують на всебічне схвалення та використання в процесі творення правової держави.

Крім того, неухильне дотримання прав людини під час виконання кримінальних покарань є одним із найважливіших завдань кримінально-виконавчої системи. По-перше, засуджені особи є частиною українського суспільства. По-друге, кримінально-виконавча система повинна забезпечити виконання свого основного завдання – виправлення й ресоціалізації засудженого.

Мета статті полягає в з'ясуванні основних питань реформування та модернізації кримінально-виконавчої системи України й формуванні в суспільстві нового бачення її майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У різні часи проблемами пенітенціарної діяльності займалися такі вітчизняні вчені, як О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, М.І. Бажанов, В.А. Бадира, С.М. Бодюл, І.Г. Богатирьов, О.І. Богатирьова, В.В. Василевич, В.К. Гришук, В.О. Глушков, М.Я. Гуцуляк, О.М. Джужа, Т.А. Денисова, А.В. Кирилюк, О.Г. Колб, В.О. Меркулова, О.К. Лаптінова,

А.Х. Степанюк, В.П. Севастьянов, Р.В. Підвисоцький, М.С. Пузирьов, В.М. Трубников, П.Л. Фріс, С.І. Халимон, С.В. Царюк, І.С. Яковець та інші. Зазначені науковці зробили вагомий внесок у теорію й практику виконання та відбування покарань, тому їх праці стали базою для нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. З наукової позиції сьогодні є всі підстави стверджувати про потребу в реформуванні й модернізації кримінально-виконавчої системи України. І хоча вітчизняні вчені вважають, що певне оновлення кримінально-виконавчої системи України відбулось уже 11 липня 2003 р. після прийняття Верховною Радою України Кримінально-виконавчого кодексу України, ми дотримуємось іншої позиції, не заперечуючи останню. Дійсно, ця подія стала новим етапом у наближенні нашої держави до міжнародних стандартів поводження із засудженими та ув'язненими, проте водночас виявила в ньому цілу низку недоліків і прогалин, які негативно впливають на ефективність функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Досі не існує чітких параметрів державної політики у сфері виконання покарань. Сьогодні на порядок денний поставлено питання реформувати Державну пенітенціарну службу України, а її функції необхідно передати Міністерству юстиції України. Із цього приводу виникає багато проблем, вирішення яких потребує нормативно-правового врегулювання.

Так, якщо функції Державної пенітенціарної служби України передати Міністерству юстиції України, то останній орган жодним чином не може їх виконувати, оскільки він, по-перше, є цивільним органом держави, а по-друге, не наділяється правозастосовними й правоохоронними функціями. Можливо, варто запозичити досвід країн Європейського Союзу, де ця служба функціонує як складова міністерства юстиції, проте тоді необхідно внести зміни до Конституції України й інших нормативно-правових актів та наділити Міністерство юстиції України додатково правозастосовною й кримінально-виконавчою функціями в частині вироку суду.

Надважливою проблемою є наділення працівників Міністерства юстиції України правом носіння зброї й спеціальних засобів захисту та оперативно-розшуковими функціями з огляду на те, що Міністерство юстиції України не є правоохоронним органом. Також необхідно з'ясувати, що робити з територіальними управліннями Державної пенітенціарної служби України, визначити, у підпорядкуванні якого органу вони повинні бути тощо.

Можливо, реформаторам варто прислухатись до думок вітчизняних учених. Зокрема, професор І.Г. Богатирьов у доктринальній моделі побудови пенітенціарної системи нового типу наголошував на створенні міжрегіональних управлінь Державної пенітенціарної служби України, діяльність яких має здійснюватись за рахунок державного й місцевого бюджетів [1, с. 23].

Отже, ми переконані, що створення кримінально-виконавчої системи нового типу, у підпорядкуванні якого б органу держави вона не була, допоможе

Україні здійснювати кримінальну політику з метою досягнення довгострокових змін у моделі соціальної поведінки правопорушника, дотримуючись прав і потреб кожної людини. Така політика держави, на думку О.М. Джужи, зміцнить суспільну безпеку та скоротить число причин, що викликають вчинення нових правопорушень [2, с. 81].

Ми поділяємо позицію О.В. Лісіцкова, що кримінально-виконавчій системі притаманні певні межі правового регулювання, адже це сфера діяльності Державної пенітенціарної служби України, її структурних органів щодо виконавчо-розпорядчого та управлінського характеру [3, с. 4]. Тому варто зауважити, що вони виникають, розвиваються й припиняються між суб'єктами кримінально-виконавчої діяльності за рахунок засуджених та ув'язнених.

Доцільно звернути увагу, що реформування й модернізація кримінально-виконавчої системи України має важливе значення для підготовки майбутніх правників для кримінально-виконавчої служби України: по-перше, реалізація цих положень змінить вектор підготовки персоналу установ виконання покарань і пробації в програмі вищої освіти; по-друге, вони регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері виконання й відбування покарань, яке здійснюється Державною кримінально-виконавчою службою України.

Із часу прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу України, який визначив якісно нові засади виконання кримінальних покарань, було декілька спроб побудувати нове концептуальне розуміння розвитку кримінально-виконавчої системи України. Однак, незважаючи на значну кількість нововведень, дедалі очевиднішим стає те, що практика фрагментарних удосконалень закону не може змінити ситуацію в цілому, тому варто схвально сприйняти Указ Президента України «Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України» від 8 листопада 2012 р., який визначив головні напрями вдосконалення існуючої кримінально-правової політики у сфері виконання кримінальних покарань [4].

Затверджена цим указом Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України покликана вирішити найважливіші проблеми, що виникають на сучасному етапі діяльності служби, зокрема такі: узгодження умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, з вимогами законодавства та європейськими нормами й стандартами; забезпечення безумовного дотримання прав людини та громадянина в місцях позбавлення волі; забезпечення стабільного функціонування органів, установ виконання покарань; вирішення кадрових проблем і соціального захисту персоналу; модернізацію виробничої сфери підприємств установ виконання покарань.

Вагомим здобутком варто вважати закріплення в цьому документі необхідності поліпшення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту. Урахування існуючого міжнародного досвіду й прийняття нового Кримінального процесуального кодексу

України дало можливість визначити такі шляхи досягнення цієї мети:

1) розширення переліку запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, зменшення кількості підстав для застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; запровадження процедури досудової пробації;

2) забезпечення переходу від тримання засуджених у гуртожитках казарменого типу до блочного (камерного) їх розміщення зі збільшенням норми жилої площі на одного засудженого шляхом технічного переоснащення й реконструкції установ виконання покарань, будівництва нових і реконструкції існуючих слідчих ізоляторів, запровадження енергозберігаючих технологій;

3) поліпшення організації харчування засуджених та осіб, узятих під варту, системи придбання ними продуктів харчування й предметів першої необхідності, розроблення та затвердження нових зразків речового майна для засуджених, що відповідатиме міжнародним стандартам.

Водночас Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України відображає дієвість інституту покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, визначає потребу в подальшій роботі щодо створення правових і матеріально-технічних умов для реформування кримінально-виконавчої інспекції в службу пробації, що дасть підстави для розширення кола державних і недержавних організацій, які залучаються до діяльності, спрямованої на забезпечення соціально-психологічного, педагогічного й профілактичного впливу на засуджених; сприяє розробленню та впровадженню системи реабілітаційних, волонтерських і корекційних програм для осіб, до яких застосовано покарання, не пов'язані з позбавленням волі, та осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також соціальному патронажу звільнених із місць позбавлення чи обмеження волі.

Безумовно, концептуально закріплений вектор, спрямований на підвищення якості медичної допомоги, поліпшення умов тримання засуджених у лікувальних корпусах установ виконання покарань, підвищення якості медичної допомоги особам, узятим під варту, і засудженим, які є хворими на туберкульоз, ВІЛ/СНІД та інші соціально небезпечні захворювання, шляхом облаштування дільниць слідчих ізоляторів для осіб, узятих під варту, хворих на туберкульоз, у протитуберкульозних закладах, розбудови інфраструктури закладів охорони здоров'я.

Безперечним позитивним аспектом Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України є значна увага до модернізації підприємств установ виконання покарань, а також удосконалення системи професійної підготовки засуджених. Розроблені організаційно-економічні засади модернізації підприємств сприятимуть створенню умов для залучення інвестицій у підприємства установ виконання покарань і розміщенню на цих підприємствах замовлень на випуск продукції; підвищенню ефективності роботи підприємств установ

виконання покарань; збільшенню потужностей із переробки сільськогосподарської сировини власного виробництва, впровадженню системи внутрішнього споживання власної продукції.

На особливе схвалення заслуговує й те, що в Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України професійне навчання засуджених розглядається з огляду на інтереси не лише власного виробництва установ виконання покарань, а й ринку праці, а також можливого працевлаштування та продовження навчання після звільнення. Запровадження дієвого механізму заохочення засуджених до трудової діяльності та оптимізація системи оплати праці сприятимуть також удосконаленню процесу відшкодування засудженими збитків, завданих злочинами, забезпеченню виконання засудженими інших наявних у них майнових зобов'язань.

Особливий інтерес у Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби України становить підвищення ефективності діяльності персоналу як один із головних напрямів модернізації Державної кримінально-виконавчої служби України. Варто назвати найбільш вагомими чинниками підвищення ефективності діяльності персоналу, якими є такі:

- формування та активне функціонування відповідної системи безперервного професійного розвитку кадрів;
- підвищення рівня правового й соціального захисту персоналу, оптимізація його чисельності з урахуванням науково обґрунтованих норм навантаження та міжнародної практики;
- забезпечення медичним обслуговуванням, реабілітацією та відновним лікуванням;
- поліпшення умов праці персоналу, удосконалення системи застосування заходів морального й матеріального стимулювання праці;
- створення ефективної системи добору та підготовки кваліфікованого персоналу, запровадження спеціалізованої системи освіти, яка охоплювала б усі види навчання, а також забезпечення безперервної освіти, спрямованої на задоволення потреб Державної кримінально-виконавчої служби України в разі необхідності перепідготовки й підвищення кваліфікації персоналу.

Важливо зауважити, що розглянуті проблеми на доктринальному рівні аналізуються вперше, у результаті чого сформульовано низку нових наукових положень і висновків, запропонованих нами. Зокрема, під кримінально-виконавчою системою України ми розуміємо сучасну правову систему з юридично-владними повноваженнями, створену державою з метою реалізації завдань і функцій у сфері виконання покарань та пробації, які виникають із приводу організаційно-управлінського характеру, виконавчої й розпорядчої діяльності Державної кримінально-виконавчої служби та її органів.

Покладаючись на встановлену нами послідовність розкриття, поділяємо думки вчених-пенітенціаристів про те, що реформування й модернізація кримінально-виконавчої системи України має особливе значення в механізмі правового впливу. Зокрема, вона висту-

пає необхідним елементом і важливим інструментом управління соціальними процесами функціонування органів та установ виконання покарань [5, с. 45]. Отже, науково-практична доцільність реформування й модернізації кримінально-виконавчої системи в Україні нового типу полягає в необхідності науково обґрунтувати спрямованість функціонування кримінально-виконавчої системи в Україні саме на пенітенціарний вектор розвитку та сформувати нову нормативно-правову базу функціонування установ виконання покарань шляхом удосконалення чинного законодавства й узгодження його з міжнародними стандартами.

Висновки. Таким чином, наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдан-

ня, що виявляється у формулюванні обґрунтованих рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства з питань реформування й модернізації кримінально-виконавчої системи України. Водночас визначено стан наукової розробки проблем концептуальних засад розвитку кримінально-виконавчої системи України, обґрунтовано необхідність подальшого наукового пошуку їх вирішення як на теоретичному, так і на прикладному рівнях. На підставі дослідження запропоновано визнати недостатньо вивченою в науці кримінально-виконавчого права проблемою реформування й модернізації кримінально-виконавчої системи України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богатирьов І.Г. Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу: інноваційний проект / І.Г. Богатирьов. – К., 2014. – 56 с.
2. Джу́жа О.М. Криміналізація економіки України: сучасний стан, тенденції, напрями протидії / О.М. Джу́жа, С.С. Чернявський // Право України. – 2005. – № 12. – С. 35–36.
3. Лісіцков О.В. Державна пенітенціарна служба України: сьогодення та перспективи / О.В. Лісіцков // Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (4 травня 2011 р.). – К. : Нац. академія внутр. справ, 2011. – С. 4–5.
4. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>.
5. Богатирьов І.Г. Сучасні підходи до визначення сфери діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України / І.Г. Богатирьов, М.С. Пузирьов // Вісник прокуратури. – 2015. – № 8. – С. 44–52.

Юзікова Н. С.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

A PLACE AND VALUE OF PUNISHMENT IN SYSTEM OF PREVENTION OF CRIME

У статті проаналізовані трансформації ролі покарання за злочин у суспільстві від давнини й до сьогодення. Окреслені соціальні функції покарання та їх значення у запобіганні й протидії злочинності. Надано теоретичний аналіз наукових підходів до визначення функцій покарання та значення у превентивній діяльності.

Ключові слова: покарання, кара, помста, жорстокість, публічність, запобігання злочинам, візуалізація покарань.

В статье дан анализ трансформации роли наказания за преступление в обществе с давних времен и до сегодняшних дней. Очерчены социальные функции наказания и их значение в предупреждении преступности. Представлен теоретический анализ научных подходов к определению функций наказания и значения в превентивной деятельности.

Ключевые слова: наказание, кара, месть, жестокость, публичность, предупреждение преступлений, визуализация наказаний.

In the article analysis of transformation of role of punishment is given for a crime in society from old times and to today's. The social functions of punishment and their value are outlined in prevention of crime. The theoretical analysis of scientific going is presented near determination of functions of punishment and value in preventive activity.

Key words: punishment, penance, revenge, cruelty, publicity, warning of crimes, visualization of punishments.

Покарання – це феномен, який охоплює та безпосередньо чи опосередковано впливає на різноманітні сфери нормативного регулювання. Саме тому проблема покарання (функції, значення, ефективність, відповідність, наслідки тощо) цікавила людство в усі часи. Історія кримінальної політики свідчить, що у різні часи різними школами кримінального права значення та мета покарання оцінювались неодноразово. Тому завданням сучасних кримінологів, філософів, соціологів, психологів виступає пошук найбільш ефективних, науково обґрунтованих можливостей використання покарання з прийнятною для суспільства метою.

Кримінологічний аналіз проблем доцільності, індивідуальності та ефективності застосування кримінально-правових засобів впливу на особу, яка вчинила злочин, має важливе значення для з'ясування місця і ролі покарання у запобіганні злочинності; вибору найбільш доцільних засобів впливу; поліпшення превентивної та подальше вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність.

Покарання слугує меті відновлення справедливості, законного порядку у суспільстві; усуненню чи мінімізації наслідків конфлікту між державою, суспільством, громадою та людиною у зв'язку із вчиненням злочину. Прийнятно правова і моральна обстановка у державі та суспільстві залежить від розуміння соціальної мети і значення покарання,

та від належного й адекватного його застосування. Тому домінуючою функцією покарання можна визначити підвищення морального рівня громадян держави та формування мотивації до законотворчності поведінки в межах пануючих у суспільстві норм та цінностей.

Якщо поглянути на значення покарання у механізмі запобігання і протидії злочинності з історичного боку, то необхідно відмітити, що ще з античних часів запобігання злочинності вважалося одним із основних завдань держави.

На думку багатьох учених (В. Голіні, Т. Денисової, В. Дреміна, А. Закалюка, І. Рагімова, О. Фролової), кримінальне покарання відіграє значну роль у протидії злочинності й мінімізації її наслідків, служить дійовим засобом спеціальної та загальної превенції. Поряд із цим учені зазначають, що останнім часом покарання не виконує своєї превентивної мети. Тому порушуються питання про альтернативні заходи впливу (некарально-го характеру) на поведінку людини.

Здійснене у статті дослідження, сформульовані теоретичні висновки та практичні рекомендації ґрунтуються на працях таких учених, як М. Бажанов, Ю. Баулін, В. Борисов, О. Бандурка, В. Бурдін, І. Даньшин, В. Голина, В. Гришук, В. Дремін, А. Закалюк, М. Коржанський, О. Литвак, О. Литвинов, П. Матишевський, А. Музика, В. Навроцький, І. Рагімов, Н. Таганцев, В. Тацій, П. Фріс.

Метою статті є визначення ролі і значення покарання у державі та суспільстві та його соціальній функції у запобіганні й протидії злочинності.

Тема покарання, «право карати» займає особливе місце у світових релігіях, не є виключенням і християнство. Біблейська історія щодо вислання Адама та Єви з Раю розпочинає Перша книга Мойсеєва (Буття). Бог наділив людину можливістю мислити, дав свободу волі та можливість свідомого вибору правил поведінки. Надавши у розпорядження Адама звірів, птахів, риб, рослини для задоволення всіх потреб. Створив у парі йому жінку, щоб уникнути самотності. При цьому творець встановив єдину заборону – не їсти плодів із дерева пізнання добра і зла під страхом смерті. Натомість Адам під впливом Змія та дружини спробував плоди пізнання добра і зла.

Таким чином, маючи повний достаток для задоволення природних потреб, Адам зробив вибір на користь порушення заборони. Навіть саме суворе покарання – смерть, не зупинили його вибір.

Адама та Єву було покарано висланням з Едемського саду та надано можливість власною тяжкою працею добувати їжу, одяг, тепло. Змія також було покарано. Це покарання тіла, а для душі – вічне випробування та спокута гріха.

Виключне «право карати» належить Богу, без його відома ані суспільство, ані людина не може посягати на життя і свободу іншого. У християнській літературі одночасно із твердженням, що право відплати належить Богу, допускається делегування права карати духовним та державним особам. При цьому схвалюються жорстокі та публічні казні.

Теологічні теорії про покарання мають витоки зі Старого Заповіту, коли покарання виступало формою відплати за зло. Правила Таліона базуються на рівнозначній відплаті «око за око», «зуб за зуб». Але поряд із цим покарання виступає пересторогою для вчинення нових діянь, нового зла. Превентивна функція покарання виступає нарівні з функцією відплати та кари.

Фома Аквінський стверджував, що покарання відповідно до природної людської схильності переслідує мету відплати та поновлення порядку [1, с. 24]. Таким чином, ми бачимо спеціальну попереджувальну мету у вигляді відплати винній особі та загальну превенцію при поновленні порядку. Поряд із цим надається належна увага виправленню злочинця, як складової покарання.

Слід звернути увагу на публічний характер покарання, яке має на меті не тільки каральну складову, а й запобіжну. Про що свідчать наступні слова: «и другие узревши убоятся», закріплені у Законі Судному людям [2, с. 187]. К. Кенн наводить слова судді Бернета, який відповів на протест засудженого словами: «Тебе буде повішено не тому, що ти вкрав коня, а для того, щоб не крали інших коней» [3, с. 31].

Серед засобів протидії злочинним посяганням та відплати за їх вчинення переважали жорсткі покарання. Але покарання не мало на меті «завдати зла», воно, як зазначав Платон, лише мало призво-

дити до однієї з двох дій: робити покараного кращим або менш зіпсованим. Однак, якщо виявлялось, що злочинне діяння, вчинене громадянином, завдало величезної образи богам, своїм батькам чи державі, то слід вважати таку особу невиліковною і покарання такій особі – смерть, і це ще найменше зло. Для інших громадян корисним прикладом стане знеславлення злочинця й те, що його труп буде викинуто за межі країни [4, с. 339].

Злочин при цьому розглядається, як хвороба, що має лікуватися державою. А покарання виступає мірою справедливості. Погоджуючись із порадами Платона щодо застосування самих жорстоких заходів для досягнення справедливості, К. Поппер зазначав: «Приклад деяких сучасних демократичних держав показав, що ліберальність і терпимість не обов'язково призводять до зростання злочинності» [5, с. 324].

Дж. Локк проблему запобігання вчиненню злочинів тісно пов'язував зі сферою моралі та виховання. Він вважав, що для перемоги над злочинністю необхідно виховати нове покоління [6, с. 306–334]. Шарль Луї Монтеск'є наголошував, що попередження злочину є важливішим за покарання та наголошував, що «хороший законодавець дбає не стільки про покарання за злочин, скільки про попередження злочинів. Він намагається не стільки карати, скільки покращувати звичаї» [7, с. 16].

Архієпископ Уейтлі, оцінюючи роль і значення покарання, слушно зазначає, що кожен випадок застосування покарання є прикладом неспроможності цього покарання. Адже покарання застосовується у тих випадках, коли погроза його застосування не набула належної дії [3, с. 31].

Важлива правова аргументація щодо доцільності та значення покарання була надана у праці Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» [8, с. 63–95]. Одна з головних ідей Ч. Бекарія полягала у тому, що краще попередити злочин, аніж за нього карати.

В ученні про покарання Н. Таганцева на перший план висувається ідея про попередження злочинів. «Предупреждение преступлений – есть намерение и конец всякого хорошего законоположничества, которое ничто иное есть, как искусство приводить людей к самому совершенному благу или оставляют между ними, если всего искоренить невозможно, самое малейшее зло. Хотите предупредить преступление? Сделайте, чтобы закону меньше благодетельствовали разным между гражданами чинам, нежели всякому особо гражданину, сделайте, чтобы люди боялись законов и никого кроме законов, сделайте, чтобы просвещение распространялось между людьми» [9, с. 180].

К. Кенні також наголошує на попереджувальній меті покарання, вказуючи три напрямки: вплив на особистість злочинця таким чином, щоб позбавити його можливості назавжди чи тимчасово вчиняти злочини (шляхом позбавлення волі чи життя); вплив на свідомість злочинця шляхом протидії злочинним нахилам за допомогою страху чи залученням до праці; вплив на свідомість інших осіб.

Поряд із вищезначеними вчений наголошує на наявності іншої мети покарання, яка ігнорується сучасними юристами. Вона полягає у покращенні моральності суспільства. Не жорстокість покарання має відвернути особу від злочинного шляху, а невідворотність *кари* за винно вчинене протиправне діяння. Саме це має попереджувальне значення. Н.С. Таганцев зазначав: «Известие о малом неизбежном наказании сильнее впечатлевается в сердце, нежели строгия жестокия казни, совокупные с надеждою избежать оных» [9, с. 180].

Існує й інший підхід до покарання, відповідно до якого малі та м'які покарання не мають жодного профілактичного значення. Так, Ден Сяопін вважав, що м'якою рукою зі злочинністю не повоюєш та соціальні каліцтва не виведеш. Тому він був прихильником жорстоких покарань.

Джозеф ф. Шелі проблему покарання аналізує крізь призму суспільної думки [10, с. 68]. Суспільна думка ґрунтується на стародавньому принципі відповідності покарання тяжкості вчиненого злочину. На перший погляд, основним елементом виступає помста – відплата за вчинений злочин та спричинену шкоду.

Кримінологом у процесі дослідження громадської думки щодо покарання було зроблене цікаве відкриття. Найбільш прийнятним покаранням за злочин американці вважають тюремне ув'язнення. Так, у доповіді про результати національного опитування про покарання за кримінальні злочини Дж. Джейкобі та К. Дані відмічають, що 71% респондентів вказали на тримання у ізоляції, як адекватну міру покарання за злочин. Інші види покарання (пробація, штраф, реституція) були вказані респондентами, переважно, як додаток до тюремного ув'язнення, а не як самостійний вид покарання. Таке відкриття пояснюється не стільки бажанням американців помститися за зло-

чин, скільки невіглаством у праві взагалі та питаннях покарання зокрема. Адже ступінь обізнаності широкої громади у сфері покарання, як стверджує Джозеф ф. Шелі, досить обмежена. Вони не знають, які види покарань, наприклад, за вбивства чи берглері передбачені законом у штаті, де вони мешкають чи працюють.

У своїх наукових роботах Т. Денисова зазначає, що покарання є карою (заходом примусу), який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [11]. Автор акцентує увагу на тому, що змістовне наповнення поняття «кара» не є константним, а залежить від світоглядних позицій конкретного історичного періоду. Продовжуючи свої розмірковування, вчена в сутнісних характеристиках кари на перший план виводить її попереджувальні та відновлювальні аспекти. Вона робить висновок, що кара – це таке позбавлення чи обмеження прав і свобод злочинця, яке є необхідним для захисту суспільства та для задоволення почуття обурення й справедливості потерпілого, його близьких і суспільства в цілому.

І. Рагімов також вважає, що за своїм внутрішнім змістом, об'єктивно покарання поряд із елементами страху, відплати складається із кари [1, с. 115]. Науковець виходить із того, що зміст покарання не знаходиться у залежності від того, як його сформулював законодавець у законі, і які цілі перед ним поставив. Законодавець не в змозі викреслити чи додати якісь елементи. У цьому контексті виникає питання, чи входить виховання до змісту покарання.

Реалізація такої змістовної складової покарання, як кара, полягає у вимушеному застосуванні обмежень і позбавлень відповідно до виду покарання згідно з нормами закону та на підставі вироку суду.

Таблиця 1

	2004	2006	2008	2010	2012	2014
усього засуджено осіб	204794	160865	146858	168774	162881	102170
засуджено до певних видів покарань	73971	60461	67869	84165	89060	54889
питома вага у %	36,1%	37,5%	46,2%	49,9%	54,7%	53,7%
звільнено з випробуванням	122864	94428	76687	79955	67912	40278
питома вага у %	59,9%	58,7%	52,2%	47,4%	41,7%	39,4%
звільнено за амністією	2914	1425	736	280	564	4460
питома вага у %	1,4%	0,9%	0,5%	0,2%	0,4%	4,4%

* У таблиці містяться дані без урахування кількості осіб, до яких застосовуються певні види покарань, що не можуть бути застосовані до неповнолітніх

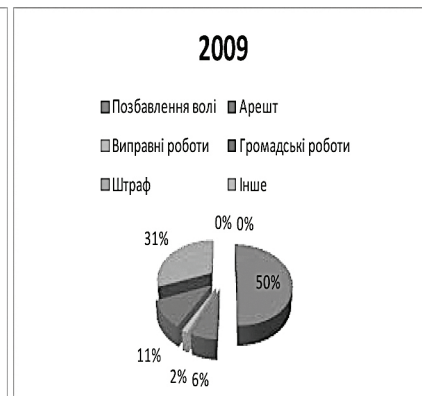
Таблиця 1

Кількість осіб, до яких застосовано заходи кримінально-правового характеру*

	2004	2006	2008	2010	2012	2014
Усього засуджено осіб	204794	160865	146858	168774	162881	102170
Засуджено до певних видів покарань	73971	60461	67869	84165	89060	54889
питома вага у %						
Звільнено з випробуванням	122864	94428	76687	79955	67912	40278
питома вага у %						
Звільнено за амністією	2914	1425	736	280	564	4460
питома вага у %						

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

А виховний вплив на засудженого не містить позбавлення благ, привілеїв, не виступає джерелом страждань чи обмежень. Таким чином, реалізація певного виду покарання, його виконання знаходиться за межами об'єктивного змісту покарання. Цей процес акумулює у собі сукупність так званих заходів виховного характеру.

Законодавче закріплення такої мети покарання, як виховання, виправлення абсолютно не свідчить про те, що об'єктивний зміст покарання охоплює елементи виховання. Мета виправлення та виховання стоїть не перед покаранням, а перед його виконанням. Кара, як фактор позбавлень, обмежень певних страждань не може розглядатись, як захід виховного характеру. Кара не виховує особу, вона подавляє, викликає страх, а в кращому випадку – виробляє конформний тип поведінки.

Кара, як засіб впливу на особистість, здатна виконувати запобіжну мету, а не виховувати особу. Саме тому каральний та виховний вплив на особу, яка вчинила злочин, є автономними явищами, що мають різну правову природу. Заходи виховного впливу не охоплюються об'єктивним змістом покарання, а єднаються з покаранням у процесі реалізації карально-виховного впливу на засуджену особу з метою досягнення мети запобігання злочинності. У разі відсутності виховного впливу мета покарання не може бути досягнута, а, отже, покарання не реалізоване у повному обсязі. Відповідно, воно втрачає сенс.

Ефективність заходів кримінально-правового характеру та їх відповідність вчиненому суспільно небезпечному посяганню мають прямий превентивний вплив. Важливою складовою державної політики запобігання злочинності виступає її гуманна складова. Звільнення осіб від кримінальної відповідальності виступає високим кредитом довіри до цих осіб та сподіванням на те, що у подальшому вони не будуть припускатися протиправних діянь.

Слушною є думка Н. Крісті щодо меж страждань при застосуванні покарання та пошуку альтернативи покаранню. Він пише, що необхідно дотримуватися наступних правил: якщо є сумніви, то не можна спричиняти біль – перше правило. Друге – бажано спричиняти якомога менше болі. Слід шукати альтернативу покаранню, а не альтернативні покарання [12, с. 22]. Таким чином, звільнення від покарання

є тією самою альтернативою. Значний відсоток застосування звільнення від кримінальної відповідальності дає підстава стверджувати, що цей інститут має профілактичну дію. Проілюструвати кількісні показники застосування до осіб, що вчинили злочини, заходів впливу можна на підставі даних Державної судової адміністрації України за період із 2004 до 2014 рік (таблиця 1).

Значний відсоток звільнення осіб від кримінальної відповідальності із випробуванням чи за амністією свідчить про ефективність такого заходу, як форми кримінальної відповідальності. А отже, і запобіжна функція покарання при звільненні від кримінальної відповідальності реалізовується на високому рівні.

Поряд із цим у системі застосування покарань залишається досить високий відсоток осіб, яких засуджено до позбавлення волі – найбільш суворого виду покарання. Хоча позитивною тенденцією виступає факт все більшого застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань. Проілюструємо це на прикладі малюнків за період 2004–2014 р. р. із проміжком у п'ять років відповідно до даних Державної судової адміністрації України.

Виходячи з розуміння того, що покарання – це не тільки кримінально-правова санкція, передбачена КК України, а складне явище, що охоплює покарання у вигляді погрози його призначення та виконання. Позбавлення волі може мати запобіжне значення, коли порядок його виконання, реалізації здатний здійснювати стримуючий вплив на громаду.

Від того, наскільки режим відбування покарання досконалий і доцільний, стабільний та впорядкований, значною мірою залежить ефективність даного виду покарання, а, відповідно, й досягнення кінцевої мети, закріпленої у КК України – запобігання злочинності. І. Рагімова наголошує, що ефект страху перед негативними наслідками виконання покарання був би кращим, якби приділялася належна увага роз'ясненню порядку та умов відбування позбавлення волі серед населення в реальності [1, с. 110–111].

Особливо важливого значення набуває роз'яснення порядку й умов відбування покарання для неповнолітніх. Адже парадоксом є той факт, що для неповнолітніх такий вид покарання, як позбавлення волі, переважно не виступає стримуючим

фактором та не становить загрозу. Підлітки воліють потрапити до колонії, вважаючи це романтичною пригодою, можливістю самоствердитись або знайти вільних друзів серед ув'язнених.

За даними проведеного автором дослідження (моніторинг ув'язнених, що відбувають покарання у Павлоградській виховній колонії 2009–2011 р. р.), при вчиненні злочину не боялись призначення покарання 72%. Деякі прагнули повторити шлях батьків, родичів та отримати власний кримінальний досвід. На запитання: «Чи відповідає вашому уявленню перебування у виховній колонії тому, що було до засудження, 83% дали відповідь «ні». Хибному уявленню про умови відбування покарання сприяють сучасні кінострічки. Ціла низка кінострічок («Атлантида», «Мар'їна роща», «І падав сніг», «Королева бандитів», «Завжди говори завжди», «Клан ювелірів» – цей перелік можна продовжувати) «пропагує» дружні стосунки ув'язнених, наявність впливового авторитету, який завжди стає на захист кіногероя. Героя кінострічки, як правило, незаконно ув'язнили чи засудили. Підлітки не в змозі оцінити художній підхід режисера, тому ув'язнення сприймається, як позитивний досвід.

Позитивний профілактичний ефект буде мати ознайомлення неповнолітніх із режимом відбування покарання, з обмеженнями та позбавленнями як наслідком покарання. Але це ознайомлення повинно бути проведено на високому професійному рівні відповідними фахівцями правоохоронної системи, що мають досвід роботи та знання вікової психології.

Заслуговує на увагу, у контексті проблематики статті, досвід управління поліції Лос-Анджелеса (США) щодо візуалізації каральної системи. Метою програми профілактики правопорушень неповнолітніх було здійснення психологічного впливу на неповнолітніх, які мали схильність до правопорушень, зловживання наркотиками та перебували на обліку в поліції. Тобто, вплив здійснювався у дозлочинний період.

Завданням у процесі реалізації програми, перше, був відбір співробітників поліції (на добровільній основі з урахуванням спеціальних знань щодо психології підлітків, вміння встановлювати

контакт із підопічними), який проходив. По-друге, точність відбору підлітків (батьками, дирекцією школи та місцевими органами поліції було рекомендовано 17 підлітків) для участі в даному експерименті. У межах програми передбачалося: а) відвідування поліцейського відділку, де підліток безпосередньо спостерігав за роботою із правопорушниками, зустріч зі своїми однолітками, які були заарештовані за різні злочини, в тому числі за зловживання наркотиками; б) відвідування центру з лікування неповнолітніх наркоманів для ознайомлення з методами лікування, а також суворим режимом утримання хворих; в) відвідування, «екскурсія» до виправного центру для підлітків, де утримуються злочинці віком від 14 до 20 років, які чекають рішення суду. Підлітка проводили через приймальне відділення, камери попереднього ув'язнення, тюремний двір, знайомили з умовами життя і правилами поведінки затриманих осіб. У супроводі свого «опікуна» (поліцейського) підліток відвідував в'язницю для неповнолітніх злочинців, а також морг [13, с. 181–18].

Слід зауважити, що такий досвід візуалізації покарання має неоднозначний характер. Так, у межах стратегії запобігання злочинності неповнолітніх, що була висвітлена у матеріалах сьомого Конгресу ООН із запобігання злочинності та поведженню із правопорушниками (26.08 – 06.09. 1985 р.), «відвідування в'язниці» виступає складовою «Прямої стратегії». Поряд із цим у матеріалах Конгресу відмічається, що більшість країн, які надіслали відповіді на запитання огляду (відповіді надіслали 44 країни), відвідування в'язниць здійснюється не з метою залякування, а з метою стримування ув'язнених та сприяння найкращому розумінню виправної діяльності установ [14, с. 92].

Таким чином, виходячи з об'єктивних можливостей, адекватності відповідної міри покарання, можливості її виконання та реальності поставленої мети, можна визначати ефективність запобігання злочинності.

Об'єктом подальших наукових розвідок може бути кримінологічний аналіз ролі і значення окремих видів покарань у досягненні ключової мети покарання – запобігання злочинності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рагимов И.М.-оглы. Преступность и наказание. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. – 304 с., ил.
2. Российское законодательство X–XX веков / [Тексты и комментарии в 9-ти томах / под общ. ред. и с предисловием] / О.И. Чистякова. – Т. 1. // Законодательство Древней Руси / отв. ред. : В.Л. Янин. – М.: Юрид. лит., 1984. – 187 с.
3. Кенни К. Основы уголовного права / пер. с англ. В.И. Каминской. – М.: Издательство иностранной литературы, 1949. – 600 с.
4. Платон. Сочинение в трех томах / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса // Пер. с древнегреч. – Т. 3. – Ч. 2. – М.: «Мысль», 1972. – 678 с.
5. Поппер Карл Раймунд. Открытое общество и его враги. – Т. 1: Чары Платона / Пер. с англ. под. ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
6. Локк Дж. Два трактата о правлении : в 3 т. / Дж. Локк. – М., 1988. – Т. 3. Сочинения. – 670 с.
7. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. – М.: Наука, 1955. – 306 с.
8. Чезаре Б. О преступлениях и наказаниях / Б. Чезаре. – М.: СТЕЛС, 1995. – 303 с.
9. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. – Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – 800 с.
10. Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шелли / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 864 с.
11. Денисова Т.А. Понятия функций наказания та їх загальна характеристика / Т.А. Денисова // Університетські наукові записки. – 2006. – № 1 (17). – С. 222–227.

12. Кристи Н. Пределы наказания / Н. Кристи: пер. с англ. В.М. Когана; под ред. А.М. Яковлева. – М. – 1985.
13. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 459 с.
14. Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию: сб. материалов : в 3 кн. / Нац. акад. пр. наук Украины; НИИ, изуч. пробл. преступности, им. акад. В.В. Сташиса; кол. сост.: В.В. Голина, М.Г. Колодяжный; под общ. ред. В.В. Голины. – К.: Ред. журн. «Право Украины»; Х.: Право, 2013. – Кн. 2. – 2013. – 182 с.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985

Берега К. Ю.,

здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ СТВОРЕННЯМ АБО УТРИМАННЯМ МІСЦЬ РОЗПУСТИ І ЗВІДНИЦТВОМ

FEATURES OF INTERROGATION OF A SUSPECT IN INVESTIGATION OF CRIMES RELATED WITH OR RUNNING BROTHELS AND PIMPING

Наукова стаття присвячена висвітленню деяких аспектів розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом. Акцентовано увагу на організаційно-тактичних особливостях проведення допиту підозрюваного при розслідуванні зазначених кримінально-караних діянь.

Ключові слова: створення або утримання місць розпусти, тактичне забезпечення, слідчі (розшукові) дії, допит.

Научная статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов расследования преступлений по факту создания или содержания мест разврата, а также сводничества для разврата. Акцентируется внимание на организационно-тактических особенностях допроса подозреваемого в процессе раскрытия и расследования этих уголовно-наказуемых деяний.

Ключевые слова: создание или содержание мест разврата, тактическое обеспечение, следственные (розыскные) действия, допрос.

The scientific article is devoted illumination of some aspects of investigation of criminal offenses on facts creating or running brothels and procuring for fornication. The attention to organizational and tactical features of interrogation of suspect in process of detection and investigation of criminal offenses.

Key words: creating or running brothels, tactical supply, investigating acts.

Постановка проблеми. Під час розслідування будь-якого кримінального правопорушення завжди проводиться ряд слідчих (розшукових) дій. Одне з основних місць серед них займає допит окремих категорій осіб. Це пояснюється різними факторами. По-перше, це найбільш розповсюджена вербальна слідча (розшукова) дія. По-друге, під час її проведення психологічний контакт, який бажано встановити з її учасниками, надасть змогу спілкуватися з ними і в подальшому. По-третє, зазначена процесуальна дія на початковому етапі розслідування надає певну інформацію для висунення версій, розшуку злочинців тощо. Тобто, проведення допиту є досить важливим для будь-якого кримінального провадження. Не є виключенням і розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом.

Питання організації та проведення допиту під час розслідування злочинів розглядали такі науковці, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, П.Д. Нестеренко, В.Т. Нор, М.І. Порубов,

М.В. Салтєвський, С.М. Стахівський, В. М. Тертишник, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та ін. Втім у цих роботах не розглядалися особливості проведення допиту при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом.

Метою даної статті є дослідження організаційно-тактичних особливостей проведення допиту підозрюваного при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, допит є однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій, за допомогою якої збирається інформація під час розслідування. Допит Р.С. Белкін визначав як процесуальну дію, що полягає в отриманні показань (інформації) про подію, яка стала предметом кримінального судочинства, осіб, які проходять у справі, причини й умови, що сприяли вчиненню й приховуванню злочину [3, с. 63]. А вже В.А. Журавель зазначає, що «допит – це процесуальна дія, що являє собою регламентований кримі-

нально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі» [7, с. 252]. Ми погоджуємося з авторами, які визначають досліджувану категорію, як слідчу дію, котра полягає в отриманні й фіксації у встановленій кримінально-процесуальній формі суб'єктом розслідування інформації шляхом безпосереднього комунікативного контакту, а предметом допиту виступає встановлена інформація, як будь-які дані, що мають значення для встановлення істини [9, с. 151].

Проведеним дослідженням встановлено, що 64% слідчих ОВС визначають допит підозрюваних при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом, як джерело, з якого найчастіше була отримана значна кількість інформації. Вона сприяла встановленню істини, висуванню версій щодо особи злочинця та проведення подальших слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях, кваліфікованих відповідно до ст. 302 КК України.

Загалом, дана слідча (розшукова) дія має пізнавальне значення, а її результати можуть бути використані для встановлення нових фактів, раніше невідомих, а також для перевірки вже наявної інформації. У той же час допит – найскладніша слідча дія, що, на думку В.Ю. Шепітько, потребує від слідчого високої загальної і фахової культури, глибокого знання психології людини [15, с. 3]. Важливе значення має допит підозрюваного при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом.

Крім того, допит підозрюваного є найскладнішим. Це пояснюється тим, що слідчий володіє значно меншим обсягом інформації, ніж підозрюваний; більше того – така інформація має фрагментарний характер. Також слід зазначити, що для слідчого показання допитуваного – джерело доказів, а для підозрюваного – засіб захисту від стосовно них підозри або пред'явленого обвинувачення [8, с. 598]. Особливостями допиту підозрюваних при розслідуванні злочинів досліджуваного виду є: а) досить велика обізнаність допитуваного з матеріалами, які є в розпорядженні слідчого; б) здебільшого невисокий освітній рівень підозрюваних та їхній соціальний статус; в) часта присутність при допиті захисника.

Допит, як і будь-яка слідча (розшукова) дія, складається з трьох етапів: підготовчого, безпосереднього допиту та заключного. Підготовчий етап проведення допиту підозрюваного при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом, заснований на загальних правилах проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Найбільш повно, на нашу думку, висвітлює організаційно-тактичні заходи при проведенні допиту К.О. Чаплинський:

– повне, всебічне і ретельне вивчення матеріалів кримінальної справи;

- визначення предмета допиту та сформованої слідчої ситуації;
- визначення кола осіб, які підлягають допиту;
- визначення послідовності проведення допитів;
- вивчення особи допитуваного;
- збирання оперативної інформації про допитувану особу (склад злочинної групи) та вчинених нею злочинів;
- визначення часу проведення допиту;
- визначення способу виклику на допит;
- визначення місця проведення допиту;
- підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному;
- визначення технічних засобів фіксації допиту та їх підготовка;
- визначення учасників проведення допиту;
- забезпечення сприятливих умов проведення допиту;
- використання оперативно-розшукової інформації;
- планування допиту [13, с. 106–117].

Розглянемо деякі з них. Для успішного проведення допиту підозрюваного в досліджуваній категорії злочинів необхідно ретельно вивчити матеріали кримінального провадження. Адже завдяки цьому слідчий більш чітко може визначити предмет допиту, сформулювати запитання допитуваному, встановити коло осіб, які підлягають допиту тощо. Загалом цей захід, як зазначає В.Ю. Шепітько, має на меті визначення предмета допиту, формулювання запитань допитуваному, визначення можливої тактичної лінії ведення допиту [6, с. 91–92]. Невиконання зазначеної умови може вплинути на повноту, всебічність та об'єктивність розслідування та викликати необхідність проведення додаткових, повторних допитів, а також одночасних допитів двох або більше осіб.

Вивчення особи допитуваного дозволяє слідчому, як зазначав Р.С. Белкін, визначити особливості, яких набуває процес формування показань, припустити, якою буде лінія поведінки на допиті та виробити потрібну тактику допиту [4, с. 102]. Дані про особу допитуваного можуть бути отримані з матеріалів кримінального провадження, допитів інших осіб, документів, що характеризують особу, та оперативних матеріалів. При розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом, одержані дані про підозрюваного дають додаткові важелі впливу на нього зокрема та ситуацію в цілому.

Так, 13 вересня 2011 року, приблизно о 18 год. 30 хв., гр. С., діючи умисно, з метою наживи, підшукала для надання оплатних сексуальних послуг гр. П., після чого, приблизно о 20 год. 50 хв. того ж дня, звела її в квартирі з гр. Л., тобто здійснила звідництво, за що отримала на свою користь гроші.

При підготовці до допиту слідчий шляхом зібрання відомостей про гр. С. встановив, що вона студентка 4 курсу психолого-педагогічного факультету Полтавського державного педагогічного університету, не судима, позитивно характеризується за місцем навчання і т. і. Під час спілкування з підозрюваною в ході слідчої (розшукової) дії він вказав на можли-

вість подальшого отримання освіти, якщо гр. С. буде йти назустріч слідству та надасть правдиві показання. Як наслідок, вони і були отримані [12].

Заключним етапом підготовки до допиту є планування проведення слідчої (розшукової) дії. Недоліком роботи більшості слідчих є нехтування складанням письмового плану допиту, заміна його уявною схемою. Розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень відрізняється підвищеною складністю, тому проведення непродуманих допитів буде малоефективним. Складаючи план допиту, слідчий повинен звертати увагу на повноту, точність формулювання та послідовність запитань, що підлягають з'ясуванню, а також наявність і порядок пред'явлення доказів [14, с. 119–120].

Крім правильно застосованих підготовчих заходів, успішність допиту підозрюваного залежить від умілого вибору та ефективного застосування тактичних прийомів. Проведене нами опитування слідчих ОВС показало, що під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництва, застосовуються такі тактичні прийоми допиту підозрюваного:

- психологічний контакт – 61%;
- спонування до каяття шляхом формування внутрішнього протесту проти вчинених дій – 47%;
- деталізація показань із метою виявлення суперечностей – 41%;
- використання суперечностей у самих показаннях допитуваного або з іншими доказами – 37%;
- акцентування уваги на неправдивих відомостях, повідомлених допитуваним – 32%.
- переконання в необхідності повідомлення правдивих відомостей – 21%;
- несподіване пред'явлення допитуваному речових доказів – 8%.

Серед зазначених тактичних прийомів, як бачимо, основне місце займає психологічний контакт. Його необхідно встановити з підозрюваним для успішного проведення допиту. О.А. Воробйова встановлення психологічного контакту під час допиту розглядає, як створення відповідної атмосфери та встановлення сприятливих відносин між слідчим і допитуваним, що стає чинником професійно-психологічного впливу на допитуваного і сприяє вирішенню завдань даної слідчої дії [5, с. 112]. Треба пам'ятати, що кожен підозрюваний є особистістю, у зв'язку з чим необхідним є вибір індивідуального шляху до встановлення з ним психологічного контакту. В зв'язку з цим важливим є вміння слідчого сформувати між учасниками допиту обстановку довіри або викликати прихильність у допитуваної особи.

Наприклад, гр. А. умисно, з метою наживи, за попередньою змовою зі гр. Б., гр. В., гр. К., гр. Ш., сприяв їх сексуальним стосункам, близько 21 години 11.06.2010 року організував їхню зустріч поблизу бару «Під горіхом» на площі з гр. В. у м. Ужгороді, за що отримав від гр. К. грошову винагороду. Під час допиту слідчий встановив психологічний контакт із допитуваним шляхом обговорення його хобі. Після цього гр. А. пішов на співпрацю зі слідством [11].

У більшості випадків допит починається з вільної розповіді. Розглядаючи зазначений тактичний прийом, В.П. Бахін зазначає, що вільна розповідь дозволяє добросовісному допитуваному системно відтворити при розповіді те, що і як саме він це сприйняв, оскільки все сприйняте, як правило, являє собою єдине взаємозалежне ціле, а не окремі розрізнені деталі, що можуть виникнути при запитально-відповідальній формі допиту. Крім того, вільна розповідь не розкриває повною мірою інтерес слідчого, дозволяє оцінити позицію і наміри допитуваного [1, с. 16].

Потім починається постановка запитань. Для послідовної та правильної постановки запитань необхідно визначити обставини, що підлягають встановленню під час допиту. Потрібно зазначити, що під час допиту підозрюваних під час розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництва, слідчі найчастіше допускають два істотних недоліки. Так, у деяких випадках слідчі нерідко вдовольняються визнанням вини з боку підозрюваного. В інших – під час допитів і в ході подальшого розслідування не завжди з належною повнотою з'ясовуються відомості про підозрюваного.

Вивченням кримінальних проваджень, розпочатих за ст. 302 КК України, нами встановлено, що допити підозрюваних спрямовувалися на: з'ясування події злочину, обставин повідомлення, характер дії кожного співучасника – у 100%; виявлення співучасників злочину – 32%; з'ясування даних, що мають тактичне значення – 29%; з'ясування причин та умов, що сприяли вчиненню злочину – 27%. При цьому допит підозрюваних проводився: відразу після їх затримання – у 68% випадків; більше одного разу – 42%. Ми визначили такі обставини, що підлягають встановленню під час допитів підозрюваних по досліджуваній категорії кримінальних правопорушень:

- дані про підозрюваного: сімейний стан, стан здоров'я, освіта, місце роботи, заохочення, стягнення, судимості і т. п.;
- чи знайомий він із потерпілим, і в якій має з ним стосунки;
- які конкретно дії, пов'язані зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництва, були ним учинені, за яких обставин, мотивів та метою;
- чи був підозрюваний тверезий чи перебував у стані алкогольного сп'яніння;
- з якого приводу, де, коли і з ким уживав спиртні напої;
- які предмети підозрюваний готував для здійснення зазначеного суспільно-небезпечного діяння;
- ставлення особи до своїх дій, їхня оцінка;
- чи вчинив він раніше які-небудь правопорушення або злочини, і до якого виду відповідальності притягувався;
- обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність: чи кається у вчиненому; як оцінює скоєний злочин; в якому стані знаходився, чи перебував у стані сп'яніння; чи мав при собі зброю; чи чинив опір представникам влади і громадськості.

Важливим тактичним прийомом при затриманні групи осіб тактично правильним буде спочатку допитати тих, хто виконував другорядну роль у вчиненні злочину, характеризується позитивно, з метою одержання від цих осіб правдивих показань [2, с. 91–92].

Так, 21.04.2011 р. приблизно о 22.30 год. гр. П., знаходячись у приміщенні сауни в м. Києві разом із клієнтами гр. Б. та гр. Р., домовилася з останнім про надання йому за грошову винагороду сексуальних послуг повією гр. Ш. Після чого гр. П., реалізуючи свій злочинний умисел, направлений на звідництво для розпусти, зателефонувала повії гр. Ш. та запропонувала їй прибути до приміщення сауни для надання за грошову винагороду сексуальних послуг клієнту гр. Б., на що остання погодилася. Того ж дня приблизно о 23.00 год. повія гр. Ш. прибула до приміщення сауни, де підозрювана для надання сексуальних послуг за грошову винагороду звела її з клієнтом. Після чого повія гр. Ш., отримавши від гр. Б. гроші, надала останньому в приміщенні сауни сексуальні послуги у вигляді класичного сексу.

В ході досудового розслідування спочатку була допитана гр. Ш., яка безпосередньо надала сексуальні послуги. Після чого під час допиту підозрюваної показання гр. Ш. їй були озвучені. Гр. П. свою вину у вчиненому суспільно-небезпечному діянні визнала повністю [10].

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо, що при розслідуванні злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом, обов'язковою слідчою (розшуковою) дією є допит підозрюваного. На підготовчому етапі здійснюються такі заходи, як ретельне, повне і всебічне вивчення матеріалів кримінального провадження; одержання інформації про допитувану особу; ознайомлення з деякими спеціальними питаннями; запрошення осіб, участь у допиті яких є обов'язковою; планування допиту; визначення часу і місця проведення допиту; підготовка робочого місця для проведення допиту. Серед тактичних прийомів, які застосовуються під час нього, слід виділити такі: психологічний контакт, спонукання до каяття шляхом формування внутрішнього протесту проти вчинених дій, деталізація показань із метою виявлення суперечностей, використання суперечностей у самих показаннях допитуваного або з іншими доказами, акцентування уваги на неправдивих відомостях, повідомлених допитуваним, переконання в необхідності повідомлення правдивих відомостей, несподіване пред'явлення допитуваному речових доказів. Правильна організація допиту підозрюваного та своєчасне застосування відповідних тактичних прийомів забезпечить швидке розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахин В.П. Допрос: Лекция. – К., 1999. – 40 с.
2. Бахин В.П. Кримінальний вибух: поняття, характеристика, аналіз, розслідування / В.П. Бахин, М.А. Михайлов; за ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К., 2001. – 132 с.
3. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. – М.: БЕК, 1997. – 342 с.
4. Белкин Р.С. Тактика следственных действий / Р.С. Белкин, Е.М. Лифшиц. – М.: Новый Юрист, 1997. – 176 с.
5. Воробьева Е.А. Профессионально-психологические особенности контактности следователей в условиях допроса: дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 / Е.А. Воробьева. – М., 2003. – 266 с.
6. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. Под ред. проф. В.Ю. Шепитько. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – 528 с.
7. Криміналістика: підручник для студ. юрид. ВНЗ / Кол. авт. Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. / За ред. В.Ю. Шепітька. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 340 с.
8. Криминалистика: учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин и др. – М.: НОРМА – ИНФРА, 1999. – 971 с.
9. Следственные действия : учебник для магистров / М.В. Савельева, А.Б. Смушкин. – М. : Юрайт, 2012. – 273 с.
10. Справа № 1-1125/11. Архів Голосіївського районного суду міста Києва, 2011 р.
11. Справа № 1-766/10. Архів Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області, 2010 рік.
12. Справа № 1-812/11. Архів Ожтєбрського районного суду м. Полтави, 2011 р.
13. Чаплинский К.О. Тактика проведения окремих слідчих дій : монограф. / К.О. Чаплинский. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 308 с., іл.
14. Чельшева О.В. Расследование налоговых преступлений : учеб.-метод. пособие / О.В. Чельшева, М.В. Феськов. – СПб : Питер, 2001. – 282 с.
15. Шепітько В.Ю. Допит: Науково-практичний посібник. – Х.: КримАрт, 1998. – 378 с.

Богатирьов А. І.,
кандидат юридичних наук,
помічник-консультант народного депутата
Верховної Ради України

ВЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ОЗНАКИ DOCTRINE OF CRIME AND SYMPTOMS

У статті викладені погляди вчених кримінологів на поняття злочинності, розкрито ознаки злочинності. Обґрунтовано, що злочинність становить небезпеку в усіх сферах суспільного життя, створює соціальну напругу в країні, завдає шкоду правопорядку, негативно впливає на соціальний, культурний та економічний розвиток.

Ключові слова: вчення, злочинність, ознаки, проблеми, запобігання.

В статье изложены взгляды ученых криминологов на понятие преступности, раскрыты признаки преступности. Обосновано, что преступность представляет опасность во всех сферах общественной жизни, создает социальное напряжение в стране, наносит вред правопорядку, негативно влияет на социальное, культурное и экономическое развитие.

Ключевые слова: учение, преступность, признаки, проблемы, предотвращения.

The article presents views of scientists-criminologists of concept of crime, and features of crime. It is proved that crime represents a danger in all spheres of social life, that leads to a social tension in country, harms rule of law, negatively effects on social, cultural and economic development.

Key words: theory, crime, features, problems, prevention.

Постановка проблеми. Віддзеркалення того, що відбувається сьогодні у суспільстві, має пряме відношення і до вчення про злочинність та її ознаки. Європейський вибір України вимагає формування у суспільстві нових стандартів забезпечення дотримання прав людини, громадянина, серед яких слід виділити: неухильне дотримання вимог закону будь-якою особою, яка проживає на території країни; дотримання з боку держави її інституцій презумпції невинуватості; надання можливостей реалізувати соціальні цінності, визнані Конституцією України; захист дітей, людей похилого віку, інвалідів тощо.

На жаль, одним із перепонів виконання таких стандартів є злочинність, а тому її дослідження сьогодні слід вважати однією з найбільш актуальних суспільних проблем. Саме злочинність становить небезпеку в усіх сферах суспільного життя, створює соціальну напругу в країні, завдає шкоду правопорядку, негативно впливає на соціальний, культурний та економічний розвиток. От чому важливо усвідомити, що «злочинність» – центральне поняття кримінології.

Метою статті є наукові погляди вчених на вчення злочинності та її основні ознаки.

Джерельна база. Теоретичним підґрунтям написання статті стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних кримінологів: О.М. Бандурка, М.Ю. Валуйської, В.В. Василевича, М.Г. Вербенського, В.В. Голіни, А.А. Герцензона, Б.М. Головкина, І.М. Даньшина, О.М. Джужі, Л.М. Давиденко, В.К. Заирбуль, Б.Л. Зотова, А.Ф. Зелінського, Н.Ф. Кузнецової,

Я.Ю. Кондратьєва, О.Г. Колба, О.Г. Кулика, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєда, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, П.П. Михайленка та ін.

Основний зміст статті. Вивчення злочинності є однією з актуальних сучасних проблем, саме злочинність, на нашу думку, становить загрозу для безпеки всіх сфер життєдіяльності суспільства, створює істотні умови соціальної напруги в країні, поширює в усіх регіонах країни злочинну мотивацію. І хоча злочинність піддається статистичному виміру, держава, на жаль, не до кінця оцінює її соціальну небезпеку.

Видатні вчені радянської кримінології (А.А. Герцензон, В.К. Заирбуль, Б.Л. Зотов) визначали злочинність, як соціальне та історично обумовлене явище, що виникає на визначній стадії розвитку суспільства з появою приватної власності, поділом суспільства на класи та виникненням держави [1, с. 196].

Появою в 1969 році наукової праці «Преступление и преступность» автор – професор Н.Ф. Кузнецова, показала, що злочинність у соціалістичному суспільстві – це відносно масове, історично мінливе соціальне явище, яке має кримінально-правовий характер, класову сутність та складається з усієї сукупності злочинів, учинених у певній державі у відповідний період [2, с. 173–174].

Основні положення цієї роботи дістали загальне визнання і відтворювалися у багатьох підручниках із кримінології. Майже в усіх виданих в останні десятиліття роботах підкреслювалася соціальна природа злочинності, її історичність і класова обумовленість,

розкривалися кількісні і якісні характеристики цього явища, співвідношення злочину і злочинності.

Головне, що наведене визначення «злочинності» створило підґрунтя компромісу у методологічних підходах щодо її трактування у так званій буржуазній та соціалістичній кримінології.

Відомий вітчизняний кримінолог О.М. Литвак, розкриваючи проблеми злочинності, виходить із того, що це відносно масове явище кожного суспільства, що складається із сукупності окреслених кримінальним законом вчинків, скоєних на тій чи іншій території протягом певного часу [3, с. 37].

Поняття злочинність є родовим, що містить у собі численність окремих видів і груп злочинів (насилені, корисливі, службові тощо). Співвідношення між злочинністю і окремими злочинами можна уявити, як стверджують вчені-кримінологи (Л.М. Даншин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман), як співвідношення роду й виду [8, с. 327].

Цікавою з точки зору полеміки є сформульоване поняття «злочинність» О.М. Бандурка і Л.М. Давиденко, під яким автори розуміють злочинність, як соціально-правове, історично-мінливе явище, що являє собою систему (сукупність) злочинів, учинених у відповідній державі (регіоні) за той чи інший період, у силу певних причин, та підкоряється статистичним закономірностям [4, с. 7].

На думку вітчизняного кримінолога А.Ф. Зелінського, злочинність – це масовий прояв деструктивності у поведінці людей, що знаходить свій вираз у системі передбачених кримінальними законами діянь, учинених на даній території або серед членів визначених соціальних груп протягом року або його певної частини [5, с. 24].

Значний науковий інтерес до поняття злочинності становить запропоноване вченими Національної академії внутрішніх справ таке його визначення – це негативне соціальне, історично мінливе правове явище, що полягає у вчиненні частиною членів суспільства вчинків, які заподіюють шкоду іншим членам суспільства або суспільству в цілому, відповідальність за які передбачена кримінально-правовими нормами [6, с. 42].

Авторський колектив Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого вважає, що злочинність – це історично обумовлене і мінливе соціальне явище, яке виявляє себе у вигляді множинності злочинів, має територіально-часовий та кількісно-якісний вимір (В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Волуйська) [9, с. 55].

З позиції вітчизняного вченого-кримінолога В.М. Дрьоміна, злочинність є різновидом соціальної практики, не є особливим видом людської поведінки, що знаходиться поза правовим полем.

На нашу думку, найбільш сучасне визначення злочинності надає М.Г. Вербенський, який стверджує, що злочинність – закономірне явище, що відображає стан суспільного організму, визначений соціально-економічними, суспільно-моральними, політичними та іншими умовами життя конкретного суспільства. Вона є не чим іншим, як побічним про-

дуктом суспільного розвитку, результатом його патології та дезорганізації [7, с. 17].

Узагальнення наведених вище визначень злочинності свідчить про існування різних підходів до категорії «злочинність», що жодним чином не ставить її наукову цінність під сумнів, а, скоріше, є свідченням демократизації кримінологічної науки. Звичайно, перелік понять злочинності можна було б продовжити, однак більшість із них вміщує в собі вже розглянуті ознаки злочинності.

Отже, злочинність є однією з найгостріших проблем суспільства, вона присутня в різних суспільствах на конкретних територіях, а тому певне переосмислення наукових поглядів на злочинність дає підстави для виділення таких її суттєвих ознак.

Перша ознака. *Злочинність є крайнім, найбільш небезпечним видом соціального відхилення людини, громадянина.* Життя кожної людини складається з величезної кількості актів поведінки. Вони дуже різноманітні за характером діяння, його мотивами, метою, наслідками. Різноманітність актів поведінки є характерною для будь-якого суспільства незалежно від ступеня його розвитку.

Разом із тим об'єктивно необхідною основою існування суспільства є стандартизація людської поведінки, встановлення соціальних норм, що обмежують її різноманітність шляхом визначення видів поведінки, які є корисними для суспільства, схвалюються більшістю його членів і підтримуються ними, а також тих, які пов'язані із заподіянням шкоди членам суспільства, засуджуються ним і тягнуть за собою покарання щодо осіб, які їх вчинили.

Дуже важливо підкреслити, що цей процес є природно-історичною формою створення та розвитку суспільства. Ті спільноти, в яких така стандартизація людської поведінки не відбулася або набували розповсюдження види поведінки, які мали соціально небезпечний характер, були нежиттєздатними і припиняли існування.

Але в жодному суспільстві, як свідчить історія, ніколи не вдавалося досягти повної стандартизації людських вчинків і виключити скоєння антисуспільних діянь. У соціології така поведінка називається такою, що відхиляється від встановлених соціальних норм. Це найбільш загальне формулювання, яке включає різні види соціальних відхилень – аморальні вчинки, порушення правил співжиття в побуті, правопорушення і, нарешті, злочини. Таким чином, злочин є актом поведінки людини, що порушує встановлені в суспільстві соціальні норми. Такі діяння, взяті в сукупності, шкодять суспільним відносинам, що склалися, руйнують єдність суспільства.

Друга ознака. *Злочинність по своїй суті – явище негативне, що приносить шкоду як суспільству в цілому, так і конкретним його членам.* У той же час деякими мислителями ставилося під сумнів таке розуміння. Проте біди, що їх злочинність несе людям, навряд чи дозволяють говорити про неї інакше, ніж як про негативне явище.

Третя ознака. *Злочинність є відносно масовим явищем.* Це означає, що абсолютна більшість актів

поведінки в суспільстві є соціально-позитивними або соціально-нейтральними. Соціальні відхилення як позитивного (героїчні вчинки, випадки самопожертви), так і негативного характеру, в тому числі злочини, становлять дуже невеликий відсоток актів людської поведінки. Тим не менше, вони є досить розповсюдженими й істотно впливають на життя суспільства.

Четверта ознака. *Злочинність перебуває тільки в правовому полі.* Це означає, що до злочинів належать тільки суспільно небезпечні діяння, які прямо передбачені кримінальним законом, і вчинення яких тягне встановлене цим законом покарання. Підкреслимо, що ця ознака дозволяє відокремити злочини від менш небезпечних правопорушень, а також реально існуючих діянь, які об'єктивно є суспільно небезпечними, але не визнаються таким кримінальним законом, тобто є некриміналізованими.

Криміналізація чи декриміналізація в праві є єдиним легальним засобом зміни кола діянь, що є злочинними. Злочинність має історично мінливий характер. Протягом усього розвитку суспільства коло злочинів дуже істотно змінювалося.

З ускладненням суспільних відносин збільшувалась і загальна кількість видів злочинів, ряд діянь були декриміналізовані, а то й взагалі перестали зустрічатися, виникли нові різновиди злочинних посягань. Мінливість властива багатьом соціальним явищам, але в даному випадку вказівка на цю ознаку не є зайвою. Справа в тому, що злочинність є дуже чутливою щодо змін у житті суспільства і чітко відтворює їх.

П'ята ознака. *Злочинність є статистичною сукупністю актів протиправної поведінки, не погоджених і прямо не пов'язаних між собою.* З цього положення випливають два питання, які багато обговорювалися в літературі. Йдеться про співвідношення конкретного злочину та злочинності, а також сукупності конкретних злочинів та злочинності.

Співвідношення злочинності і конкретних злочинів, зазвичай, розглядається, як співвідношення цілого і частини, загального й одиничного. Тільки реальне існування конкретних злочинів, їх повторюваність дозволили сформулювати поняття злочинності. Злочинність не виявляється іншим чином, ніж як через процес постійного вчинення конкретних злочинів, які, взяті в часових та територіальних межах, створюють певну сукупність.

Між тим, є популярною думка про те, що злочинність не зводиться до сукупності злочинів. Стверджується, що вона виявляє себе як в конкретних злочинах, так і в особах, які їх вчиняють, або включає всю сукупність скоєних злочинів і суспільно небезпечних наслідків. Такі тлумачення, по суті, порушують логіку побудови визначення, оскільки призводять до включення до нього явищ, які знаходяться

за його рамками. Насправді, необхідним елементом кожного конкретного злочину є особа, яка його вчинила, і це є беззаперечним.

Можна сказати, що є коло осіб, які вже скоювали злочини або мають схильність до злочинної поведінки, але ці явища не охоплюються поняттям злочинності, і є самостійними кримінологічними категоріями. Що стосується наслідків, то безпосередні наслідки злочинів прямо зазначені в кримінальному законі і входять до поняття злочину, а взяті в масі – до поняття злочинності. Щодо більш віддалених наслідків конкретних злочинів та злочинності в цілому, то вони також є самостійним явищем, яке виходить за межі злочинності і може розглядатися, як соціальні наслідки злочинності.

Шоста ознака. *Злочинність є вкрай неоднорідним явищем.* Діяння, які вона об'єднує, є схожими тільки за двома загальними ознаками: всі вони становлять небезпеку для суспільства, і відповідальність за їх вчинення передбачена кримінальним законом. У всьому іншому вони дуже різноманітні й істотно різняться між собою. Це зумовлює необхідність виокремлення різних видів злочинності. Критерії цього виділення можуть бути різними і, відповідно, існують різні класифікації злочинів. Але всі вони мають значення для кримінологічної характеристики злочинності.

Сьома ознака. *Злочинність має свою класифікацію.* За кількістю вчинених злочинів розрізняють первинну (сукупність злочинів, скоєних уперше) і рецидивну (сукупність повторних злочинів) злочинність. В якості особливого її різновиду останнім часом виділяється професійна злочинність (сукупність злочинів, що скоюються постійно і є для злочинця основним джерелом існування).

За статтю виділяють злочинність чоловіків і злочинність жінок. За віком – злочинність дорослих і неповнолітніх. Також можна розрізняти злочинність молоді та осіб інших вікових груп. За мотивацією діяння виокремлюють корисливу, насильницьку і корисливо-насильницьку злочинність.

За іншими критеріями розрізняють професійну, економічну, екологічну, організовану, корупційну, рецидивну, необережну злочинність тощо. Можна назвати види злочинності і за розділами Особливої частини Кримінального кодексу України.

Така класифікація допомагає, по-перше, конкретизувати вивчення багатьох проблем, а по-друге, є важливою для вирішення практичних завдань боротьби зі злочинністю загалом та окремими її різновидами.

Висновок. Отже, злочинність, як соціально небезпечне явище, потребує з боку державних і недержавних інституцій постійного всебічного моніторингу, що дозволить суспільству і, в цілому, громаді мати реальне уявлення про масштаби злочинності взагалі в країні і в її регіонах зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Криминология : учебник / А.А. Герцензон, В.К. Заирбуль, Б.Л. Зотов и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1968. – 196 с.
2. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 173–174.
3. Литвак О.М. Держава і злочинність / О.М. Литвак – К.: Атіка, 2004. – 37 с.
4. Бандурка О.М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монографія / О.М. Бандурка, Л.М. Давиденко. – Харьков: Гос. спец., изд-во «Основа», 2003. – 7 с.
5. Зелінський А.Ф. Криминологія: навч. посібник / А.Ф. Зелінський – Х.: Рубікон, 2000. – 24 с.
6. Криминологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик, П.П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужа. – К.: «Юрінком Інтер». 2002. – 42 с.
7. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: монографія / М.Г. Вербенський – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т. внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. – 356 с.
8. Криминологія: Загальна та Особлива частина: [підручник для студентів юрид. спец., вищ. навч. закладів] / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; за заг. ред. проф. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
9. Криминологія: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. – Х.: Право, 2014. – 440 с.

Єфімов М. М.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА

ORGANIZATION AND TACTICS OF INSPECTION OF SCENE IN INVESTIGATION OF BULLYING

Наукова стаття присвячена дослідженню деяких аспектів розслідування хуліганства. Розглядаються організаційні і тактичні особливості проведення огляду місця події під час розслідування зазначеного кримінального правопорушення.

Ключові слова: хуліганство, громадський порядок, огляд місця події, тактичний прийом.

Научная статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов расследования хулиганства. Рассматриваются организационные и тактические особенности проведения осмотра места происшествия при расследовании хулиганства.

Ключевые слова: хулиганство, общественный порядок, осмотр места происшествия, тактический прием.

The scientific article is devoted illumination of some aspects of investigation of hooliganism. Inspection of scene is paramount and urgent investigative (investigative) action in investigation of crimes. I am not an exception and criminal proceedings on fact of hooliganism

Key words: hooliganism, public order, review scene, tactic.

Постановка проблеми. Огляд місця події є першочерговою і невідкладною слідчою (розшуковою) дією під час розслідування злочинів. Не є виключенням і кримінальні провадження по факту вчинення хуліганських дій. Навіть навпаки: при вчиненні зазначених суспільно-небезпечних діянь залишається велика кількість слідової інформації, завдяки якій можна побудувати версії стосовно механізму вчинення злочину, його учасників, визначити проведення подальших слідчих (розшукових) дій. Тому немає сумніву в необхідності дослідження питань організації і тактики проведення огляду місця події при розслідуванні хуліганства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Взагалі, дослідженням тактики огляду місця події займалися такі науковці, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.О. Возгрін, А.Ф. Волобуєв, А.І. Вінберг, А.В. Дулов, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, О.Н. Колесніченко, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'янчиков, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблокова та інші. У свою чергу, його проведення при розслідуванні хуліганства розглядалися в працях Л.Ш. Берекашвілі, М.С. Бушкевича, Ю.А. Віленського, В.П. Власова, Л.Д. Гаухмана, В.І. Захаревського, А.О. Крикунова, М.І. Порубова. Але в роботах зазначених науковців відсутні нововведення Кримінального процесуального кодексу України від 2012 року, адже вони були видані відносно давно. Крім того, наше дослідження є комп-

лексним підходом до визначення організаційно-тактичних особливостей проведення огляду місця події при розслідуванні хуліганства, що виконане через призму дослідження різних думок науковців та емпіричного матеріалу.

Метою статті є дослідження організації і тактики проведення огляду місця події при розслідуванні хуліганства.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 237 КПК України, «з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів». Розпочинаючи розгляд огляду місця події, слід зазначити, що взагалі слідчий огляд, як стверджує ряд авторів, – це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єкта з метою виявлення слідів та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі [7, с. 217]. Погоджуючись із Є.І. Макаренком, огляд місця події ми визначаємо як невідкладну слідчу дію, спрямовану на безпосереднє встановлення, сприйняття, дослідження та фіксацію обстановки місця події (стану, властивостей і ознак матеріальних об'єктів, що перебувають на місці події), слідів злочину та інших фактичних даних, які в сукупності дозволяють зробити ґрунтовний висновок щодо характеру, механізму та мотивів злочину, особи злочинця та інших обставин, які підлягають доказуванню у разі порушення в подальшому кри-

мінальної справи і провадження дізнання чи досудового слідства [12, с. 12].

Огляд місця події, як зазначає А.О. Крикунов, набуває особливого значення при розслідуванні хуліганських дій, що в будь-якому випадку залишили певні сліди на матеріальних об'єктах: пошкодження телефонів-автоматів, розбиття скла на вікнах та вітринах, наруга над пам'ятниками, нанесення нецензурних написів на парканах, будівлях тощо [6, с. 20]. У свою чергу, лише у 23% випадків проанкетованих працівників правоохоронних органів визначають його як найбільш ефективну слідчу (розшукову) дію при розслідуванні хуліганства. А вивчення матеріалів кримінальних проваджень вказує на те, що хоча огляди місця події і проводились у 63% випадків, але здебільшого мали поверхневий характер. Однак саме при проведенні даної слідчої (розшукової) дії слідчий безпосередньо сприймає об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що мають значення в кримінальному провадженні. Ці дані, на нашу думку, визначають недостатній рівень використання можливостей огляду місця події для виявлення слідів досліджуваного кримінально караного діяння.

Крім того, огляд місця події є однією з найбільш складних у плані підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій. Ця особливість пояснюється тим, що, як правило, слідчий з самого початку не знає коли, де та за яких обставин він буде його здійснювати, розпочинаючи цим розслідування злочину. Початкова інформація про хуліганство, що потребує виїзду на місце події, як зазначає І.О. Возгрін, досить часто надходить раптово, тому всю підготовку до огляду потрібно проводити в максимально стислі строки, визначаючи, що і як потрібно робити [4, с. 72]. Виходячи з вищезазначеного, стає зрозумілим, що слідчий повинен бути підготовлений до негайних виїздів на місце події як особисто, так і з технічним та документальним забезпеченням. Адже взаємозв'язок дій учасників злочину в будь-якому випадку буде різним залежно від безлічі умов.

Як будь-яка слідча (розшукова) дія, огляд місця події складається з трьох етапів. Підготовчий етап огляду місця події при розслідуванні хуліганства повинен включати в себе такі аспекти:

- одержання інформації щодо події;
- підготовка необхідних технічних засобів як для забезпечення виїзду на місце пригоди, так і для безпосереднього проведення огляду;
- допомога потерпілим та охорона місця події;
- забезпечення участі необхідних учасників у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії.

Вже прибувши на місце події, як доречно зазначає Р.С. Белкін, слідчий повинен здійснити таку послідовність дій:

- переконатися, що заходи щодо охорони місця події, надання допомоги потерпілим, ліквідації наслідків вжиті та скласти план огляду;
- перевірити зміни, які відбулися на місці події до його прибуття;
- визначитися з колом учасників огляду і провести інструктивну нараду;

- встановити особу потерпілого (свідків) і за необхідності опитати їх, дати завдання оперативним працівникам щодо встановлення зазначених осіб;
- отримати оперативну інформацію для висунення слідчих та розшукових версій;
- видалити з місця події сторонніх осіб, які не пов'язані з проведенням огляду;
- забезпечити збереження речових доказів та охорону обстановки місця події;
- організувати переслідування і затримання злочинців по «гарячих» слідах;
- оповістити територіальні органи про характер злочину та прикмети злочинців;
- організувати спостереження у місцях можливої появи хуліганів;
- використовувати (за необхідності) засоби масової інформації» [8, с. 558].

Відповідно до п. 2.6. Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: «Після прибуття на місце події члени СОГ з'ясовують обставини кримінального правопорушення, встановлюють свідків, прикмети осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, та ймовірні шляхи їх відходу. У разі необхідності вживають заходів для переслідування транспортних засобів, якими заволоділи особи, що вчинили кримінальне правопорушення, або тих, що використовувалися при його вчиненні. Беруть участь у розшуку та затриманні осіб, які підозрюються у вчиненні цих кримінальних правопорушень» [13].

Одразу після підготовчих дій розпочинається безпосередній огляд місця події, під час якого діяльність слідчого набуває дослідницького характеру. У робочому етапі огляду можна виділити оглядову і детальну стадії. Під час оглядової стадії слідчий отримує уявлення про характер події, встановлює становище предметів і явищ, аналізуючи їх взаємозв'язок. Після цього він визначає межі огляду, порядок руху учасників огляду та методи дослідження окремих елементів та обстановки в цілому.

Важливим аспектом цієї стадії є визначення меж огляду місця події. Помилки у їх визначенні, на що наголошує К.О. Чаплинський, припускаються у випадках механічного фіксування слідів і обстановки на місці події, хоча саме характер події та обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яку потрібно ретельно оглянути. У зв'язку зі звуженням меж залишаються без огляду ділянки, на яких можуть виявлятися об'єкти, безпосередньо пов'язані з кримінальним правопорушенням [15, с. 25].

При вивченні кримінальних проваджень за злочинами, кваліфікованими за ст. 296 КК України, було встановлено, що під час проведення огляду місця події, дійсно, припускаються таких помилок. Вони мають місце, здебільшого, внаслідок фіксування слідів та обстановки на місці події без їх осмислення, тоді як характер подій і обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яка

повинна ретельно оглядатися. Адже специфіка розслідування хуліганства полягає у тому, що злочинці іноді переміщуються досить значною територією протягом певного проміжку часу.

Важливе значення при проведенні огляду має також і його послідовність. Огляд місця події при розслідуванні хуліганства, на думку Л.Ш. Берекашвілі, необхідно проводити концентричним методом – від периферії до центру [2, с. 17]. Такий метод найдоцільніше використовувати у випадках, коли неможливо визначити центр місця події, за його допомогою визначають сліди пересування хуліганів та інші сліди, речові докази.

З іншого боку, при огляді місця події при розслідуванні хуліганства можна використовувати ексцентричний метод – від центру місця події до периферії. Цей метод доцільно використовувати, про що наголошує Т.В. Альшевський, якщо місце події має свій центр (наприклад, знаходження значної кількості слідів крові, пошкоджених об'єктів тощо) [1, с. 23]. Саме тому, як доречно зазначають В.І. Бояров та Н.В. Глінська-Тарасова, «...у місцях погромів, де були розташовані кафе, казино, ресторани, інші комерційні структури; адміністративні будівлі (державні адміністрації, РВВС, СБУ та ін.) звертається увага на наявність слідів крові на ґрунті, металевих снарядах, уламках скла» [3, с. 8]. З одного боку, це можуть бути сліди діяльності правопорушників, з іншого – наслідки застосування зброї правоохоронними органами, дій охорони та осіб, які захищали своє майно тощо.

На нашу думку, слідчий, залежно від ситуації, що склалася, повинен самостійно вирішувати питання про застосування того чи іншого методу огляду місця події. Однак під час розслідування хуліганства найбільш доречним та поширеним є концентричний метод огляду місця події.

Так, 04.09.2010 р., близько 23 год., гр. А., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, знаходився поблизу магазину «Барвінок», розташованого по вул. Леніна в с. Запсілля Кременчуцького району, де побачив, як гр. В. штовхнув гр. К., внаслідок чого останній не втримався на ногах і впав на землю. У цей час у гр. А. виник злочинний умисел на вчинення хуліганських дій відносно гр. К. Гр. А. підбіг до гр. К., який намагався піднятися на ноги, та, ігноруючи існуючі в суспільстві елементарні правила поведінки й добропристойності, безпричинно, виражаючи явну неповагу до гр. К., з мотиву п'яної хвацькості та явної неповаги до суспільства, грубо порушуючи громадський порядок, діючи з особливою зухвалістю, зневажаючи загальноприйняті норми поведінки та моралі, наніс йому в обличчя зліва два удари кулаком та один удар ногою [9].

У даному випадку, на нашу думку, необхідно використовувати концентричний метод огляду місця події. Адже точне місце вчинення злочину вказати практично неможливо. У той же час біля магазину могли залишитися речові докази як органічного (кров, слина), так і неорганічного (речі учасників злочину) походження.

Правильно обрана тактика огляду місця події сприяє одержанню важливих доказів, що свідчать про причетність указаних осіб до вчинення хуліганських дій. Тактика огляду місця події має певні особливості, які залежать від конкретної слідчої ситуації або від того, що оглядається: місце вчинення злочинів чи місце події (ділянка місцевості, приміщення або пошкоджені будинки, транспортні засоби, паркани тощо).

Важливу роль у розкритті хуліганства, як зазначає А.О. Крикунов, можуть мати уміло зібрані на місці події запахові сліди злочинця, що зник, а також виявлення різноманітних мікрочастин, що залишилися на його одязі, взутті та знаряддях вчинення злочину» [6, с. 20]. Запахові сліди, передусім, необхідно вилучати з місць, яких торкалися злочинці, при огляді пошкоджених об'єктів (розбитих вікон, пошкоджених банкоматів, стін із нецензурними написами і т. ін.).

Прийняття нового КПК України внесло як позитивні, так і негативні аспекти в діяльність працівників правоохоронних підрозділів. Зокрема це стосується огляду житла чи іншого володіння особи. Так, відповідно до ч. 2 ст. 237 КПК України огляд місця події в житлі та іншому володінні особи не можна проводити без ухвали слідчого судді, що значно ускладнює збір доказів на початковому етапі розслідування. Адже, як доречно зазначає Р.Л. Степанюк, у результаті складається ситуація, коли слідчий, вихавши за повідомленням у складі чергової СОГ на місце вчинення кримінального правопорушення, не може негайно провести огляд місця події навіть у присутності і за згодою господарів житла. Оскільки ст. 233 КПК України передбачає тільки можливість проникнення до житла чи іншого володіння особи за добровільної її згоди, проте не дозволяє проводити слідчі (розшукові) дії в цьому житлі [14, с. 279].

При вчиненні хуліганства із застосуванням фізичної сили, про що наголошує М.І. Єненко, рекомендується уважно дослідити територію для знаходження слідів боротьби (плям крові, волосся), оскільки потерпілі нерідко вчиняють опір [5, с. 433]. Знаряддям хуліганських дій можуть бути палиця, камінь і т. п. Зруйнована ними перешкода або предмет у місцях контакту зберігають мікрочастинки, які дозволяють встановити вид і матеріал знаряддя. Своєчасна, повна фіксація матеріальних слідів на місці події є запорукою успішного розслідування злочину та викриття хуліганів. Вилучення та фіксація доказової інформації може здійснюватись як безпосередньо слідчим, так й іншою особою.

Під час огляду місця події при розслідуванні злочинів зазначеної категорії, про що доречно зазначає О.В. Лускатов, «...повинні вживатися заходи для встановлення можливих свідків. Для цього потрібно застосовувати поквартирні обходи. У ході пошуку свідків можуть бути виявлені особи, які періодично в той же самий час доби перебувають у певному місці (прямують на роботу або повертаються додому, вигулюють собак, роблять пробіжки і т. ін.)» [11, с. 55].

На основі аналізу місця події слідчий у цілому конструє загальну модель злочину. Саме в цьому і

полягає основна мета та важливість огляду у справах про хуліганство. Для їх забезпечення повинні бути задіяні наявні сили та засоби.

Висновок. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що огляд місця події є невідкладною слідчою дією, спрямованою на безпосереднє встановлення, сприйняття, дослідження та фіксацію обставинки місця події, слідів злочину та інших фактичних даних, які в сукупності дозволяють зробити ґрунтовний висновок щодо характеру, механізму та мотивів злочину, особи злочинця та інших обставин, які підлягають доказуванню під час розслідуван-

ня хуліганства. Використання послідовності дій, тактичних прийомів, доцільних у певний момент, буде запорукою його успішного проведення. Правильно обрана його тактика сприяє одержанню важливих доказів, що свідчать про причетність указаних осіб до вчинення суспільно-небезпечних діянь. Тактика огляду місця події має певні особливості, які залежать від конкретної слідчої ситуації або від того, що оглядається: місце вчинення злочинів чи місце події (ділянка місцевості, приміщення або пошкоджені будинки, транспортні засоби, паркани тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альшевский Т.В. Особенности производства по делам о хулиганстве: Учебно-методическое пособие // За ред. В.П. Кащепова. – Москва. – 1970. – 42 с.
2. Берекашвили Л.Ш. Расследование хулиганства: Учебное пособие / Под ред. В.Е. Жарского. – Москва. – 1968. – 42 с.
3. Бояров В.І. Деякі питання організації і тактики огляду місця події під час розслідування масових заворушень / В.І. Бояров, Н.В. Глінська-Тарасова // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 1 (22). – С. 6–12.
4. Возгрин И.А. О первоначальном этапе расследования хулиганства // Вопросы теории и практики борьбы с хулиганством. – Ленинград. – 1975. – 112 с.
5. Єненко М.І. Особливості проведення огляду місця події при розслідуванні хуліганства / М.І. Єненко // Перспективи розвитку діяльності органів досудового розслідування : процесуальний та організаційний аспекти: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. – С. 429–436.
6. Крикунов А.О. Расследование хулиганства: лекция. – Киев. – НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1978. – 44 с.
7. Криміналістика: підручник / За ред. В.Ю. Шепітько. – Київ, 2001. – 682 с.
8. Криміналістика: учеб. для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА М, 2001. – 998 с.
9. Кримінальна справа № 1-289/10. Архів Кременчуцького районного суду Полтавської області, 2010 рік.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. / відп. за випуск В.А. Прудников. – Х. : Право, 2012. – 392 с.
11. Лускатов О.В. Методика розслідування злочинів проти громадської безпеки: Лекція. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003. – 88 с.
12. Макаренко Є.І. Огляд місця події: Довідник дільничного інспектора міліції. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС, 2004. – 210 с.
13. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14.08.2012 р. № 700. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-organizaciyu-vzaemodiyi-organiv-dosudovogorozslidu-vannj-doc119907.html>.
14. Степанюк Р.Л. Окремі проблеми та перспективи формування і реалізації криміналістичних рекомендацій в умовах дії нового КПК України / Р.Л. Степанюк // Упровадження нового Кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення : матеріали наук.-практ. конф. (Харк. нац. ун-т внутр. справ, 5 квіт. 2013 р.) – Х. : ХНУВС, 2013. – С. 278–282.
15. Чаплинський К.О. Організаційно-тактичні основи проведення слідчого огляду // К.О. Чаплинський / Криміналістичний вісник. – № 1 (15). – 2011. – С. 22–29.

Іванчишин І. І.,
*здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

TACTICS INVESTIGATIVE EXPERIMENT IN INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY CRIMINAL GROUPS

Наукова стаття присвячена висвітленню актуальних проблем проведення слідчого експерименту при розслідуванні злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями. Автором проаналізовані наявні в юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновані організаційні заходи і тактичні прийоми проведення слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: *слідчий експеримент, організація, тактика, тактичні прийоми, відтворення, організоване злочинне угруповання, організована злочинність.*

Научная статья посвящена рассмотрению актуальных проблем проведения следственного эксперимента при расследовании организованной преступной деятельности. Автором проанализированы имеющиеся в юридической литературе мнения по этому вопросу, предложены организационные мероприятия и тактические приемы проведения следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: *следственный эксперимент, организация, тактика, тактические приемы, воспроизведение, организованная преступность, организованная преступная группировка.*

The scientific article is devoted to coverage of issues of investigative experiment taking into account modern requirements of law-enforcement practice. The author has analyzed existing in legal literature point of view on this issue and organizational-preparatory measures for investigative experiment.

Key words: *investigatory experiment, interrogation, tactics, tactical method, reproduction.*

Актуальність статті. Діяльність організованих злочинних угруповань впливає на стабільність державної й економічної системи, завдає шкоди фізичним та юридичним особам, є основною перешкодою розвитку та нормального функціонування ринкових відносин, заважає цивілізованому торговельному обміну, створює загрозу національній безпеці України. Зважаючи на це, актуальність статті обумовлюється недостатньою науковою розробленістю організаційно-тактичного забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема слідчого експерименту. Особливе місце серед усіх слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на збирання інформації зі «змішаних» джерел, займає слідчий експеримент.

Слідчий експеримент є досить поширеною слідчою (розшуковою) дією, яка дозволяє слідчому безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів кримінального правопорушення та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм злочину і особу злочинця, висунути слідчі версії та правильно визначити напрямки розслідування. Від своєчасності проведення слідчого експерименту у багатьох випадках залежить успіх у розслідуванні кримінальних правопорушень [5].

Постановка проблеми. На сьогодні слідчий експеримент успішно використовується у слідчій, опе-

ративно-розшуковій та судово-експертній практиці. Втім, латентність організованої злочинної діяльності, багатоепізодність кримінальних проваджень, активна протидія досудовому розслідуванню з боку лідерів кримінальних угруповань зумовлюють важливе організаційне і тактичне значення слідчого експерименту. Окрім того, на підставі вивчення кримінальних проваджень (2 638) та опитування співробітників слідчих підрозділів (785) можна дійти висновків, що така слідча (розшукова) дія проводилася лише у 3% випадків від загальної кількості проваджень, а у 29% – її проведення було очевидною необхідністю, але під час досудового розслідування не робилося. Вказане деякою мірою знижує якість проведення досудового слідства в цілому. Окрім того, 54% слідчих вказали на необхідність оновлення та удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів проведення слідчого експерименту із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема протидії організованій злочинній діяльності присвятили свої дослідження провідні вітчизняні та зарубіжні вчені-юристи: В.М. Аتماжитов, Б.І. Бараненко, О.М. Бандурка, Г.М. Бірюков, В.Г. Бобров, А.Ф. Возний, В.О. Глушков, Д.В. Гребельський, Є.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, В.П. Захаров, А.В. Іщенко,

О.О. Кисельов, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, В.С. Кузьмічов, В.І. Литвиненко, В.А. Лукашов, Є.Д. Лук'янчиков, А.О. Михайличенко, Д.Й. Никифорчук, Г.О. Овчинський, В.Л. Ортинський, Є.В. Поляков, В.Л. Регульський, Б.Г. Розовський, В.Г. Самойлов, І.В. Сервецький, Г.К. Синілов, О.П. Снігерьов, А.Б. Утевський, К.О. Чаплинський, Ю.Е. Черкасов, В.П. Шиєнок, М.Є. Шумило, І.Р. Шинкаренко, В.Ю. Шепітько, Ш.Ш. Ярамишьян та ін. Окрім того, загальна тактика проведення слідчого експерименту досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Проте детальнішого висвітлення потребують питання організації і тактики проведення слідчого експерименту із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики. Отже, метою цієї статті є висвітлення особливостей організаційного і тактичного забезпечення проведення слідчого експерименту при розслідуванні злочинів, учинених злочинними угрупованнями, із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слідчий експеримент – це пізнавальна слідча дія, сутність якої полягає у проведенні досліджень, пов'язаних із встановленням, перевіркою або оцінкою слідчих версій про можливість або неможливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для кримінальної справи. Сутність експериментального методу дослідження фактів і явищ полягає у такому вивченні об'єкта, коли дослідник активно впливає на нього шляхом створення штучних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей, або ж шляхом зміни ходу процесу у певному напрямку. Зміст даного методу складають будь-які випробування, за допомогою яких виділяють явище, що цікавить, з різноманіття інших, та пізнають його природу, сутність і походження, що дозволяє дійти достовірного висновку щодо можливості існування в схожих умовах аналогічного явища у минулому або майбутньому [6].

Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів із метою перевірки – чи могли відбутися за певних умов ті або інші події, і яким саме чином. Експеримент – це штучна систематична зміна умов явища, що знаходиться під наглядом, та його зв'язків з іншими явищами. Слідчий експеримент необхідно відрізнити від експерименту, як загальнонаукового методу дослідження, який використовується як пізнавальний прийом під час проведення окремих слідчих дій. Вказана слідча дія є сильним психологічним засобом впливу на його учасників, оскільки отримані результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх підозрюваним буває досить важко. Тому слідчий експеримент є необхідним, а нерідко незамінним способом перевірки й отримання нових доказів [5].

Слідчий експеримент відноситься до похідних слідчих (розшукових) дій і проводиться, як правило, на подальших етапах досудового розслідування. Несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно

позначається на якості досудового розслідування, особливо у тих випадках, коли перевіряються обставини, що пов'язані із видимістю, оглядовістю, обстановкою місцевості, яка швидко змінюється. Тому у таких випадках слідчий експеримент повинен проводитися у системі першочергових слідчих (розшукових) дій.

На підставі вивчення кримінальних проваджень можна дійти висновку, що головною метою слідчого експерименту є встановлення, перевірка, уточнення та оцінка тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження. Виходячи із головною мети слідчого експерименту, можна визначити основні завдання його проведення, до яких слід віднести: встановлення точного механізму учинення злочину; перевірка висунутих слідчих версій; виявлення причин і умов, що сприяли або перешкоджали вчиненню злочину; перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій; отримання нових доказів; встановлення й усунення протиріч у показаннях підозрюваних, свідків та потерпілих; визначення меж поінформованості або невідомості злочинців про подію злочину тощо [7; 8].

Узагальнення правоохоронної практики дозволяє визначити такі основні види слідчих експериментів: встановлення наявності або відсутності у конкретної особи певних професійних вмінь та навичок; встановлення можливості здійснення якої-небудь дії в певних умовах; встановлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища; встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів; встановлення можливості існування якого-небудь факту чи явища; встановлення можливості учинення тих або інших дій за визначений час; встановлення меж поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство [5].

На підставі вивчення кримінальних проваджень та опитування слідчих К.О. Чаплинський до основних тактичних умов проведення слідчого експерименту відносить такі:

1. Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія, факт або явище. Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де і відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню та ін. Особливо це стосується дослідів, при яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища); існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину, чи окремих його елементів. Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, які розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема, про підготовку, вчинення та приховання зло-

чинів, наявність попередньої злочинної змови тощо [2, с. 234]. Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не всю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів.

2. Використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події. Під час проведення дослідницьких дій доцільно використовувати такі ж прилади, механізми, пристрої та матеріали, що застосовувалися і при учиненні злочинів. Не доцільно під час проведення експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами за кримінальним провадженням, що обумовлюється можливістю їх знищення або пошкодження. При неможливості використання вказаних об'єктів у експерименті слідчий може застосувати предмети-аналоги або натурні макети. Вказане певним чином може вплинути на психологічні позиції злочинців і викликати у них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню.

Загалом, макетування створює емоційну настроченість та сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можуть бути використані для з'ясування обставин, що мають значення у справі, і робить результати більш переконливими. Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язаних із загрозою знищення державного чи індивідуального майна громадян, порушенням громадського порядку або приниженням честі та гідності людини.

3. Неодноразове та поетапне проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах. Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово й у змінних умовах з метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту. Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного та достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру справи, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто вся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним вказаним етапом проводиться окреме дослідження, і за результатами всі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про всю подію в цілому. Поетапне проведення слідчого експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення [5, с. 425].

4. Залучення свідка, потерпілого або підозрюваного до проведення експерименту. При проведенні анкетування і опитування серед працівників слідчих підрозділів ми дійшли висновку, що до експериментальних дій підозрювані залучалися у 92% випад-

ках. Залучення свідків і потерпілих може дозволити більш чіткіше відтворити ті чи інші обставини події.

Обмежена кількість учасників слідчої дії та проведення необхідних експериментально-дослідницьких дій, максимально схожих із тими, що мали місце у дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом тощо). Варто вказати, що всі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої дії, не повинні граничити з учиненням нового аналогічного злочину. Проте, на думку Є.І. Макаренка, інколи вони можуть бути пов'язані зі спричиненням виправданого та незначного матеріального збитку, наприклад, під час проведення експериментальних випробувань технічних виробів на їх міцність) [3].

5. Проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним окремо. Так, у тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент із кількома підозрюваними (наприклад, затримано декілька членів організованого злочинного угруповання), слідчий повинен виїхати на місце і провести дослідницькі дії з кожною особою окремо. Проведення експериментальних дій за участю кількох злочинців одночасно є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій та дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер по відношенню до інших. Вказаний тактичний прийом дозволяє запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного [9].

Не рекомендується проводити досліді за участю слідчого або понятих. У тих випадках, коли немає можливості залучити до проведення експерименту саму особу, яка вчинила злочин (зокрема, знаходиться у розшуку, переховується від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), то у цьому разі можуть бути підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваними, а слідчий разом із понятими повинен спостерігати за проведенням дослідів.

Слід відзначити, що перелічені тактичні умови слідчого експерименту, зі слів Р.С. Белкіна, охоплюють усю сукупність тактичних прийомів, що можуть бути застосовані слідчим під час розслідування злочинів [4, с. 80–81].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, при розслідуванні багатоепізодних кримінальних проваджень, складних злочинів, особливо вчинюваних організованими злочинними групами та злочинними організаціями, слідчим необхідно пам'ятати, що вони мають масштабний (за територіальністю) характер, що ускладнює проведення слідчого експерименту за усіма виявленими епізодами злочинної діяльності не лише через дефіцит часу, але й через недостатність необхідних сил та засобів. У таких випадках доцільно обов'язково проводити цю слідчу дію на місцях вчинення найбільш складних і значних для кримінального провадження епізодів злочинної діяльності групи. За іншими епізодами у таких умовах необхідно обмежитися ретельним слідчим оглядом, додаючи до нього схеми (креслення), які власноручно ви-

конані злочинцями, в яких відбиваються всі істотні риси й особливості місць подій і динаміка окремих злочинних дій. Графічні зображення ретельно перевіряються показаннями потерпілих, свідків та інших співучасників злочинної діяльності. Однак вказана рекомендація може бути реалізована лише у виняткових випадках [5, с. 425].

Висновок. Слідчий експеримент є найбільш трудомісткою і складною слідчою дією, оскільки в ньому бере участь значна кількість осіб. Результати

правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень, особливо при їх відмові від раніше даних показань або у випадку смерті. Якісне та ефективне проведення цієї слідчої дії вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів й комбінацій, що дозволить одержати правдиві показання та довести причетність певних осіб до злочинної діяльності [6; 7].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования / И.М. Лузгин. – М., 1973.
2. Салтевський М.В. Криміналістика: підручник / М.В. Салтевський. У 2 ч. – Ч. 2. – Харків: Консум, 2001.
3. Макаренко Є.І. Тактика слідчого експерименту: лекція / Є.І. Макаренко. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС, 2004.
4. Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Под ред. А.И. Винберга. – М., 1959.
5. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / К.О. Чаплинський – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.
6. Очеретяний В.А. Особенности организации и тактики проведения следственного эксперимента / В.А. Очеретяний // Право и политика : науч.-метод. журнал. – 2014. – № 4. – С. 192–194.
7. Очеретяний В.А. Проблемні питання організації і тактики проведення слідчого експерименту / В.А. Очеретяний // Науковий вісник Академії муніципального управління : Серія «ПРАВО», Вип. 2. – 2014. – С. 336–340.
8. Очеретяний В.А. Наукові підходи до визначення слідчого експерименту (криміналістичний аспект) / В.А. Очеретяний // Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. / Серія «Юридичні науки». – 2014. – Ч. 2. – № 5. – С. 56–60.
9. Очеретяний В.А. Поняття й сутність слідчого експерименту / В.А. Очеретяний // Право і суспільство : наук. журнал. – 2015. – № 3. – С. 209–213.

Кушнір Л. В.,
аспірант кафедри кримінального права,
процесу і криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ ДО ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ

ENSURING RESPECT FOR HONORS AND DIGNITY OF PERSON IN CARRYING OUT PRE-TRIAL INVESTIGATION BY NATIONAL POLICE OF UKRAINE

У статті розкриваються проблеми захисту честі і гідності людини при провадженні розслідування слідчими національної поліції, гармонізації законодавства, удосконалення слідчої практики.

Ключові слова: *верховенство права, честі і гідність особи, захист.*

В статье раскрываются проблемы защиты чести и достоинства человека в сфере досудебного следствия, гармонизации законодательства, совершенствования следственной практики.

Ключевые слова: *верховенство права, честь и достоинство личности, защита.*

The article reveals problems of protection of honour and dignity of person in proceedings of investigation by national police, harmonization of legislation, improvement of practice.

Key words: *rule of law, honor and dignity of person.*

Постановка проблеми. Реалізація конституційної ідеї перетворення України в демократичну, соціальну, правову державу вимагає створення ефективного законодавства та практики його застосування, які забезпечують реальний захист прав і свобод людини. Згідно зі ст. 38 КПК України до органів досудового розслідування (органів, що здійснюють дізнання і досудове слідство) відносяться слідчі підрозділи органів Національної поліції. Слідчі органів Національної поліції відповідно до ч. 1 ст. 216 КПК України здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених Законом України про кримінальну відповідальність, крім тих, які віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування.

Актуальність проблеми. Незважаючи на те, що повага до людської гідності закріплена в новому КПК України (ст. 11) в якості однієї з загальних засад кримінального провадження, сьогодні в Україні відсутні цілісні теоретичні та прикладні дослідження проблем забезпечення поваги до честі і гідності особи на різних стадіях кримінального провадження.

Проблеми забезпечення верховенства права в центрі уваги науковців [1–14]. Між тим, проблема захисту честі і гідності людини при здійсненні досудового слідства взагалі, і органами національної поліції зокрема, лишається недостатньо висвітленою, а існуючі публікації не вичерпують цю складну проблему, а швидше утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Метою роботи є визначення основних алгоритмів подальшого реформування організації розслідування з урахуванням зміцнення гарантій захисту честі і гідності людини.

Результати дослідження. Повага до честі і гідності людини є моральною основою людської спільноти, фундаментальною засадою цивілізаційного державотворення, одним із головних принципів провадження у кримінальних справах.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (від 16 грудня 1966 року) містить такі важливі принципи положення: «Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поведінню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим дослідом» (ст. 7); «Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі» (ст. 10); «Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції, чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань» (ст. 17).

Однак, незважаючи на чисельні міжнародно-правові акти, де повага до честі і гідності особи, зазвичай, розглядається в статусі засад правоохоронної і судової діяльності, у багатьох законах України, які регламентують діяльність правоохоронних органів

взагалі і в Законі України «Про національну поліцію» зокрема, про принцип забезпечення честі і гідності особи навіть не згадується в якості окремого принципу. Не знайшлося місця для окремого визначення принципу поваги до честі і гідності особи й у новому Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України». В законі «Про національну поліцію», в ст. 7 «Дотримання прав і свобод людини» визначено: «Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання». Лише в новому Законі України «Про прокуратуру» першою з засад діяльності прокуратури названо «верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності... найвищою соціальною цінністю». Такі розмаїття законодавчих норм щодо окремих правоохоронних органів потребують узгодження з міжнародними правовими актами та КПК України.

У ст. 11 КПК України закріплено принцип поваги до людської гідності. Разом із тим у статті 3 Конституції України мова йде про те, що: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а ст. 68 визначає, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Вочевидь норми КПК України мають бути приведеними у відповідність до Конституції України.

Кожен має право на повагу до його гідності та честі. Гідність та *честь* фізичної особи є недоторканими, і в разі їх порушення особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі. За визначенням провідних фахівців, *честь* – об'єктивно існуючі уявлення про властивість моральних, духовних та інших якостей особистості, які визначають відношення до людини в суспільстві; *гідність* – внутрішня самооцінка людини як особистості; *репутація* – існуючі в суспільстві уявлення про ділові та інші якості людини» [11, с. 128]. Цей концепт доцільно красною ниткою провести через КПК України і закони щодо судових і правоохоронних органів.

У нормах права, що регламентують інститути слідчих дій, закон досить чітко веде мову про забезпечення захисту честі і гідності особи. Наприклад, у ч. 4 ст. 241 КПК України зазначається, що «при освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або небезпечні для її здоров'я». У ч. 4 ст. 240 КПК України зазначається, що «проведення слідчого експерименту допускається за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижуються їхні честь і гідність, не завдається шкода».

Забезпечення поваги до честі і гідності людини означає, по-перше, недопустимість дій, що принижують честь і гідність людини (образ, погроз, насильства тощо); по-друге, недопустимість збирання,

використання, зберігання та розголошення хибної, брудної, принижуючої честь, гідність чи ділову репутацію людини недостовірної інформації; по-третє, з повагою ставитися до людини взагалі, до її індивідуального образу, поглядів, переконань, духовного життя, віри, мрій; нарешті – гарантованість відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої приниженням честі і гідності людини, гарантованість судового захисту честі, гідності і ділової репутації людини [11, с. 129–130].

Порушення права на честь, гідність, ділову репутацію учасників кримінального провадження при здійсненні розслідування підрозділами національної поліції, зазвичай, спричиняє моральну шкоду. Моральна шкода може полягати: у фізичному болі та душевних стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку з протиправними діями, а також у втраті душевного спокою та душевних хвилюваннях, інших незручностях у житті людини.

У ст. 1176 ЦК України визначаються такі положення: «Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Якщо кримінальне провадження закрито на підставі Закону про амністію або акта про помилування, право на відшкодування шкоди не виникає. Фізична особа, яка у процесі досудового розслідування або судового провадження шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню запобіжного заходу, незаконному затриманню, незаконному накладенню адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, не має права на відшкодування шкоди».

Моральна шкода відшкодовується у грошовій формі незалежно від відшкодування майнової шкоди. Але у визначенні розміру відшкодування моральної шкоди ще досі не сформувалось сталої слідчої і судової практики. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», розмір моральної шкоди визначається з урахуванням обставин справи, але не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожний місяць перебування під слідством і судом. Між тим, дані положення законодавства певним чином застаріли і не в повній мірі відповідають практиці Європейського суду з прав людини.

Так, у справі «Шульгін проти України» (рішення від 8 грудня 2011 року) заявник скаржився на відсутність можливості отримати компенсацію за незаконне позбавлення свободи протягом двох років. ЕСПЛ постановив, що відповідно до пункту 2 статті

44 Конвенції держава-відповідач повинна сплатити заявникові 16 000 € (шістнадцять тисяч євро) відшкодування моральної шкоди.

Крізь призму даних прецедентів ЄСПЛ слід сьогодні переглянути чинне національне законодавство України, розробити та прийняти нове законодавство щодо відповідальності держави за факти зловживань посадовими особами органів влади.

Висновки. Забезпечення захисту честі і гідності людини в діяльності органів досудового розслі-

дування Національної поліції потребує прийняття окремого міжгалузевого правового інституту, який знайде системне викладення як в КПК України, так і в законодавстві про слідчі органи та реабілітаційному праві.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розробці пропозицій по удосконаленню як інститутів слідчих дій та запобіжних заходів, так і процесуальної форми кримінального провадження в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Домбровський І.П. Честь, гідність, ділова репутація: духовні складові особи чи юридична зброя // Юридичний вісник України. – 2000. – Від 18–24 травня.
2. Закон України «Про національну поліцію». Науково-практичний коментар. Станом на 22 вересня 2015 року / За заг. ред. С.В. Петкова [С.В. Петков, М.В. Лошицький, А.А. Манжула та інші]. – К.: Центр учбової літератури, 2015. – 240 с.
3. Корж В.П. Запобігання катуванню на досудовому слідстві процесуальними і криміналістичними засобами / В.П. Корж // Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Т. 2. – Одеса, 2012. – 280 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар/ Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.Д. Басай на ін. – Х.: Одісей, 2013. – 1104 с.
5. Лежух Т.І. Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації / Т.І. Лежух // Віче. – 2013. – № 16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3806/>.
6. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади: автореферат дис. д. ю. н. – Харків. – 2004.
7. Нор В.Т. Захист у кримінальному судочинстві майнових та особистих прав потерпілих від злочину за проектами КПК України: здобутки та прорахунки / В.Т. Нор // Право України. – 2009. – № 2. – С. 41–51.
8. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія // У 2-х кн. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2008. – Кн. 1. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. – 344 с.
9. Ромовська З.В. Особисті немайнові права фізичних осіб // Українське право. – 1977. – № 1. – 57 с.
10. Стефанчук Р.О. Окремі питання цивільно-правового регулювання захисту честі, гідності та ділової репутації // Право України. – 1999. – № 10.
11. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання / В.М. Тертишник. – Київ: Алерта, 2014. – 440 с.
12. Тертишник В.М. Проблеми захисту честі й гідності людини та відшкодування моральної шкоди у сфері правосуддя / В.М. Тертишник, В.В. Васильченко // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 1. – С. 96–100.
13. Шумило М.Є. Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням / М.Є. Шумило // Часопис НаУ ОА. – 2010. – № 1 (13).
14. Яновська О.Г. Оскарження адвокатом рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора та слідчого судді під час досудового розслідування: науково-практичний посібник / О.Г. Яновська. – К.: Прецедент, 2013.

Лютій В. В.,
здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ ГРУПАМИ

FORENSIC INVESTIGATION SUPPORT ILLEGAL ZAVOLODIN VEHICLES BY ORGANIZED CRIMINAL GROUPS

У статті досліджується стан та перспективи наукових розробок у сфері протидії незаконним заволодінням транспортними засобами, вчиненим організованими групами.

Ключові слова: наукове дослідження, незаконне заволодіння транспортним засобом, організована група, протидія.

В статье исследуются состояние и перспективы научных разработок в сфере противодействия незаконным завладениям транспортными средствами, совершаемым организованными группами.

Ключевые слова: научное исследование, незаконное завладение транспортным средством, организованная группа, противодействие.

The article examines state and prospects of scientific developments in combating illegal appropriation of a vehicle by organized groups.

Key words: scientific research, illegal appropriation of a vehicle, organized group, opposition.

Постановка проблеми. Протидія незаконним заволодінням транспортними засобами (далі – ТЗ) завжди була пріоритетним напрямком діяльності держави в цілому та її правоохоронних органів зокрема. Сьогодні ж у зв'язку з надзвичайною суспільно-політичною ситуацією, що склалася в країні, загостренням криміногенної обстановки і системними провокаціями з боку іноземних громадян на південному сході України [1], а також в умовах збройних конфліктів цей напрямок діяльності набуває особливого значення, кризові процеси в державі створюють підґрунтя до формування злочинних груп, що вчинюють незаконні заволодіння ТЗ, в результаті чого все частіше злочинні дії осіб набувають ознак організованого характеру.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Аналіз наукових досліджень вітчизняних учених (В.П. Бахіна, О.М. Брисковської, В.О. Гапчича, Ю.Ф. Іванова, Д.О. Карбанова, О.В. Карася, В.М. Ковбаси, П.П. Луцюка, В.А. Мисливого, Б.Ф. Мицака, О.О. Мороза, А.О. Михайличенка, О.В. Карася, С.Є. Петрова, Н.О. Попової, Д.А. Патрелюка, І.В. Пшеничного, Є.В. Скрипи, Д.В. Стрельченка, О.Л. Христова, Р.В. Щупаківського, В.В. Ємельяненка та ін.), що були проведені після набуття незалежності України, свідчить про відсутність достатніх теоретичних розробок у сфері протидії незаконним заволодінням ТЗ, вчиненим організованими групами. Юридичному аналізу та методиці розслідування злочинів, учине-

них організованими злочинними групами, присвячена велика кількість наукових робіт. До них відносяться монографії і навчальні посібники С.С. Босхолова, Г.А. Зоріна, О.В. Танкевича, Б.М. Нурглієва, А. Я. Терешонока, К.О. Чаплинського та ін. Крім того, в періодичних виданнях було опубліковано багато статей, присвячених окремим питанням кримінально-правової боротьби зі злочинами, вчиненими організованими злочинними групами. Проте поза сферою вивчення та дослідження залишається більшість питань протидії незаконним заволодінням ТЗ, вчинюваним організованими групами. Окремою спробою наукового вирішення проблем у зазначеному напрямку стала праця Д.В. Стрельченка (2008 р.), що торкається лише загальних основ виявлення та розслідування незаконного заволодіння ТЗ, учиненого організованою групою.

Однак складні і багатогранні процеси реформування системи кримінальної юстиції упродовж кількох останніх років позначилися новелами у питаннях: побудови нової системи і структури правоохоронних органів; правового закріплення нових інститутів кримінального судочинства; прийняття відомчих правових актів, що регулюють діяльність посадових осіб у протидії незаконним заволодінням транспортними засобами, у тому числі вчинених організованими групами; зміни повноважень працівників ОВС, що здійснюють протидію досліджуваним злочинам; нових форм організації їх роботи, а також методів діяльності та ін. Стрімкість зазначених змін

обумовлює виникнення потреби практичних підрозділів ОВС до забезпечення діяльності останніх науковими розробками, які б відповідали чинному законодавству та сучасному стану правоохоронної системи органів держави.

Метою статті є аналіз стану наукових досліджень у сфері протидії незаконним заволодінням транспортними засобами, вчиненим організованими групами, а також визначення перспективних напрямів наукових розробок у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальні проблеми протидії незаконним заволодінням ТЗ у різні часи були відображені у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Разом із тим у науковій юридичній літературі відсутні монографічні роботи щодо комплексного дослідження протидії незаконним заволодінням ТЗ, учиненим організованими групами. Проте це не означає, що вказаній проблематиці не приділялася увага. Окремі питання розглядаються в межах суміжних проблем у теорії адміністративного та кримінального права, кримінології, криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності. Так, кримінально-правові та кримінологічні аспекти проблеми досліджували такі вітчизняні науковці, як Л.М. Давиденко, В.А. Звіряка [2], Ю.Ф. Іванов [3], В.А. Мисливий [4], а також закордонні, зокрема, Г.А. Аванесов [5], В.П. Бахін [6], М.Т. Задояний [7], Л.М. Кісілевська [8] та ін. У більшості праць цих фахівців розглядалися кримінально-правові та кримінологічні проблеми забезпечення діяльності органів досудового розслідування та підрозділів КР щодо протидії корисливим злочинам проти власності, окремі положення яких можуть бути застосовані до незаконних заволодінь ТЗ. Ці роботи становлять теоретичну основу дослідження протидії незаконним заволодінням ТЗ, які вчинюються організованими групами. Належно оцінюючи внесок названих учених, зазначимо, що їхні роботи мають загальний характер і належать переважно до періоду кінця 80-х – початку 90-х р. р. ХХ ст., а тому не в змозі розкрити сучасні особливості вказаних злочинів.

Останнім часом кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії незаконним заволодінням ТЗ були висвітлені у докторській (В.А. Мисливий, 2006 р. [4]) та кандидатських (В.В. Смеляненко, 2009 р. [9], Ю.Ф. Іванов, 1999 р. [3], І.В. Пшеничний, 2000 р. [10], Р.В. Щупаківський, 2013 р.), дисертаційних дослідженнях українських учених; можна назвати також російських авторів, які досліджували зазначену тематику (Л.Р. Аветісян, 2009 р. [11], О.В. Бахарев, 2008 р., Ю.С. Белік, 2004 р., А.С. Клімов, 2009 р. [12], Р.В. Колесніков, 2011 р. [13], О.В. Комаров, 2008 р. [14], С.В. Краснобаєв, 2007 р., М.М. Невський, 2003 р., М.С. Сорокун, 2009 р. [15], О.О. Щербаков, 2006 р.).

Так, В.А. Мисливий, дослідивши теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, дійшов висновку, що визначення родового та видового об'єктів злочинів проти безпеки

дорожнього руху та експлуатації транспорту дозволяє класифікувати злочини проти безпеки дорожнього руху залежно від видів та способу злочинної діяльності суб'єктів [4, с. 27, 31]. Результатом дисертаційного дослідження В.В. Смеляненка стало удосконалення наукової позиції, відповідно до якої насильницьке заволодіння чужим ТЗ необхідно вважати закінченим не з моменту застосування насильства, а з моменту, коли винний вчинив протиправне вилучення ТЗ [9, с. 5].

Ю.Ф. Іванов у загальнотеоретичному і конкретно-практичному напрямі здійснив розгорнутий аналіз причин і умов, котрі детермінують вчинення досліджуваних злочинів, і спробував розробити теоретичні та практичні пропозиції щодо профілактики злочинних посягань на власність, предметом яких є автотранспортні засоби, у ринкових умовах [3, с. 5].

Проблему крадіжок і незаконного обігу автотранспортних засобів висвітлював І.В. Пшеничний. Науковець зробив спробу з'ясувати причину сучасного стану цієї проблеми в Україні: у його праці показано механізми скоєння цього виду злочину, проаналізовано діяльність роботи правоохоронних органів у цьому напрямі, і на цій основі викладено конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи правоохоронних органів у сфері запобігання викраденню та контрабанді автомобілів [10, с. 9].

А.С. Клімов провів комплексний кримінально-правовий та кримінологічний аналіз викрадень ТЗ, які вчинюються організованими злочинними групами, та розробив рекомендації, спрямовані на попередження вказаних злочинів [12].

Наукова значимість дослідження, проведеного М.С. Сорокуном, полягає в тому, що в роботі автором даються рекомендації щодо посилення захисту прав потерпілих від вчинення неправомірного заволодіння ТЗ [15, с. 7–8].

Праці зазначених фахівців у галузі кримінології складають основу дослідження криміналістичної характеристики незаконних заволодінь ТЗ, вчинених організованими групами, зокрема таких її елементів, як особливості кримінально-правової кваліфікації, окремих елементів кримінологічної характеристики, а також окремих питань протидії вказаним злочинам.

Адміністративно-правові аспекти протидії незаконному обігу ТЗ серед інших наукових праць було висвітлено й у дисертаційному дослідженні О.В. Карася [16]. Головними здобутками означеної праці стали: визначення адміністративно-правового режиму реєстрації ТЗ; обґрунтування необхідності введення у науковий обіг теоретичної дефініції «незаконний обіг ТЗ» та необхідності прийняття єдиного законодавчого акта про обіг ТЗ на основі нормативної моделі, запропонованої автором, виходячи з періодизації існування ТЗ: виникнення (виробництво або ввезення в Україну), реалізація, реєстрація, експлуатація, утилізація (знищення або вивезення з України) [16, с. 4–5].

Наукові здобутки вченого дозволили нам усвідомити особливості адміністративно-правового режиму реєстрації ТЗ і використати їх для пошуку шляхів

покращення інформаційного-технічного забезпечення слідчих, оперативних працівників ОВС, патрульної поліції.

Кримінально-процесуальним і криміналістичним аспектам розслідування незаконного заволодіння ТЗ останніми роками присвячено ряд дисертаційних робіт вітчизняних (Д.О. Карабанова, 2011 р. [17], В.М. Ковбаси, 2012 р. [18], Д.А. Патрелюка, 2014, В.І. Перкіна, 2003 р. [19], С.Є. Петрова, 2010 р. [20], Є.В. Скрипи, 2010 р. [21]) та російських (М.О. Берестньова, 2010 р. [22], Н.Г. Ломакіної, 2008 р. [23], Б.В. Псарьової, 2003 р., С.М. Скібіна, 2007 р., О.В. Солодкого, 2004 р., С.М. Сухова, 2007 р.) учених.

В.М. Ковбаса, досліджуючи питання тактичного забезпечення розслідування незаконних заволодінь ТЗ, учинених злочинними угрупованнями, вперше сформулював та розкрив зміст поняття тактичного забезпечення досудового розслідування, визначив систему засобів тактичного забезпечення розслідування незаконних заволодінь ТЗ, серед яких виокремив тактичний прийом, тактичну комбінацію, тактичну операцію, тактичну рекомендацію, тактичне рішення та ін. [18, с. 9–10].

В.І. Перкін уперше у вітчизняній криміналістиці обґрунтував теоретичні основи організації та проведення таких тактичних операцій, як «установлення викраденого при вбивстві», «виявлення та вилучення майна, яким заволоділи злочинці в результаті вбивства», «доказування приналежності потерпілим об'єктів, вилучених в обвинувачуваних (підозрюваних) у вбивстві», «викриття злочинців за допомогою вилучених у них предметів, які раніше належали потерпілим», при розслідуванні вбивств, поєднаних із заволодінням матеріальними цінностями [19, с. 4].

Дисертаційне дослідження комплексу проблем розслідування незаконного заволодіння ТЗ було здійснено С.Є. Петровим, який дійшов висновку, що під час розкриття незаконного заволодіння автотранспортним засобом працівник карного розшуку повинен встановлювати та перевіряти на причетність до легалізації конкретно визначене коло осіб [20, с. 14–15].

Є.В. Скрипа вперше визначив поняття незаконної легалізації автотранспорту, а також виявив роль оперативно-розшукової діяльності у доказуванні зазначених злочинів і розкрив особливості використання матеріалів ОРД для отримання доказів у справах про закінчені злочини [21, с. 4].

М.О. Берестньов сформулював та обґрунтував низку пропозицій щодо методичного забезпечення розслідування кримінальних справ за фактами розбійних нападів на автошляхах поза населеними пунктами, вчинених організованими злочинними групами [22].

У ході проведення дисертаційного дослідження Н.Г. Ломакіна виявила закономірності способу незаконного заволодіння ТЗ, який розглядається як складова (центральною) частиною фізичної діяльності суб'єкта злочину [23, с. 12].

Вагомий внесок у вирішення досліджуваної проблеми зробила Б.В. Псарьова. Розглядаючи про-

BLEMні питання корисливих злочинів стосовно водіїв автотранспорту, пасажирів та вантажів, які перевозяться, автор виявила та дослідила загальні та специфічні способи й ознаки посягань на водіїв автотранспорту, пасажирів та вантажі, які перевозяться: «захоплення», «перехоплення» і комбінований способи, а також сліди, які залишаються після вчинення злочину кожним із перелічених способів.

Дослідження вчених у галузі криміналістики та кримінального процесу дає змогу усвідомити загальні положення організації і тактики встановлення та розшуку осіб, які вчинили незаконні заволодіння ТЗ, а також розслідування зазначених злочинів. Оперативно-розшукові аспекти протидії злочинам, пов'язаним із ТЗ, у 70–80-х роках знайшли своє відображення у роботах таких учених, як Е.С. Ажиба, А.В. Арендаренко, І.Н. Гагарін, Г.С. Галкін, В.А. Запорожець, М.С. Глощанов, В.Ф. Загуляев, Н.Т. Катенкар, Ф.Х. Кульмашев, В.С. Пенкін та ін. Роботи вказаних науковців дозволили проаналізувати та визначити теоретичні положення щодо організації і тактики оперативно-розшукової протидії досліджуваним злочинам. Більшість цих праць охоплювали теоретичні розробки щодо двох складів злочинів, які на терені розвитку автомобілебудування були найпоширенішим криміногенним явищем: крадіжка ТЗ, угон ТЗ, а також пов'язані з ними крадіжка речей із ТЗ та автозапчастин. Втім під час проведення досліджень із названої тематики залишилися поза увагою авторів організаційно-тактичні аспекти проведення ОРЗ щодо незаконних заволодінь ТЗ, учинених організованими групами, оскільки, по-перше, злочини цього виду мали поодинокий характер, по-друге – правовий підхід держави до визначення організованої групи на той час мав інше значення.

Протягом останніх років оперативно-розшукові аспекти протидії незаконним заволодінням ТЗ були висвітлені у дослідженнях українських учених, серед яких найвагоміший внесок зробили О.М. Брисковська (2012 р.) [24], В.О. Гапчик (2014 р.) [25], Б.Ф. Мицак (2010 р.) [26], О.О. Мороз (1999 р.) [27], Н.О. Попова (2014 р.) [28], Д.В. Стрельченко (2008 р.) [29], О.Л. Христов (2010 р.) [30].

Дослідження О.О. Мороза на сьогоднішній день не відображає сучасного стану протидії незаконним заволодінням ТЗ, зокрема, вчинюваних організованими групами. Більше того, положення нормативно-правової бази, деякі організаційно-тактичні питання, окремі науково-технічні досягнення з часу проведеного дослідження зазнали змін та не враховані у цій роботі.

Значний внесок у наукове розроблення досліджуваної проблеми зробив Д.В. Стрельченко, який, визначаючи дії з підготовки неправомірних заволодінь автомобілями, визначив, що в ряді випадків під час вчинення розбійних нападів на водіїв інформація щодо автомобіля, характеру його вантажу й маршруту проходження може передаватися членам організованої злочинної групи [29, с. 8]. Проте ми не згодні з позицією автора у частині ствердження, що тільки автомобіль викликає зацікавленість у зловмисників.

На нашу думку, слід вести мову також про незаконне заволодіння ТЗ, вчинене організованою групою з метою розкрадання вантажу, що перевозиться в ньому. У цьому разі автомобіль може виступати лише «додатковим предметом посягання». У зв'язку з цим злочинці здійснюють інші підготовчі дії: збирають інформацію не про характеристики ТЗ (рік випуску, колір, модель і інше), а про: обставини, які стосуються його вмісту; можливості зупинки ТЗ у безлюдному місці на певний час; наявність охорони вантажу; озброєність водіїв та охорони тощо.

Висновок. Прийняття Кримінального процесуального Кодексу України від 13.04.2012 р. № 4652-VI, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13.04.2012 р. № 4652-VI, Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII, а також видання Указу Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 № 5/2015, Указу Президента України «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» від 20.05.2015 № 276/2015 та інших нормативно-

правових актів зумовило ряд органічних організаційно-функціональних змін у правоохоронних органах, організації і тактиці їхньої діяльності взагалі і протидії незаконним заволодінням транспортними засобами зокрема.

Результати наукових досліджень учених різних галузей юридичної науки та тих, хто займається проблемами протидії злочинам, пов'язаним із незаконними заволодіннями ТЗ, містять багато значущих теоретичних положень. Разом із цим вони не вичерпують усю складність проблеми, а, скоріше, створюють підґрунтя для подальшого її дослідження. Адже чимало з праць зазначених учених стосувалися радянського законодавства, базувалися на емпіричних даних минулих десятиліть, не враховували змін у теорії адміністративного та кримінального права, кримінології, криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності і законодавстві, а також тенденцій у правовій політиці держави.

Тому можна зробити висновок, що результати наукових досліджень, які були проведені у минулі роки, лише фрагментарно залишаються актуальними до сьогодення і висвітлюють лише окремі аспекти протидії незаконним заволодінням ТЗ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про негайне роззброєння незаконних збройних формувань в Україні : постанова ВРУ від 01.04.2014 № 1174-VII. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1174-18>.
2. Звіряка В.А. Кримінальна відповідальність за угон транспортних засобів, попередження угонів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія ; виправно-трудове право» / В.А. Звіряка. – К., 1999. – 18 с.
3. Іванов Ю.Ф. Боротьба із злочинними посяганнями на власність, предметом яких є автотранспортні засоби (кримінально-правові і кримінологічні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / Ю.Ф. Іванов. – К., 1999. – 18 с.
4. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право» / В.А. Мисливий. – К., 2005. – 40 с.
5. Аванесов Г.А. Криминология / Г.А. Аванесов. – М.: Академия МВД СССР, 1984. – 235 с.
6. Бахин В.П. Расследование угона автотранспортных средств : [учеб. пособие] / Бахин В.П. – Омск : Омск. ВШ МВД СССР, 1969. – 101 с.
7. Задоянний М.Т. Криминологическая характеристика и профилактика краж и угонов автотранспортных средств органами внутренних дел: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / М.Т. Задоянний. – М., 1991. – 26 с.
8. Киселевская Л.М. Криминологические основы предупреждения органами внутренних дел краж и угонов автотранспортных средств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л.М. Киселевская. – М., 1981. – 245 с.; Киселевская Л.М. Характеристика краж и угонов автотранспортных средств / Л.М. Киселевская. – М.: Изд. ВНИИ МВД СССР, 1980. – 52 с.
9. Смельяненко В.В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння транспортним засобом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.В. Смельяненко. – Харків, 2009. – 16 с.
10. Пшеничний І.В. Організована транснаціональна злочинність і роль правоохоронних органів у протидії їй : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І.В. Пшеничний. – К., 2000. – 16 с.
11. Аветисян Л.Р. Неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». [Электронный ресурс] / Л.Р. Аветисян. – Уфа, 2009. – Режим доступа: <http://lawtheses.com/nepravomernoe-zavladenie-avtomobilem-ili-inym-transportnym-sredstvom-bez-tseli-hischeniya-ugolovno-pravovye-i-kriminologi-1>.
12. Климов А.С. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика хищений транспортных средств, совершаемых организованными преступными группами: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». [Электронный ресурс] / А.С. Климов. – М., 2009. – 32 с. – Режим доступа: http://www.muh.ru/Docs/content/09_04_30_Klimov.doc.
13. Колесников Р.В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с угонами и хищениями транспортных средств: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». [Электронный ресурс] / Р.В. Колесников. – М., 2011. – 30 с. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1451742>.

14. Комаров А.В. Неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения (угон) : уголовно-правовые и криминологические аспекты : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». [Электронный ресурс] / А.В. Комаров. – М., 2008. – 28 с. – Режим доступа: http://sartraccc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Disser/komarov.htm.
15. Сорокун Н.С. Неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством: криминологические аспекты противодействия : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». [Электронный ресурс] / Н.С. Сорокун. – Ростов-на-Дону, 2009. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/nepravomernoe-zavladenie-avtomobilem-ili-inym-transportnym-sredstvom>.
16. Карась О.В. Адміністративно-правовий режим реєстрації транспортних засобів як чинник протидії їх незаконному обігу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / О.В. Карась. – Одеса, 2010. – 18 с.
17. Карабанов Д.О. Тактичні операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Д.О. Карабанов. – Київ, 2011. – 21 с.
18. Ковбаса В.М. Тактичне забезпечення розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчиненими злочинними угрупованнями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.М. Ковбаса. – Дніпропетровськ, 2012. – 237 с.
19. Перкін В.І. Організація і проведення тактичних операцій при розкритті та розслідуванні вбивств, поєднаних із заволодінням матеріальними цінностями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В.І. Перкін. – К., 2003. – 18 с.
20. Петров С.С. Розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність» / С.С. Петров. – К., 2010. – 19 с.
21. Скрипа Є.В. Кримінально-процесуальне доказування злочинів, пов'язаних із незаконною легалізацією автотранспорту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Є.В. Скрипа. – К., 2010. – 20 с.
22. Берестнев М.А. Методика расследования разбойных нападений на автодорогах вне населенных пунктов, совершаемых организованными преступными группами : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность» / М.А. Берестнев. – Краснодар, 2010. – 28 с.
23. Ломакина Н.Г. Криминалистические аспекты поддержания государственного обвинения по делам о неправомерном завладении автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения (угон) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Н.Г. Ломакина. – Владимир, 2008. – 22 с.
24. Брисковська О.М. Розкриття підрозділами карного розшуку злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О.М. Брисковська. – Київ, 2012. – 19 с.
25. Гапчик В.О. Протидія незаконним заволодінням транспортними засобами можливостями оперативно-розшукової діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.О. Гапчик. – Львів, 2014. – 20 с.
26. Мицак Б.Ф. Попередження та розкриття незаконного заволодіння транспортними засобами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Б.Ф. Мицак. – Львів, 2010. – 16 с.
27. Мороз О.О. Організація та тактика боротьби з крадіжками і угонами автомототранспорту: дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / О.О. Мороз. – Харків, 1998. – 255 с.
28. Попова Н.О. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів у протидії незаконним заволодінням автотранспортом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Н.О. Попова. – Київ, 2014. – 21 с.
29. Стрельченко Д.В. Основи виявлення та розслідування незаконного заволодіння транспортними засобами, вчиненого організованими злочинними групами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Д.В. Стрельченко. – Одеса, 2008. – 20 с.
30. Христов О.Л. Організація і тактика попередження та розкриття незаконних заволодінь транспортними засобами, поєднаних із насильством: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О.Л. Христов. – Дніпропетровськ, 2010. – 290 с.

Одинцова І. М.,
ад'юнкт
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
адвокат

НАЯВНІСТЬ ВИНЯТКОВИХ ПРАВ СТОРОНИ ЗАХИСТУ ЯК ОBOB'ЯЗKOBA УMOBA ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ РІВНОСТІ ТА ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

EXCLUSIVE RIGHTS BY DEFENSE AS A PREREQUISITE TO ENSURE PRINCIPLES OF PROCEDURAL EQUALITY AND ADVERSARIAL PRINCIPLE IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

У статті висвітлюються проблеми забезпечення стороною захисту засад змагальності та процесуальної рівності сторін, законодавчого врегулювання цих принципів у кримінальному процесі, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів та Конституції України.

Ключові слова: *сторона захисту, сторона обвинувачення, виняткові права сторони захисту, поведінка учасників кримінального провадження.*

В статье освещаются проблемы обеспечения стороной защиты принципов состязательности и процессуального равенства сторон, законодательного урегулирования этих принципов в уголовном процессе, приведения его в соответствие с международными стандартами и Конституцией Украины.

Ключевые слова: *сторона защиты, сторона обвинения, исключительные права стороны защиты, поведение участников уголовного производства.*

The article highlights challenges of ensuring defense of principles of adversarial proceedings and procedural equality of parties, legislative settlement of those principles in criminal proceedings, to bring it into line with international standards and Constitution of Ukraine.

Key words: *defense, prosecution, exclusive rights of defence, conduct of criminal proceedings.*

Постановка проблеми. У зв'язку з розширенням у чинному кримінально-процесуальному законодавстві прав сторони захисту виникає можливість для неоднозначного застосування норм нового Кримінального кодексу України сторонами та учасниками кримінального судочинства. А тому, безперечно, всіма суб'єктами кримінального процесу повинні неупереджено дотримуватися принципи процесуальної рівності та змагальності сторін. На підставі цього в статті детально конкретизуються дії сторони захисту із забезпечення вказаних принципів.

Актуальність досліджуваної проблеми. Досить часто як під час досудового розслідування кримінального провадження, так і на стадії судового розгляду справи суб'єктами кримінального судочинства порушуються принципи процесуальної рівності та змагальності сторін, що полягає в неналежності здійснення в змагальній формі ініціативи й активності осіб, що беруть участь у справі, та суду при здійсненні прав і виконанні обов'язків щодо визначення кола обставин, які мають значення для вирішення справи, та відносно збирання, дослідження і оцінки доказів, що підтверджують або спростовують ці обставини.

Аналізуючи положення Кримінально-процесуального кодексу України, можна помітити, що сторона захисту наділяється такими правами, якими не володіє сторона обвинувачення (наприклад, підсудний у певних випадках має право обирати одноособовий чи колегіальний розгляд справи, має право на останнє слово тощо). Спробуємо з'ясувати, чому саме так вчинив законодавець, і чи не буде це порушувати принципу змагальності.

Мета роботи – дослідити та проаналізувати наявність переваг у частині виняткових прав захисту та їх місце в кримінальному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним Законом України визначено головний обов'язок держави, який полягає в утвердженні та забезпеченні прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). З прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України кримінальний процес, як діяльність уповноважених на те осіб, почав набувати помітніших демократичних рис. Почався перехід від слідчо-розшукового типу процесу, де основою слугували розшукові елементи (фактично необмежені права прокурора протиставлялися мінімальним пра-

вам обвинуваченого) і який був характерним для пострадянського періоду, до публічно-змагального, у якому домінує засада змагальності, і обвинувачений наділений комплексом суттєвих прав, якими він на практиці може користуватися як сторона процесу.

Цілком очевидно, що принцип змагальності є єдиним, комплексним, а елементи його змісту – наявність сторін та їх активність – нерозривно пов'язані між собою. Зміст принципу змагальності полягає в такій організації кримінально-процесуальної діяльності, яка передбачає протиставлення правових позицій сторін, що виконують функції обвинувачення та захисту, і вирішення такого спору судом, що виконує функцію правосуддя. Тому може вважатися недостатньо аргументованою точка зору, відповідно до якої наведені загальні положення, що характеризують принцип змагальності, визнаються її складовими елементами, а не правовими гарантіями її реалізації. Правові гарантії є цілісною системою юридико-соціальних заходів різної функціональної спрямованості, що має здатність запровадження у практику соціальних відносин нормативних установлень законодавця.

Аналізуючи положення Кримінально-процесуального кодексу України, можна дійти висновку, що сторона захисту наділяється такими правами, якими не володіє сторона обвинувачення (наприклад, підсудний у певних випадках має право обирати одноособовий чи колегіальний розгляд справи, має право на останнє слово тощо). Спробуємо з'ясувати, чому саме так вчинив законодавець, і чи не буде це порушувати принципу змагальності.

Зазначимо, що рушійною силою кримінального процесу є засада публічності (офіційності). У ст. 214 КПК України закріплений обов'язок відповідних державних органів та посадових осіб невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язання внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Отже, потерпілій від злочину стороні держава зобов'язана надавати офіційний захист і підтримку, незалежно від її бажання, а органи дізнання, слідчі та прокурори, які є стороною обвинувачення, наділені владними повноваженнями для розслідування злочину (порушують кримінальне провадження, проводять слідчі дії, мають право обирати запобіжні заходи у порядку, встановленому законом тощо). При таких обставинах сторона кримінального переслідування, за плечима якої стоїть держава, фактично набагато сильніша за захист.

Отже, для того, щоб процес мав змагальний характер, у кримінальному

судочинстві, на відміну від цивільного, де рівність сторін досягається за рахунок надання сторонам рівних прав, сторона захисту наділяється певними перевагами («*favor defensionis*»). Деякими з переваг і будуть виняткові права захисту. Аналізу-

ючи вищевикладене, можливо дійти висновку, що твердження, яке сформулював М.П. Бобильов про те, що законодавець проявив непослідовність у реалізації принципу змагальності і наділив одну сторону – сторону захисту – значно більшими можливостями [1, с. 28–29], є недоречним.

Одним із виняткових прав захисту, як уже було зазначено, є право обвинуваченого обирати одноособовий чи колегіальний розгляд у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше, ніж на десять років. Про право заявити таке клопотання слідчий зобов'язаний роз'яснити обвинуваченому під час оголошення про закінчення досудового розслідування і пред'явлення матеріалів справи для ознайомлення, про що зазначають у відповідному протоколі (ст. 218 КПК України).

У судових дебатах, як у суді першої, так і апеляційної інстанції, захисник виступає з промовою після обвинувача. І якщо після цього прокурор ще раз візьме слово – для заперечення, суд зобов'язаний надати можливість захисникові висловитися з тією метою, щоб судові дебати закінчилися його виступом. Право останньої репліки у судових дебатах завжди належить підсудному. Перед видаленням до нарадчої кімнати для постановлення вироку суд зобов'язаний надати підсудному останнє слово. Ненадання підсудному можливості виступити у судових дебатах із останнім словом є істотним порушенням кримінально-процесуального закону і тягне скасування вироку (абз. 2 п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 24 жовтня 2003 р. «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві»).

Право виступати останнім у судових дебатах та право на останнє слово є надзвичайно важливими для захисту, адже зрозуміло те, що за інших рівних умов найбільше впливає на свідомість людини та інформація, яку вона отримує останньою. А отже, обґрунтовано та юридично грамотно здійснена промова захисника чи останнє слово підсудного можуть змістовно вплинути на висновки суду, особливо, якщо до складу суду входять присяжні чи народні засідателі.

Аналізуючи положення кримінально-процесуального законодавства України, що регулюють провадження з перевірки вироків, постанов і ухвал суду, можна помітити, що сторона захисту і тут має певні переваги. Зокрема, згідно зі ст. 393 КПК України засуджений має право подавати апеляцію у межах, що стосується його інтересів, а потерпілий – лише у межах вимог, заявлених ним у суді першої інстанції. Апеляцію на вирок відповідні особи мають право подати протягом п'ятнадцяти днів із моменту проголошення вироку, а засуджений, який перебуває під вартою – в цей же строк, але з моменту отримання копії вироку ст. 395 КПК України.

Якщо підсудний не володіє мовою, якою постановлено вирок, то після його проголошення перекладач зачитує вирок підсудному його рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє. Крім того, у

КПК України йдеться про обов'язковість вручення копії вироку тільки засудженому або виправданому.

Законодавчо надано можливість обвинуваченому з'явитися із зізнанням, щиро розкаятися або активно сприяти розкриттю злочину. У такому випадку це буде обставиною, що пом'якшує покарання (п. 1, ч. 1. ст. 66 КК України), яку суд зобов'язаний враховувати у разі його призначення (п. 3, ч. 1. ст. 65 КК України).

Отже, на підставі аналізу Кримінально-процесуального та Кримінального кодексів можна стверджувати, що у кримінальному судочинстві України сторона захисту наділена цілим комплексом виняткових прав, основне призначення яких – забезпечи-

ти змагальність процесу. Однак, попри наявності у сторони, що захищається, таких прав, сьогодні ще надто складно стверджувати про належну процесуальну рівність і змагальність сторін. Тому це і на даний час дає підстави вченим стверджувати, що у кримінальному процесі України досі немає реальної рівноправності, а дію принципу змагальності законодавець обмежив стадією судового розгляду [7, с. 94; 9, с. 11–17]. З огляду на це, ініціаторам та укладачам нового Кримінально-процесуального кодексу України варто було б приділити більшу увагу правовому становищу сторони захисту, особливо це стосується стадії досудового розірвання кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобылев М.П. В чью пользу состязательность в уголовном процессе? // Законность. – 2003. – № 11. – С. 28–29.
2. Гловацький І.Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – 352 с.
3. Костін М.В. Допустимість способів захисту обвинуваченого для забезпечення його публічних та особистих інтересів // Право України. – 2006. – № 8. – С. 99–101.
4. Тертишник В.М. Захисник у змагальному кримінальному процесі / В.М. Тертишник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 12. – С. 90–95.
5. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
6. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: моногр. – К., 2004. – 86 с.
7. Попелюшко В.О. Чи можливий справжній змагальний судовий розгляд в українському кримінальному процесі? // Право України. – 2006. – № 3. – С. 94–97.
8. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – СПб.: Изд-во «Альфа», 2000. – 112 с.
9. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. – Харків: Право, 2008. – 296 с.
10. Фріс П.Л., Малєєв А.Ю. Питання реформування кримінально-процесуального законодавства України... // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 11–17.

Очеретяний М. А.,

*здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ***ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ
(РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА****ISSUES OF SUPPORT TACTICAL INVESTIGATORS (INVESTIGATIVE) ACTION
IN INVESTIGATION OF BULLYING**

Наукова стаття присвячена висвітленню деяких аспектів розслідування хуліганства, вчиненого групою осіб. Розглядаються першочергові слідчі (розшукові) дії, а також діяльність слідчого під час їх проведення при розслідуванні досліджуваного виду злочинів.

Ключові слова: хуліганство, тактичні операції, слідчі (розшукові) дії, група осіб.

Научная статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов расследования хулиганства, совершенного группой лиц. Рассматриваются первичные следственные (розыскные) действия, а также деятельность следователя во время их проведения при расследовании исследуемого вида преступлений.

Ключевые слова: хулиганство, группа лиц, тактические операции, первичные следственные (розыскные) действия.

The scientific article is devoted illumination of some aspects of investigation of hooliganism. The urgent investigating acts are examined, and activity of investigator by carry out urgent investigating acts by investigation of hooliganism is examined too.

Key words: hooliganism, tactical operations, urgent investigating acts, investigating acts.

Постановка проблеми. Початковий етап розслідування будь-якого кримінального правопорушення вимагає від працівників правоохоронних органів швидкого та ефективного реагування на ситуації, що склалися під час нього. Провадження за фактами хуліганства, вчиненого групою осіб, теж повинно відповідати зазначеним вимогам. У той же час на початковому етапі важлива роль відводиться проведенню слідчих (розшукових) дій. Це пояснюється тим, що під час їх проведення збирається орієнтуюча інформація для висунення версій, розшуку злочинців, визначення напрямків подальшого розслідування. Тому неадарма в окремих методиках розслідування злочинів розглядаються особливості проведення слідчих (розшукових) дій початкового етапу.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загалом, слідчі (розшукові) дії в своїх роботах розглядали такі науковці, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.Ф. Волобуєв, А.В. Іщенко, В.К. Лисиченко, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблокова та інші. Їх проведення під час розслідування хуліганства досліджували Л.Ш. Берекашвілі, М.С. Бушкевич, Ю.А. Віленський, В.П. Власов, М.М. Єфімов, В.І. Захаревський, А.О. Крикунов, М.І. Порубов та інші. Але потрібно зазначити, що наше дослідження є комплексним підходом до визначення слідчих (розшукових) дій початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого групою осіб.

Метою статті є дослідження слідчих (розшукових) дій початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого групою осіб, а також визначення дій слідчого щодо їх проведення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як ми зазначали, початковий етап розслідування хуліганства досліджували різні науковці. Кожен із них виділяв певні слідчі (розшукові) дії. Так, В.П. Власов виділяв початкові дії: затримання та особистий обшук підозрюваного, огляд місця події, огляд і вилучення предметів, освідування потерпілого, обшук, допит потерпілих та свідків [1, с. 121–130]. А вже М.І. Ніколайчик виокремлював такі слідчі дії початкового етапу розслідування хуліганства: огляд місця події, затримання підозрюваного, обшук, освідування, допит потерпілого [9, с. 5–15]. У свою чергу, серед них М.М. Єфімов розглядає такі: огляд, освідування, допит потерпілих та свідків [4, с. 104].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень, розпочатих за ч. 2 ст. 296 КК України, дав змогу встановити, що на початковому етапі розслідування хуліганства, вчиненого групою осіб, зазвичай, проводяться такі слідчі (розшукові) дії: огляд місця події проводився у 61%, освідування – 79%, допит потерпілих та свідків – 100%, допит підозрюваного – 51%, одночасний допит раніше допитаних осіб – 21%. З огляду на зазначене нами було вирішено серед числа першочергових слідчих (розшукових) дій, що можуть бути проведені при розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб, виділити такі: 1) огляд місця

події; 2) освідчування; 3) допит потерпілого та свідків; 4) допит підозрюваних.

Щодо поняття огляду місця події, то О.М. Васильєва вказує, що «це слідча дія, що полягає в безпосередньому сприйнятті, дослідженні і фіксації слідчим чи дізнавачем обстановки місця події, а також у виявленні, фіксації, вилученні слідів і речових доказів для встановлення в можливих межах характеру й обставин події і винних осіб» [7, с. 253]. Ми погоджуємося з думкою М.П. Хилобока, який розглядає його, як невідкладну слідчу дію, що полягає в безпосередньому сприйнятті слідчим місця події з метою вивчення, фіксації, вилучення й дослідження слідів злочину та інших речових доказів, висунення й перевірки версій про подію злочину, його механізм, учасників, а також для вирішення питань, що можуть мати значення для справи [14, с. 251].

У той же час, на думку працівників правоохоронних органів, огляд місця події не є важливою слідчою (розшуковою) дією при розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб. Адже лише 19% з них визначили його, як найбільш ефективну слідчу (розшукову) дію в досліджуваних кримінальних провадженнях. Але саме при проведенні даної слідчої (розшукової) дії слідчий безпосередньо сприймає об'єкти з метою виявлення слідів кримінального правопорушення. Крім того, він з'ясовує обставини події, що мають значення в окремому провадженні.

Огляд місця події, як зазначає А.О. Крикунов, «... набуває особливого значення при розслідуванні хуліганських дій, що в будь-якому випадку залишили певні сліди на матеріальних об'єктах: пошкодження телефонів-автоматів, розбиття скла на вікнах та вітринах, глум над пам'ятниками, написання нецензурних написів на парканах та стінах будівель тощо» [6, с. 20]. При розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб, важливо визначити об'єкти огляду. Адже перед слідчим постає завдання встановити, які предмети, речі, сліди належать до даного злочину і можуть мати доказове значення. На думку А.А. Леві, ці об'єкти окреслюють перебіг вирішення завдань огляду [11, с. 165], основними з яких у досліджуваних кримінальних провадженнях є:

- встановлення часу вчинення передбачуваного злочину, часу, протягом якого злочинець знаходився на місці події;
- визначення місця вчинення злочину;
- встановлення потерпілого, даних, що характеризують його особу;
- встановлення осіб, які вчинили хуліганство;
- визначення мотивів і цілей злочину;
- встановлення способу і знарядь вчинення хуліганства;
- встановлення предметів, що зникли (які віднесли злочинці);
- виявлення шляху підходу й відходу злочинців з місця події;
- виявлення шляхів підходу потерпілого;
- встановлення можливих слідів, що могли залишитися на злочинцях.

Також важливим аспектом огляду місця події при

розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб, є визначення його тактики. Наприклад, М.В. Салтєвський запропонував класифікацію методів огляду за послідовністю, залежно від використовуваних способів дослідження, яка містила лише рекомендації щодо способів пересування під час огляду: ексцентричний спосіб – рух по спіралі від центру до периферії; концентричний – рух від периферії до центру; фронтальний – дослідження об'єктів, розташованих на одній лінії; секторний – вивчення території по секторах; вузловий – об'єкт поділяється на ділянки, вузли, квадрати [12, с. 236–237]. А вже І.Н. Якимов переконував, що оглядати обстановку місця події варто від периферії до центру, передусім, треба оглянути і вивчити оточення (місцевість, приміщення), шляхи до нього, входи й виходи, а вже потім переходити до головного предмета огляду [15, с. 79]. Протилежну пропозицію, відповідно до якої, огляд місця події необхідно робити від центру до периферії, висловлював С.О. Голунський [3, с. 165]. На нашу думку, огляд місця вчинення хуліганських дій необхідно проводити від периферії до центру.

Отже, огляд місця події є першочерговою слідчою (розшуковою) дією під час розслідування хуліганства, вчиненого групою осіб. Своєчасність та ретельність його проведення забезпечує подальший етап розслідування великою кількістю доказової інформації.

Освідчування при розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб, проводилось у 79% вивчених кримінальних проваджень, за якими підозрювані були затримані на місці вчинення суспільно-небезпечного діяння. Крім того, освідчуванню підлягали і потерпілі (52%), адже в ході вчинення хуліганських дій, як зазначалось вище, часто мають місце випадки заподіяння тілесних ушкоджень.

Доречно звернутися до роботи С.О. Сафронова, який зазначив, що «...під час розслідування кримінальних справ про тілесні ушкодження завжди рекомендується проводити освідчування підозрюваного, потерпілого і, в окремих випадках, свідків-очевидців. Це пояснюється тим, що в процесі розслідування ймовірність необхідності встановлення факту бійки, необхідної оборони для даної категорії справ велика» [13, с. 14]. Наведені С.О. Сафроновим моменти тісно переплітаються з розслідуванням хуліганства, вчиненого групою осіб. Адже ознаки слідів на тілі з часом змінюються, самоушкодження підозрюваних із різних мотивів і, взагалі, в деяких випадках неможливість встановити, хто з задіяних осіб є хуліганом, вказують на необхідність термінового проведення освідчування на початковому етапі розслідування.

Однією з особливостей проведення освідчування є те, що це одна з тих слідчих дій, які проводяться за допомогою спеціаліста. Саме тому для участі в освідчуванні доцільно запросити лікаря. Освідчування допомагає вирішити питання про необхідність призначення судово-медичної експертизи. Як вже зазначалось, одночасно з освідчуванням доцільно провести огляд одягу та взуття підозрюваних, тому що на них іноді залишаються плями крові, сліди бруду, слі-

ди знарядь, які застосовувались хуліганам при скоєнні злочину. Лікар-спеціаліст, про що зазначають В.В. Войченко, М.Д. Мішалов, К.М. Пантелєєв, надає допомогу у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням доказів, дає пояснення з приводу виконуваних ним дій [2, с. 51].

Розглядаючи допит потерпілого та свідків у кримінальних провадженнях, розпочатих за ч. 2 ст. 296 КК України, одразу слід зазначити, що допит є найбільш розповсюдженою слідчою (розшуковою) дією, за допомогою якої збирається інформація під час розслідування. Взагалі, допит можна визначити, про що наголошує В.А. Журавель, як «процесуальну дію, що являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі» [8, с. 252].

Проведенням анкетуванням співробітників слідчих підрозділів встановлено, що допит потерпілих від злочинів з досліджуваної категорії кримінальних проваджень визначено як джерело, з якого найчастіше отримується інформація для висунування версій щодо особистості злочинців та проведення слідчих (розшукових) дій у 39% випадків. Окрім того, допит потерпілих визначався найбільш ефективною слідчою (розшуковою) дією під час розслідування 69% опитаних.

Під час допиту бажано встановити зі свідком психологічний контакт. Після цього йому пропонують розповісти про все, що йому відомо по справі. Свідок у вигляді вільної розповіді розповідає все, що йому відомо. Найчастіше вільна розповідь, як відзначає О.Б. Олійник, «...не дає вичерпної інформації. Адже свідок може не надавати значення яким-небудь відомим йому обставинам, вважаючи їх неістотними для слідства, а тому не згадує про них. Іноді свідок не вміє точно сформулювати думку, забуває щось тощо. Тому застосовують такий тактичний прийом, як допит у формі запитань» [10, с. 31]. І дійсно, при розслідуванні хуліганства не всі свідки розуміють важливість тих чи інших обставин для розслідування. Саме тому постановка запитань свідку після вільної розповіді є просто необхідною.

Після вільної розповіді слідчий повинен поставити особі запитання відповідно до суті справи. Необхідно уважно і чуйно стежити за психологічним станом свідка, за його поведінкою. Також у процесі допиту свідка важливо встановити, яка була поведінка потерпілого чи потерпілих, а конкретно, чи не спровокували вони хуліганські дії своєю поведінкою.

Вивченням кримінальних проваджень, розпочатих за ч. 2 ст. 296 КК України, з'ясовано, що допит свідків та потерпілих був спрямований на з'ясування: події злочину, обставин злочину, характеру дій злочинців у 100% випадків; причини та умови, що сприяли вчиненню злочину – 23%; відомостей про мину-

лі взаємини з підозрюваним – 35%. Визначені дані вказують на те, що при розслідуванні всього масиву досліджуваних проваджень слідчі з'ясовують подію злочину, обставини злочину, характер дій злочинців. Та одразу зазначимо, що виявленню причин та умов, котрі сприяли вчиненню злочинів, слідчими приділяється увага в одному випадку з п'яти. В свою чергу, допит підозрюваного є одним із найскладніших. Це пояснюється тим, що слідчий володіє значно меншим обсягом інформації аніж підозрюваний; більше того, така інформація має фрагментарний характер. Обов'язковою умовою успішного проведення допиту підозрюваного є вивчення матеріалів кримінального провадження. Аналізу підлягають дані, як зазначає А.О. Крикунов, що містяться як у протоколах слідчих дій, так і в інших матеріалах справи. Це дозволяє виявити існуючі прогалини, розбіжності і суперечності під час розслідування та своєчасно вжити заходів щодо їх усунення [6, с. 25]. Невиконання зазначеної умови може вплинути на повноту, всебічність та об'єктивність розслідування та викликати необхідність проведення додаткових, повторних допитів, а також одночасних допитів двох або більше осіб.

У своєму дослідженні М.М. Єфімов виділяє такі обставини, які необхідно встановити під час допитів підозрюваних:

- дані про підозрюваного: сімейний стан, стан здоров'я, освіта, місце роботи, заохочення, стягнення, судимості і т. п.;
- чи знайомий він із потерпілим, і які має з ним стосунки;
- чи виникали конфліктні ситуації; що відомо підозрюваним про потерпілого, який він чинив опір та ін.;
- які конкретно хуліганські дії було ним учинено, за яких обставин, мотивів та з якою метою;
- умисел хуліганських дій, тобто, яка переслідувалась мета і як оцінюють правопорушники свої дії, що примусили до їх вчинення;
- чи був підозрюваний тверезий чи перебував у стані алкогольного сп'яніння;
- з якого приводу, де, коли і з ким уживав спиртні напої;
- чи мав при собі зброю або які-небудь предмети, спеціально пристосовані для нанесення тілесних ушкоджень, якщо так, то які саме, де і коли їх придбав чи виготовив;
- чи чинив опір особам, що намагалися припинити його хуліганські дії, якщо так, то кому саме і в якій формі;
- яку шкоду, на його думку, він заподіяв своїми діями;
- його ставлення до своїх дій, їхня оцінка;
- чи вчинив він раніше які-небудь правопорушення або злочини, і до якого виду відповідальності притягувався;
- обставин, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність: чи кається у вчиненому; як оцінює скоєний злочин; в якому стані знаходився, чи перебував у стані сп'яніння; чи мав при собі зброю; чи

чинив опір представникам влади і громадськості [5, с. 107].

Також, допитуючи підозрюваного, який під час хуліганських дій чинив опір представнику влади або громадськості, працівнику міліції тощо, як зазначає М.І. Ніколайчик, необхідно уточнити: в який момент відбувся опір, чи супроводжувався він насильством або погрозою його застосування, й у чому конкретно виразився; чи знав підозрюваний, кому він чинить опір [9, с. 16].

Підбиваючи підсумок, необхідно зазначити, що до початкових слідчих (розшукових) дій під час розслідування хуліганства, вчиненого групою осіб, необхідно віднести огляд місця події, освідчування, допит потерпілих та свідків, а також допит підозрюваних. Правильно обрана тактика цих слідчих (розшукових) дій дає можливість ефективно збирати доказову інформацію, що буде мати значення на подальшому етапі розслідування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Власов В.П. Расследование хулиганства // Вопросы борьбы с преступностью. – Выпуск 5. – Москва. – 1967. – С. 116–131.
2. Войченко В.В, Мішалов М.Д., Пантелєєв К.М., Шиян А.Г. Судово-медична експертиза живих осіб та трупів у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / В.В. Войченко, М.Д. Мішалов, К.М. Пантелєєв, А.Г. Шиян. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 296 с.
3. Голунский С.А. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений: учебник для юристов. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 165 с.
4. Єфімов М.М. Методика розслідування хуліганства : монографія / М.М. Єфімов. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 212 с.
5. Єфімов М.М. Організація і тактика розслідування хуліганства : навчально-практичний посібник / М.М. Єфімов. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 158 с.
6. Крикунов А.О. Расследование хулиганства. – Лекция. – Киев. – НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1978. – 44 с.
7. Криминалистика: учебник / Под ред. А.Н. Васильева. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 253 с.
8. Криміналістика: підручник для студ. юрид. ВНЗ / Кол. авт. Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. / За ред. В.Ю. Шепітька. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 252 с.
9. Николайчик Н.И. Методика расследования хулиганства: Лекция. – Минск, 1985. – 28 с.
10. Олійник О.Б. Допит свідка і потерпілого // Віче: громадсько-політичне і теоретичне видання. – 2009. – № 21. – С. 30–33.
11. Осмотр места происшествия: Справочник следователя / Рук. авт. кол. А.А. Леви. – М.: Юрид. лит., 1979. – 165 с.
12. Салтевский М.В. Тактические основы организации и производства следственных действий и получение информации от вещей // Специализированный курс криминалистики: учебник / Отв. ред. М.В.Салтевский. – К.: НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 236–237.
13. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжкого і середньої тяжкості тілесних ушкоджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. (12.00.09.) / Київ, 1999. – 20 с.
14. Хилобок М.П. Следственный осмотр // Криминалистика: учебник / Под ред. Б.А. Викторова и Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1976. – 251 с.
15. Якимов И.Н. Криминалистика. Уголовная тактика // Практическое пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: НКВД РСФСР, 1929. – 79 с.

ЗМІСТ

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Грабильніков А. В.

КОНСТИТУЦІЙНА ЮСТИЦІЯ В УКРАЇНІ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ..... 3

Драган О. В.

ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА
ПРОКУРОРОМ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯНИНА АБО ДЕРЖАВИ В СУДІ В УМОВАХ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН 8

Словська І. Є.

СЕСІЙНА ФОРМА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАРУБІЖНОГО ПАРЛАМЕНТУ –
ЕФЕКТИВНИЙ ВЗІРЕЦЬ ДЛЯ НАСЛІДУВАННЯ?..... 12

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Артеменко Л. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ
УЧАСНИКІВ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ, ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ..... 16

Борисова В. О., Андрєєва Г. Д.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ..... 23

Гордієнко Т. О.

ЩОДО РОЗМІРУ ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ЗБИТКІВ (ШКОДИ)
У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ..... 28

Зубатенко О. М.

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ЕЛЕКТРОННА КОМЕРЦІЯ»
У КОНТЕКСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЕЛЕКТРОННУ КОМЕРЦІЮ»..... 32

Ніконова Н. О.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОГОДЖЕННЯ ПРОДАЖУ ЗАСТАВНОГО МАЙНА
БОРЖНИКА ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО БАНКРУТСТВО..... 35

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Збінський Є. Ф.

ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПОДАТКОВОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... 40

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Виноградова С. О.

ПРОБЛЕМИ УТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ІНВАЛІДІВ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ..... 45

Корнякова Т. В.

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ..... 49

Кузьміна Т. В.

АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КРАЇНАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА..... 52

Олефір Л. І.

ПРОБАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВА СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ
У НАПРЯМКУ ВИКОНАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ВИДІВ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ..... 55

Шкута О. О.

РЕФОРМУВАННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ
СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ВИМОГИ СЬОГОДЕННЯ.....58

Юзікова Н. С.

МІСЦЕ І ЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ62

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Береза К. Ю.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОГО
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ СТВОРЕННЯМ
АБО УТРИМАННЯМ МІСЦЬ РОЗПУСТИ І ЗВІДНИЦТВОМ.....68

Богатирьов А. І.

ВЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ОЗНАКИ.....72

Єфімов М. М.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА.....76

Іванчишин І. І.

ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ,
УЧИНЕНИХ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ.....80

Кушнір Л. В.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВАГИ ДО ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ
ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ.....84

Лютий В. В.

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ
НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ,
ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ ГРУПАМИ.....87

Одинцова І. М.

НАЯВНІСТЬ ВИНЯТКОВИХ ПРАВ СТОРОНИ ЗАХИСТУ
ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ
ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ РІВНОСТІ ТА ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН
У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....92

Очеретяний М. А.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ХУЛІГАНСТВА.....95

CONTENTS

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Hrabylnikov A. V. CONSTITUTIONAL JUSTICE IN UKRAINE TO THE DEFINITION.....	3
Drahan O. V. THE CONSTITUTIONAL FUNCTION OF REPRESENTATION BY PUBLIC PROSECUTOR INTERESTS OF CITIZENS OR STATE IN COURT IN ACCORDANCE WITH NEW LEGISLATION CHANGES.....	8
Slovskaya I. Ye. SESSIONAL ACTIVITIES OF FOREIGN PARLIAMENT IS AN EFFECTIVE ROLE MODEL?.....	12

CIVIL LAW AND PROCESS; COMMERCIAL LAW, COMMERCIAL AND PROCEDURAL LAW

Artemenko L. V. SPECIFICS OF LEGAL REGULATION OF INDIVIDUALIZATION OF PARTICIPANTS OF CIVIL TURNOVER, GOODS AND SERVICES.....	16
Borysova V. O., Andriieva H. D. CRITERIA FOR DETERMINING AMOUNT OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE.....	23
Hordiienko T. O. REGARDING THE AMOUNT OF COMPENSATION OF MATERIAL LOSSES (DAMAGES) TO ECONOMIC ACTIVITY.....	28
Zubatenko O. M. ANALYSIS OF NOTION OF «ELECTRONIC COMMERCE» IN LAW OF UKRAINE «ON ELECTRONIC COMMERCE».....	32
Nikonova N. O. ISSUES APPROVAL SALE OF COLLATERAL DEBTORS IN CASE OF BANKRUPTCY.....	35

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW

Zbinskyi Ye. F. INSTITUTIONAL AND FUNCTIONAL MECHANISMS PROVIDING TAX SECRETS IN UKRAINE: STATE AND PROSPECTS.....	40
--	----

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL AND EXECUTIVE LAW

Vynohradova S. O. THE PROBLEM OF DETENTION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN PLACES IMPRISONMENT.....	45
Korniakova T. V. CRIMINOLOGY DESCRIPTION OF WOMAN CRIMINALITY.....	49
Kuzmina T. V. ANALYSIS OF CRIMINAL LIABILITY OF INSTITUTE OF COMPANIES IN COMMON LAW COUNTRIES.....	52
Olefir L. I. PROBATION AS AN IMPORTANT FIELD OF ACTIVITY TOWARDS ALTERNATIVE OF PUNISHMENT IN UKRAINE.....	55
Shkuta O. O. REFORM AND MODERNIZATION OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE: THE REQUIREMENTS OF MODERN TIMES.....	58
Yuzikova N. S. A PLACE AND VALUE OF PUNISHMENT IN SYSTEM OF PREVENTION OF CRIME	62

CRIMINAL PROCESS AND CRIMINALISTIC; FORENSIC ENQUIRY; OPERATIONAL AND SEARCHING ACTIVITY

Bereza K. Yu. FEATURES OF INTERROGATION OF A SUSPECT IN INVESTIGATION OF CRIMES RELATED WITH OR RUNNING BROTHELS AND PIMPING.....	68
Bohatyrov A. I. DOCTRINE OF CRIME AND SYMPTOMS.....	72
Yefimov M. M. ORGANIZATION AND TACTICS OF INSPECTION OF SCENE IN INVESTIGATION OF BULLYING.....	76

Ivanchyshyn I. I. TACTICS INVESTIGATIVE EXPERIMENT IN INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY CRIMINAL GROUPS.....	80
Kushnir L. V. ENSURING RESPECT FOR HONORS AND DIGNITY OF PERSON IN CARRYING OUT PRE-TRIAL INVESTIGATION BY NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	84
Liutyi V. V. FORENSIC INVESTIGATION SUPPORT ILLEGAL ZAVOLODIN VEHICLES BY ORGANIZED CRIMINAL GROUPS.....	87
Odyntsova I. M. EXCLUSIVE RIGHTS BY DEFENSE AS A PREREQUISITE TO ENSURE PRINCIPLES OF PROCEDURAL EQUALITY AND ADVERSARIAL PRINCIPLE IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....	92
Ocheretianyi M. A. ISSUES OF SUPPORT TACTICAL INVESTIGATORS (INVESTIGATIVE) ACTION IN INVESTIGATION OF BULLYING.....	95

НОТАТКИ

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 1, 2016

Коректура – Н.В. Богданова, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – М.В. Поплавська

Формат 64х90/8.

Обл.-вид. арк. 11,74, ум.-друк. арк. 12,09.

Папір офсетний. Цифровий друк.

Наклад 300 примірників. Замовлення № 1224

Надруковано: Видавництво Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72.

Свідоцтво держ. реєстрації Серія ДК № 289 від 21.12.2000 р.